

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

RƏNA MAQSUDƏLİ qızı HƏSƏNOVA

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ GÜZƏŞT BUDAQ CÜMLƏLİ
TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN VARIATİVLİYİ
(İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında)

5714.01 - Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor Dünyamin
Nurqələm oğlu Yunusov

BAKİ – 2017

Mündəricat

GİRİŞ	3-8
FƏSİL I. İngilis və Azərbaycan dillərində variativlik probleminin qoyuluşu ---	9-42
1.1. Ümumi qeydlər	9-12
1.2. İngilis diliçiliyində mürəkkəb cümlələrdə variativlik probleminə dair -----	12-36
1.3. Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlələrdə variativlik probleminə dair	36-41
FƏSİL II. İngilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürək- kəb cümlələrin variativliyinin müqayisəli təhlili -----	42-66
2.1. Ümumi qeydlər	42-43
2.2. Müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin sintaktik variativliyi	43-60
2.3. Müasir Azərbaycan dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə- lərin sintaktik variativliyi	60-65
FƏSİL III. İngilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürək- kəb cümlələrin variativliyinin eksperimental-fonetik təhlili -----	66-115
3.1. Eksperimental materialın auditor təhlili və onun aparılması metodu -----	66-67
3.2. İngilis və Azərbaycan dillərində iki və daha artıq sintaqlı güzəşt budaq cümlələrinin melodik variativliyinin müqayisəli təhlili -----	67-90
3.3. İngilis və Azərbaycan dillərində iki və daha artıq sintaqlı güzəşt budaq cümlələrinin temporal variativliyinin müqayisəli təhlili -----	90-102
3.4. İngilis və Azərbaycan dillərində iki və daha artıq sintaqlı güzəşt budaq cümlələrinin dinamik variativliyinin müqayisəli təhlili -----	103-114
NƏTİCƏ	115-128
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	119-133
ƏLAVƏLƏR	134-155

GİRİŞ

Yaşadığımız XXI əsrdə xarici dillərin tədrisini müasir tələblərə cavab verəcək tərzdə təşkil etmək üçün çox vacib məsələlərdən biri də xarici dillərin, xüsusilə də ingilis dilinin qrammatik quruluşu ilə Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun müqayisəli-tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsidir. Müxtəlif sistemli dillərin tutuşdurma yolu ilə deyil, müqayisə yolu ilə öyrənilməsinin tərəfdarı olan dilçilərin əksinə olaraq, V.V.Vinoqradov və L.V.Şerba bu məsələyə xüsusi əhəmiyyət verərək qohum dillərin tarixi-müqayisəli şəkildə öyrənilməsi ilə yanaşı, müxtəlif sistemli dillərin də müqayisəli-tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsinin nəinki mümkün, hətta zəruri olduğunu vurğulamışlar.

Tədqiqatın aktuallığı. Müasir dünyamızda baş verən qloballaşma prosesi ilə eyni vaxtda, dilçilik elmində də xüsusən onun tərkib hissələrindən biri olan tipoloji dilçilik sahəsində tədqiqatlar aparılmaqdadır və bu tədqiqatlar dilçilik elmi üçün çox faydalıdır.

Məlum olduğu kimi, İngilis dili Hind-Avropa dilləri ailəsinin german dilləri qrupuna, Azərbaycan dili isə Altay dilləri ailəsinin Türk dili qrupunun Oğuz yarımqrupuna aiddir; morfoloji quruluş baxımından ingilis dili analitik-flektiv, Azərbaycan dili isə sintetik-aqqlütinativ quruluşlu dillər hesab edilir. Hər iki qeyd olunan dil həm genealoji baxımdan, həm də morfoloji quruluş baxımından ciddi surətdə fərqlənən dil qruplarına aiddir və bu baxımdan bu dillər arasında fərqlərin olması qaçılmazdır.

İngilis və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında müxtəlif dil hadisələrinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi və fərqlərin müəyyənləşdirilməsi dilöyrənmə prosesinə öz müsbət təsirini göstərir, çünki müqayisə zamanı dil tiplərinə xas özəlliklər aşkarlanaraq üzə çıxarılır.

Müqayisə olunan hər iki dildə, mürəkkəb cümlə tabesiz və tabeli olaraq iki əsas hissəyə bölünür. Hər iki dildə tabeli mürəkkəb cümlə baş və budaq cümlələrdən ibarət olsa da, budaq cümlələrin baş cümləyə bağlanma vasitəsinə və ya üsullarına

görə bir-birindən fərqlənir. Bu tədqiqat işi müasir ingilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin və onlarda olan variativliyin tədqiqinə həsr edilmişdir. İngilis və Azərbaycan dillərində danışıq aktının müvəffəqiyyətlə reallaşması üçün dilçiliyin sintaksis sahəsində daha çox istifadə olunan tabeli mürəkkəb cümlələrin və bu tipli cümlələrdə variativliyin hələ də lazımı səviyyədə tədqiq olunmaması təəssüf doğurur. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə variativlik məsələsindən bu və ya digər şəkildə bəhs edilsə də, onların dilimizdəki qarşılığı ilə müqayisə edilməsi məsələsi indiyə qədər ayrıca və əsaslı şəkildə tədqiq olunmamışdır. Artıq yuxarıda qeyd edilmiş ingilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin variativliyi məsələsi ilk dəfədir ki, bizim tədqiqat işimizdə əsaslı şəkildə araşdırılaraq öyrənilmişdir ki, bu da həmin tədqiqatın mövzusunun aktual olmasını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektı. Bu tədqiqat işinin obyektini ingilis və Azərbaycan dillərinin sintaksis bölməsinə daxil olan güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqat işinin predmetini isə ingilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin normada və danışıq aktında variativlik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi genetik baxımdan yaxın olmayan müxtəlif dil sistemlərinə malik olan müasir ingilis və Azərbaycan dillərində geniş işlənmə dairəsinə malik güzəşt budaq cümləsini təqdim edən vasitə və ya qrammatik elementləri araşdırmaqdan, müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümləsini təqdim edən qrammatik elementləri Azərbaycan dilindəki analoqları ilə müqayisə etməkdən və hər iki dildə güzəşt budaq cümləsində struktur-funksional və intonasiya xüsusiyyətlərində baş verən variativlik çalarlarını üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Hər iki dildə mövcud olan bu vahidlərin reallaşmasında baş verən variativ xüsusiyyətlərə eksperiment vasitəsilə aydınlıq gətirilir.

Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- ingilis və Azərbaycan dillərində variativliklə bağlı mövcud olan elmi-nəzəri ədəbiyyatın araşdırılması, öyrənilməsi;
- tədqiqata cəlb edilmiş ingilis dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin inkişafı və formalaşması yollarının müəyyənləşdirilməsi;
- ingilis dilindəki güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri baş cümləyə bağlayan qrammatik elementlərin müəyyənləşdirilməsi və onların sistemləşdirilməsi;
- Azərbaycan dilindəki güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri baş cümləyə bağlayan qrammatik elementlərin dəqiqləşdirilməsi və müəyyənləşdirilməsi;
- müqayisəyə cəlb edilən dillərdə güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri melodik, temporal və dinamik baxımdan eksperimentə cəlb etmək məqsədilə müvafiq dil materialının seçilməsi;
- seçilmiş dil materialının sistemləşdirilməsi, auditor təhlil edilməsi, diktorların iştirakı ilə kompüterə yazılması və “PRAAT” proqramı əsasında kompüter təhlili;
- ingilis və Azərbaycan dillərində eksperimentə cəlb edilmiş cümlələrin köməyi ilə eksperiment vasitəsilə müəyyən nəticələrin alınması;
- ingilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin işlənməsində və tələffüzündə norma və variant münasibətlərinin araşdırılması, öyrənilməsi;
- tədqiqata cəlb edilmiş hər iki dildə güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə melodik, temporal və dinamik variativliyin müəyyənləşdirilməsi və ümumiləşdirilərək yekun nəticələrin əldə olunması.

Tədqiqatın metodu. Hər hansı bir tədqiqat prosesində istifadə edilmiş metod və ya metodlar təsadüfi seçilmir. Bu halda istifadə olunan, tədqiqata cəlb edilən metod və ya metodlar tədqiq edilən mövzu ilə sıx əlaqədar olaraq seçilir və ya seçilməlidir. Şübhəsiz ki, metodların düzgün seçilməsi yerinə yetirilən tədqiqat işinin obyektiv nəticəsini təmin edən faktlardandır. Bizim tədqiqatımızın mövzusu müxtəlif sistemli dillərə xas olan dil hadisələrinə həsr olunduğundan biz həmin tədqiqatda başlıca olaraq müasir dilçilikdə qəbul edilmiş aşağıdakı metodlardan istifadə etmişik:

1. Müqayisəli metod;
2. Müqayisəli-qarşılaşdırma metodu;
3. Sinxron-təsviri metod;
4. Eksperimental təhlil metodu;
5. Müşahidə metodu;

Onu da qeyd edək ki, müqayisə üsulu ilə həm eyni, həm də müxtəlif dillərə aid olan oxşar və fərqli xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilir və onlardan lazımi nəticələr çıxarılır. Məhz bu metoddan istifadə etməklə ingilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr arasındakı fərqli və oxşar xüsusiyyətlər və onların təsiri ilə nitq axınında baş verən bütün dəyişikliklər üzə çıxarılır. Tədqiqat işi eksperimental xarakter daşdığı üçün bu qəbildən olan işlərdə geniş tətbiq edilən “PRAAT” programından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Müqayisə olunan hər iki dildə güzəşt tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdən kifayət qədər bəhs olunsa da, onların işlənməsində mövcud variativliyin üzə çıxarılması sahəsində demək olar ki, tədqiqatlar aparılmamışdır. Bu tədqiqat işi nəzərə alınmazsa, bu vaxta kimi həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-funksional və intonasiya xüsusiyyətlərinin variativliyi tədqiq edilməmişdir. Tədqiqat işinin müqayisəli-tipoloji aspektdə yerinə yetirilməsi bu işin daha sanballı olmasına təsir göstərir. İngilis və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında aparılmış bu tədqiqat işində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur və intonasiya xüsusiyyətlərinin variativliyində özünü göstərən oxşar və fərqli cəhətlərin təcrübi yolla araşdırılması bu işin elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Azərbaycan və ingilis dillərinin qarşılıqlı surətdə öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dissertasiyada ingilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə struktur və intonasiya xüsusiyyətlərinin variativliyinin mexanizmi və prinsipləri üzrə nəzəri fikirlər ümumiləşdirilir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktik əhəmiyyətinə gəldikdə isə onu bildirmək lazımdır ki, dissertasiyada əldə edilmiş nəticələrdən norma və variant problemlərinin şərh zamanı, eləcə də müqayisəli tipologiya fənninin tədrisində geniş istifadə oluna bilər. Dissertasiyanın nəticələrindən dil-danışq vahidlərinin variativliyinə həsr olunmuş mühazirə və seminarlarda, müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsində bəhrələnmək olar. Bu da həmin tədqiqatın praktik əhəmiyyətə malik olduğunu sübut edir.

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar. Dissertasiya işində aşağıdakı müddəalar müdafiəyə təqdim edilir:

- İngilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə variativliyin yaranma xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir;
- İngilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə variativliyə bir sıra amillər təsir edir;
- Güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tələffüzündə norma və variant qarşılaşdırılması baş verir;
- Genetik və sistemlik baxımdan fərqli olan ingilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə struktur və intonasiya xüsusiyyətlərinin variativliyində oxşar və fərqli cəhətlər vardır.
- İngilis və Azərbaycan dillərində iki və daha artıq sintaqmlı güzəşt budaq cümlələrdə metodik, temporal və dinamik baxımdan variativlik özünü büruzə verir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin ingilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmiş və orada müzakirə edilərək növbəti mərhələyə məsləhət görülmüşdür.

Dissertasiyanın əsas müddəaları Respublikanın müxtəlif universitetlərinin elmi jurnallarında və eləcə də Rusiya, Ukrayna, Almaniya, Kanadada nəşr edilən dünya səviyyəli toplularda məqalə və konfrans materialları kimi çap edilmişdir.

Tədqiqatın materialı. Tədqiqat üçün dil materialları, misallar müasir ingilis, amerikan və Azərbaycan yazıçılarından, eləcə də ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş bədii ədəbiyyatdan seçilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə,

istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavələr bölməsindən ibarət olub 155 səhifəni əhatə edir.

Əlavələr bölməsində isə dissertasiyada güzəşt budaq cümlələrinin həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində ifadə vasitələrinin müqayisəli təhlili əks olunmuş cədvəllər və qrafiklər verilmişdir.

FƏSİL I

İngilis və Azərbaycan dillərində variativlik probleminin qoyuluşu

1.1. Ümumi qeydlər

Bütün canlı dillərin hamısına xas olan bir xüsusiyyət onların daima dəyişmə prosesinə məruz qalmasıdır (37, 41). Dil dəyişmələri elə bir hadisədir ki, o, mütləq dilin bütün səviyyələrində özünü göstərir. Dil sisteminin və onun fəaliyyətinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri dil vahidlərinin variativliyi problemidir. Dilçiliyin mübahisəli məsələlərindən biri olan variativlik müasir dövrümüzdə nəinki öz aktuallığını itirmir, əksinə, yeni-yeni çalarlar kəsb edir (112; 114). Variativlik problemilə bağlı mənbələrin araşdırılması onunla bağlı problemin nəzəri və praktik baxımdan tam həll edilməməsindən xəbər verir. Əminliklə deyə bilərik ki, variativlik dilin bütün səviyyələrinə (fonoloji, morfoloji, leksik, sintaktik və s.) aid olan vahidlərə xasdır və həmin səviyyələrin vahidləri danışq aktında variantlarda öz təcəssümünü tapır. Variativlik dilin bütün yarım sistemlərinin və vahidlərinin ifadə və məzmun planında təzahür edir və onu dil sisteminin obyektiv immanent xüsusiyyəti adlandırırlar (112; 114).

Müasir dilçilikdə variativliklə bağlı bir çox terminlər və ya anlayışlar yaranmışdır. Bu anlayış və terminlər aşağıdakılardır: “variativlik”, “variantlıq”, “variativləşmə”, “variant”, “variasiya”, “invariant”, “konstantlıq”, “norma” və s. Bütün bu termin və anlayışlar dilçilik elminə görkəmli dilçi alimlər L.V.Şerba, N.S.Trubeskoy, Q.P.Torsuyev, Y.S.Maslov, A.A.Reformatski, L.R.Zinder, F.Y.Veysəlli, D.N.Yunusov və başqaları tərəfindən təqdim edilmişdir.

Əvvəlcə “variativlik” və “variantlıq” terminlərinin linqvistik təhlilinə baxaq. Variantlıq – ümumdil xüsusiyyəti, variativlik isə dil vahidlərinin xüsusiyyətidir. Variativləşmə dilin mövcud olmasının əsas yollarından biridir. Variativlik hər hansı

bir dil vahidinin sadəcə dəyişməsinə deyil, yeni mahiyyətin, məziyyətin yaranmasına gətirib çıxarmayan modifikasiyadır. V.M.Solntsev bununla bağlı qeyd etmişdir:

“Variativlik həm dəyişkənliyi, həm də daimiliyi tələb edir, o, dəyişkənliyin və daimiliyin vəhdəti kimi çıxış edir” (114, 32).

L.A.Verbitskaya öz tədqiqatlarında “variativlik-variantlıq” anlayışlarını qarşılaşdırır və onları sistem və norma ilə qarşılıqlı vəhdətdə nəzərdən keçirir:

“Variativlik dilin vacib xassəsidir, o, dil tərəfindən müəyyənləşdirilir, məsələn, /sumax/ sözündə [s^o] səsi /saman/ sözündəki [s] səmindən fərqli olaraq, qonşu dodaq saitinin təsiri nəticəsində dodaqlanmaya məruz qalmışdır; variantlığı isə dil törətmir, əksinə, onu həll edir” (67, 14-15).

Q.V.Stepanov variativliyi aşağıdakı kimi şərh edir: “Variativlik dilin təkamül prosesinin nəticəsidir, həmçinin “maddi-ideal substratdır” (112, 10).

K.S.Qorbaçeviç isə variativliyi belə izah edir:

“Variativlik dil təkamülünün obyektiv nəticəsi, ədəbi canlı dilin əvəzsiz atributudur” (72, 3).

K.S.Qorbaçeviç variativliyin əsas mahiyyətini araşdırarkən, ona “dildə yeniləşməyə əbədi canatma ilə yeniyə, qəribəliyə əks reaksiya arasında kompromis” keyfiyyətində yanaşır.

Dilin bütün səviyyələrində müşahidə edilən dil vahidlərinin variativlik problemi onun universal mahiyyətli olmasından irəli gəlir. Q.P.Torsuyevin fikrincə, “konstantlıq və variativlik dil strukturunun vacib xüsusiyyətlərindəndir ... onlarsız dil nə mövcud ola bilər, nə də inkişaf edə bilər ... variativlik dilin bütün aspektlərində (səviyyələrində) və onların vahidlərində hər bir səviyyənin səciyyəsinə uyğun şəkildə özünü göstərir” (120, 3).

Variativləşmə dilin əsas universal cəhətlərindəndir və əsasən dil fəaliyyətdə olarkən, yəni danışqda daha qabarıq nəzərə çarpır. Dilçilikdə, hal-hazırda, variativlik məfhumu adı altında bir dil vahidinin (fonem, morfem, leksem, konstruksiya, semantik kompleks və s.) ən azı iki modifikasiyası başa düşülür. Onu da qeyd etmək istərdik ki, variativlik məsələsi dilin digər səviyyələri ilə müqayisədə sintaktik səviyyədə yetərincə araşdırılmamışdır. Sintaktik səviyyədə variativlik

probleminin araşdırılmasında əsas çətinlik ilk növbədə sintaktik vahidlərin ikili təbiətə malik olması, yəni onların sintaktik və semantik mənaları ilə bağlıdır.

Dil vahidlərinin danışıq aktında variativliyi linqvistik hadisə kimi “variant” və “invariant” anlayışlarının vəhdətində təzahür edir. Variant eyni bir mahiyyətin müxtəlif cür təzahürü, invariantlıq isə bu və ya digər mahiyyətin konkret modifikasiyasının (variantlar) abstrakt işarəsidir. L.V.Şerba, İ.A.Boduen de Kurtene, Y.S.Maslov, L.R.Zinder, F.Y.Veysəlli və başqa alimlər fonem variantlarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı bir sıra maraqlı fikir və mülahizələr irəli sürmüşlər. Lakin, dil vahidlərinin variativliyi probleminə, onların variativlik həddlərinə dair ümumnəzəri məsələlərə və eləcə də variativliyin sintaktik səviyyədə tədqiq edilməsini özündə əks etdirən əsərlərə bir o qədər də geniş rast gəlinmir.

Variativlik əsasən fonologiya sahəsində tədqiq edilmişdir. Bu sahədə xeyli tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq, bəzi məsələlərin yeni araşdırmalara ehtiyacı olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Əsasən də invariant və variantlar arasında əlaqələrin araşdırılması, dilin ayrı-ayrı vahidlərinin variativlik diapazonunu müəyyən edən dəqiq meyarların təyin edilməsi belə məsələlərdəndir. Variativlik problemi daima tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmiş məsələlərdən olmuşdur və dil vahidlərinin variativliyinin nəzəri cəhətdən işlənməsi tədqiqat işlərinin qarşısında duran ən aktual problemlərdən biri hesab edilir. Müasir dilçilikdə variativlik dil normasının formalaşması məsələsində, qrammatik və fonoloji sistemlərdə araşdırılır.

F.Veysəlli danışıq aktında variativliyin yaranmasının əsas səbəblərini aşağıdakı kimi izah etmişdir:

“Dilin müxtəlif səviyyələrinin vahidlərinin variativliyi sistem daxili qanunlara tabedir və dildaxili qaydalarla tənzimlənir. Bu halda söhbət mövqe, kombinasiya və distribusiyaya ilə şərtlənən srukturdaxili variativlikdən gedir. Strukturdaxili variativlik sosiolinqvistik amillərlə şərtlənən variativliyə (müəyyən dil kollektivi üzvləri tərəfindən müxtəlif idiolekt və zaman şəraitlərində istifadə olunan variantlar) qarşı qoyulur” (65, 73).

Variativlik, bir tərəfdən, dil sisteminin alt qatında gizlənən bir hadisədir, digər tərəfdən isə o, düzxətli və birmənalı işarə və referent nisbətinə yönəlmiş informasiya nöqtəyi-nəzərindən anormal dil hadisəsi hesab edilir.

1.2. İngilis diliçiliyində mürəkkəb cümlələrdə variativlik probleminə dair

Süni bilinçvizm şəraitində, daha doğrusu, “müvafiq dil mühitinin olmadığı şəraitdə” xalq dilinin mənimsənilməsi dil norması seçimini prinsipial baxımdan vacib edir. Eyni vaxtda dilin öyrənilməsi şəraitinin süni xarakteri strategiyalardan və öyrədici materiallardan istifadəni diktə edir.

Xalq dilinin fonetikasının öyrənilməsi nöqtəyi nəzərindən variativlik çox mühüm linqvistik amil hesab edilir. Dil daşıyıcısı üçün nitqin tempinin dəyişməsi ilə şərtlənən nitq variativliyi tələffüzün natamam tipindən tam tipinə keçid zamanı, şifahi nəqləmə üslubunun dəyişməsi zamanı tam təbii bir hadisə kimi fəaliyyət göstərir. Xarici dil öyrənənlər üçün, bu dəyişikliklər, yəni dilin variativliyi tam mürəkkəb bir məsələ kimi üzə çıxır. Dilin variativliyinin müxtəlif səviyyələrdəki izahı, xüsusilə onun strukturunun tədqiqi, formal və semantik variativliyin bir-birilə əlaqəsi məsələsi hələ də həllini gözləyən məsələlərdəndir (61, 2).

Əgər biz ünsiyyət prosesində bir dil vasitələrindən digərlərinə keçə bilirsə, bu, doğurdan da dilin fəvqəladə dərəcədə mühüm xüsusiyyətidir ki, o, danışana tək-cə həmin dildə öz fikirlərini sərbəst ifadə etmək deyil, həm də bu imkanı müxtəlif vasitələrlə həyata keçirmək imkanı verir. Dil daşıyıcısının eyni fikri başqa cür ifadə etmək bacarığı perefraz, yəni başqa vasitələrlə ifadə etmə adlanır. Deyilənlərdən məna hasil etmək bacarığı və düzgün frazaları düzgün olmayan frazalardan fərqləndirməklə yanmaşı, bu bacarıq da, dilə yiyələnmək adlanan mürəkkəb psixoloji vərdişin əsasını təşkil edir. Variativlik nitq ünsiyyətinin bütün səviyyələrində - müxtəlif dillərə (və müvafiq olaraq, variativlik, ünsiyyət şərtlərindən asılı olaraq hər

bir dilin vahidlərinin əvəzlənərək işlənməsidir) yiyələnmədən tutmuş danışan tərəfindən bir dilə (*məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilində varianta aşağıdakı misallarda rast gəlmək olar: qatıq/qatıx, xəngəl/xingal*) xas olan yol verilən müxtəlif fonetik və ya aksent variantlarının dərk edilməsinə qədər səviyyələrdə üzə çıxır. Bu qütblər arasında dil variativliyinin müxtəlif formaları yerləşir: məsələn, eyni mənənin (*böyümək – artmaq – güclənmək; atmaq – tullamaq; iri – nəhəng – böyük – yekə və s.*) ifadə variantı kimi hesab edilən leksik sinonimlər, təkköklü sözlər (*dondurma – dondurulma; stimullaşdırma - stimulyasiya və s.*), sinonimik sintaktik konstruksiyalar və ya tərkiblər (*Tapşırığı yerinə yetirərkən ehtiyatlı olun - Tapşırığı yerinə yetirəndə ehtiyatlı olun - Tapşırığı yerinə yetirən zaman ehtiyatlı olun*), budaq cümlələr (*Baxmayaraq ki, o, xəstə idi, o dərsə gəlmədi və ya Xəstə olmağına baxmayaraq o, dərsə gəlmədi*) və s.

Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, sözlərin və sintaktik konstruksiyaların (tərkiblərin, cümlələrin) sinonimliyi çox tez-tez sinonimik cərgə təşkil edən vahidlərin mənələrindəki müxtəlifliklə əlaqədar olur: *külək güclənir, lakin böyümür; çətinliklər artır, lakin güclənir; daş atmaq/tullamaq/yərə çırpmaq, lakin siqareti yerə çırpmaq olmaz* və s.

Buna görə də, müasir dilçilikdə sinonimliyin müxtəlif növlərinə münasibətdə variant və variativlik anlayışları işlədilmir. Onlar, əsasən elə müxtəlif dil vahidlərinə tətbiq edilir ki, onların mənələrində fərq olmasın. Başqa sözlə, variativlik – bu, hər şeydən əvvəl, eyni mənəyə malik olan dil işarələrinin formasında zahiri görünüşcə uyğunsuzluqdur.

Sosiolinqvistik baxımdan variativliyin təzahür etməsi çox diqqətə layiqdir, çünki müxtəlif dil variantları a) dil daşıyıcıları arasındakı sosial fərqlərdən və b) nitq ünsiyyəti şərtlərindəki müxtəlifliklərdən asılı olaraq istifadə edilə bilər.

Beləliklə, Moskva linqvistləri tərəfindən müasir rus ədəbi dilinin normalarının yol verdiyi fonetik variantların sosiolinqvistik tədqiqatının aparılması dil daşıyıcılarının yaş, peşə, təhsil səviyyəsi xarakteristikaları və [з'в']еръ / [зв']еръ,

[шы]зи / [ш□]зи, е[жж']у / е[жж]у və s. kimi variantlara göstərdiyi üstünlüklər arasında asılılığın olmasını müəyyənləşdirmişdir. Məlum olmuşdur ki, misal üçün, *езжу, брызжет, жуужжать, вожжи, дрожжи* sözlərində *жж, жжж [ж']* səslərin yumşaq tələffüz edilməsi bir qayda olaraq yaşlı nəslin nitqində əks edilir, lakin gənclər kəskin uzun *жж*: [жж] səsinə tələffüz etməyə meyillidirlər.

Yuxarı yaşlı Moskva vətəndaşları hələ də [шы]ги, [жы]ра kimi tələffüzləri saxlayır, amma digər qrup insanların nitqində isə bu xüsusiyyətə demək olar ki, rast gəlinmir. Samitlərin assimilyasiyalı tələffüzü yəni, onların aşağıdakı yumşaq samitlər qarşısında yumşaq tələffüz edilməsinə - [з'в']ерь, [с'т']ена, [з'л']уться - humanitar sahədəki ziyalılar arasında rast gəlinənə nisbətən fəhlələr arasında çox nadir rast gəlinir, lakin, *ко[н'ф']ета, ла[ф']ки (лавки)* sözlərinin tələffüzünə isə ədəbi normalar hüdudundan çox-çox kənarında rast gəlinir və sadə danışığ dilinə və dialektlərə xas olur.

U.Labov oxşar asılılıqları ingilis dilinin müasir amerika variantında da müşahidə etmişdir. Beləliklə, o, müəyyənləşdirmişdir ki, “*thin*” və “*thick*” sözlərindəki ilk samit Amerika cəmiyyətinin ali sosial təbəqələrinin nümayəndələrinin və müxtəlif sosial qrupların nitqində müxtəlif cür reallaşır. Amerikan İngilis variantının daşıyıcıları – qaradəriliilər digər danışanlara nisbətən samitlər qarşısında [r] səsinə daha tez-tez buraxır. Buna misal olaraq “*first*” tipli sözlərin tələffüzünü göstərmək olar. Bu, variativliyin bir tipidir, ələlxüsus da sosial tipidir (bunu həm də stratifikasiya da adlandırırlar, çünki, dil cəmiyyətinin təbəqə və qruplara stratifikasiyasını əks etdirir).

U.Labov danışanın sosial xarakterindən asılı olan bu cür variantı indikator adlandırır: hər bir variant sanki dil daşıyıcısının sosial vəziyyətinə işarə edir. Bundan əlavə, norma daxilində yol verilə bilən variantların istifadəsi nitqin şərtlərindən asılı olur: üslubdan, janrdan, danışanın öz nitqinə diqqətinin dərəcəsindən, şəraitin rəsmiliyi/qeyri-rəsmiliyindən və s. asılı ola bilər. Eyni dil daşıyıcıları göstərilən şərtlərdən asılı olaraq müxtəlif variantlar seçə bilər (164, 72).

Beləliklə, rəsmi şəraitdə danışan öz tələffüzünə nəzarət etməyə çalışırsa, o, daha aydın tələffüz formasını seçir: məsələn, [мол'к□], [ч'ул□в' эк], [бyд'ьт] (только, человек, бюджет), amma məcburiyyət olmadığı təqdirdə isə, danışan qısaltılmış - reduksiya edilmiş varianta üstünlük verir: [мокъ], [чъл□эк] и даже [ч'эк], [бyум] və s. Bu, üslubi variativlikdir.

U.Labov bu cür variantı marker adlandırır. Onlardan yəni markerlərdən, eyni dil vahidinin müxtəlif variantlarının mənsub olduğu müxtəlif nitq üslublarını işarələmək üçün istifadə edilir.

Beləliklə, dil işarələrinin variativliyi ikili parametrlərdən - dil daşıyıcılarının (bu halda dilin sosial diferensiasiyasından danışılır) sosial xarakteristikasından və nitq müraciəti şəraitindən asılı olur (bu halda dilin funksional diferensiasiyasından danışılır).

Burada belə bir sual meydana çıxır: biz variantlar, variativlik haqda nəyə əsasən danışırıq?

Çünki, variant – hansısa əsasın formasının dəyişməsi, müxtəlif növüdür. Bəs variativliyə yol verən bu cür əsas kimi nə nəzərdə tutula bilər? Variativ formaların müəyyənləşdirilməsində başlanğıc nöqtəsi nə olmalıdır?

Bu suala cavab verərkən biz, fundamental dilçilik və sosiodilçilik anlayışlarından biri – dil norması ilə qarşılaşırıq.

Sankt-Peterburq fonologiya məktəbinin konsepsiyasına müvafiq olaraq, “variativlik”, “variant” və “variabellik” (вариабельность) anlayışlarını normanın tələffüz variantlarına şamil edərkən fərqləndirməyə çalışacağıq. Onların içərisində ən ümumisi variabellikdir. Bu, bütövlükdə dilin (və ya onun səviyyəsinin) xüsusiyyətidir, normativ vasitələrin fərqlənməsi bacarığıdır.

Variativlik ədəbilik, normativlik çərçivəsi daxilində və sinxron yanaşma həddləri daxilində variantların qarşılıqlı bir-birini əvəz etməsidir; bu, nitq fəaliyyətində normativ variantların funksiya göstərməsidir.

Variantlıq isə variantların eyni mövqedə yerləşməsidir (həm sinxron, həm də diaxron aspektdə) ki, onların da istifadəsi nitqdə qeyd edilir. (ədəbilik – qeyri-ədəbilik, köhnə -yeni, düzgün – qeyri-düzgün və s.)

L.A.Verbitskayanın tərifinə görə “variativlik dilin mütləq xüsusiyyətidir və o, dil ilə müəyyənləşdirilir və dil ilə adlandırılır”. Misal üçün, fonetik variativlik, sözlərdə fonemlərin müəyyən mövqeyi ilə, əhatədəki səslərin keyfiyyətinin təsiri, vurğuya münasibətdə yeri ilə, və həm də hər an tələffüzün fərdi xüsusiyyətləri ilə şərtlənir (məsələn, *cyθ* [sut] sözündəki [s] səsi *cad* [sat] sözündəki [s] səmindən onunla fərqlənir ki, o, yanındakı dodaq saiti [u]-nun təsiri ilə dodaqlanan olmuşdur). (68, 39).

Variantlıq (variativlikdən fərqli olaraq) dil tərəfindən təhrik edilmir (yaranmır), dil vasitəsilə həll edilir.

L.A.Verbitskayanın və Sankt-Peterburq fonoloji məktəbinin digər nümayəndələri kimi biz də bir vahidin və ya vahidlər birliyinin reallaşmasının iki müxtəlif üsulunu variant (və ya variantlıq) adlandıracağıq. (məsələn, rus dilində *ceccия* sözünün tələffüzünün iki variantı kimi – yumşaq [s'] və ya qabaq cərgə saiti [e]-nin qarşısındakı bərk [s] səsləri ilə). Normada isə, artıq sistemdə olan və ya sistemin daxilinə qoyulmuş potensialın daxilində seçim gedir.

Dil vahidlərinin variativlik problemi hal-hazırda ən fəal işlənən problemlərdən biridir. Dilə tək-cə ciddi sxem daxilinə sığan düzgün cümlələr aid deyil, həm də sərbəst dəyişən və düzgün formadan kənara çıxan və dilçilərin diqqətini çəkməyə layiq olmayan cümlələr də aiddir.

Variativlik – dil prosesidir və danışanın ekspressivlik, səslənən nitqdə öz fikirlərini və hisslərini ifadə etmək bacarığını əks etdirir.

Variantlığa isə, dil öyrənənin nöqtəyi nəzərindən, verilmiş dil kəsiyində, artıq onda yerləşdirilmiş nə isə stabil bir şey kimi baxıla bilər. Beləliklə, biz göstəririk ki, ingilis dilində amerikan, britaniya və avstraliya variantları var. Xarici dil öyrənənlər üçün həmin sosial şəraitlə şərtlənən vəziyyətdə hansı dil variantını öyrənməyi, hansı

üslubu, hansı tələffüz variantını seçməyi bilmək, və hansı tələffüz tipini norma hesab etməyi bilmək mühümdür.

Əsas mətləbə keçməmişdən əvvəl “variativlik” və “variantlıq” terminlərinin lingvistik tutumunu dəqiqləşdirməyi məqsəduyğun hesab edirik. Variantlıq - ümumdil xüsusiyyəti, variativlik isə dil vahidlərinin xüsusiyyətidir. Variativləşmənin təməli dilin təbiətindən doğur. Variativləşmə dilin mövcud olmasının əsas yollarından biridir. Əslində variativlik hər hansı bir dil vahidinin sadəcə dəyişməsinə deyil, yeni mahiyyətin, məziyyətin yaranmasına gətirib çıxarmayan modifikasiyadır. Variativlik həm dəyişkənlikliyi, həm də daimiliyi tələb edir, o, dəyişkənliyin və daimiliyin vəhdəti kimi çıxış edir (111, 32).

Dilçiliyin indiki durumunda variativlik məfhumu altında bir dil vahidinin (fonem, morfem, leksem, konstruksiya, semantik kompleks və s.) ən azı iki modifikasiyası başa düşülür.

Ümumilikdə dil vahidlərinin variativliyi dedikdə dil sisteminin və onun fəaliyyətinin fundamental xüsusiyyəti nəzərdə tutulur. Variativlik dilçiliyin mübahisəli məsələlərindəndir və o, lingvistik fikrin hər yeni mərhələsində yeni-yeni çalarlar kəsb edir. Variantlar problemi əsasən fonologiyada kifayət qədər işlənmişdir, lakin buna baxmayaraq, bəzi məsələlərin yenidən araşdırılmasına ehtiyac duyulur. Fonem variantlarının inventarının müəyyən edilməsi, invariant və variantlar arasında əlaqələrin araşdırılması, dilin ayrı-ayrı vahidlərinin variativlik diapazonunu müəyyən edən dəqiq meyarların təyin edilməsi bu cür məsələlərdəndir (40, 18).

Qeyd etmək istərdik ki, geridə qoyduğumuz XX əsrdə dil vahidlərinin öyrənilməsində iki əsas meyl daha aydın nəzərə çarpır. Bunlardan birincisi dil vahidlərinin öyrənilməsində onların zahiri əlamətlərinə söykənirdisə (99, 18), digəri dil vahidlərinin öyrənilməsində həmin əlamətlərə istinad etmirdi (34, 361). Bəhs olunan meyllərdən ikincisi dil sistemində variantlarda öz təcəssümünü tapan elementar fonoloji vahid olan fonemin şərhə və müəyyənləşdirilməsi prosesində

waranmışdı. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, fonoloqların fonem və onların variantlarının sistem daxili münasibətlərinin öyrənilməsindəki üsul və metodlar sahəsindəki uğurları dilçi alimləri variativliyin dilin digər səviyyələrinin vahidlərinin də öyrənilməsində tətbiq etməyə sövq etmişdir.

Variativlik dedikdə dildə eyni bir mənənin müxtəlif formalar vasitəsilə ifadə edilməsi mümkünlüyü başa düşülür. Dilin təkamülünün nəticəsi olan variativlik dilin inkişafına zəmin yaradır. Dilin inkişafında daxili və xarici amillər variativliyi yaradan əsas səbəblərdir. Sistem daxili səbəblər dilin öz imkanlarından doğur (analogiya qanunu, dil işarəsinin asimmetrikliliyi, qüvvəyə qənaət qanunu və s.), dilxarici variativlik isə başqa dillərlə kontaktın, dialektlərin təsirindən və s.-dən irəli gəlir.

Qeyd edək ki, variativliklə bağlı müxtəlif nəzəriyyə və konsepsiyalar mövcuddur və bu baxımdan dilçilərin mövqeyində fərqlərə, hətta bəzən ziddiyyətli məqamlara da rast gəlinir. Problemə baxışlardakı ziddiyyətlərin kökündə, “invariant – variant” dixotomik yanaşmadan irəli gələn fikirlər durur. Hər iki məfhum bir-birilə qarşılıqlı əlaqəlidirlər: invariantın mövcudluğu onun variantlarda manifestasiyası sayəsində mümkündür.

Danışq aktında üzə çıxan variantlar kəmiyyət baxımından daimi və sabit deyildir. Variantların artması və ya azalması davamlı bir prosesdir. Danışq aktında variantların mövcudluğu normada kəskin problemlər yaradır (94, 83).

Funksional sistem olan dil daima inkişafdadır. Təkamülün qaçılmaz nəticəsi, dildəki dəyişmələrin qanunauyğun təzahürü, dil vahidlərinin variativliyi onun fundamental xüsusiyyətlərindən biridir. Səciyyəsinə və işlənmə yerinə görə dil vahidləri iki yerə bölünür: seqment vahidlər və superseqment vahidlər.

Seqment vahidlər danışq zəncirində düz xətt boyunca düzülür və bir-birini izləyirlər. Seqment vahidlərə fonem, morfem, leksem və onların danışq aktında bir-birinin ardınca düzülüşü aiddir (34; 41).

Dilçilik elmində o da məlumdur ki, dil sistemində məzmun planı ilə ifadə planı arasında birin-birə nisbəti heç də həmişə özünü doğrultmur, yəni variativlik

müşahidə olunur, birincisi, semantik variativlik, ikincisi, formal variativlik. Semantik variativlikdə bir maddi qabığa bir neçə mənə uyğun gəlir, formal variativlikdə isə bir mənə bir neçə maddi cildə ifadə olunur. Bir mühüm faktı da qeyd edək ki, dil vahidləri arasındakı iyerarxiyinin nəticəsi kimi onların variativliyi də iyerarxiyidir. Fonemin variativliyi morfemin səs qabığında variativliyi törədir, morfemlərin variativliyi tərkibinə daxil olduğu sözlərin variativliyini şərtləndirir, ayrı-ayrı sözlərin variativliyi cümlənin variativliyi ilə nəticələnir.

Variativliklə bağlı fikirləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

- 1) variativlik dilin inkişafının obyektiv nəticəsidir;
- 2) dildaxili və dilxarici amillərin təsiri nəticəsində variativlik arta və azala bilər;
- 3) dilin inkişafının bəzi mərhələlərində norma barışdırıcı (kompromis) mövqə tutur, yəni iki variantın eyni vaxtda eyni dərəcədə işlənməsi mümkün olur.

Müasir dilçilikdə “variativlik” məfhumu altında bir dil vahidinin (fonem, morfem, leksəm, konstruksiya və s.) ən azı iki modifikasiyası başa düşülür. Variativliyi dil sisteminin bütün səviyyələrində müşahidə etmək mümkündür.

Bildiyimiz kimi bütün canlı dillər daima dəyişiklik prosesində olur. Variativlik dilin müxtəlif səviyyələrinə xasdır: leksik, morfoloji, fonoloji, sintaktik və s. Həm linqvistik, həm də ekstralingvistik faktorların təsirinə məruz qalmış nitqin fonetik səviyyədə olan variativliyi diqqəti xüsusilə özünə cəlb edir.

Linqvistik variativlik faktorları arasında tez-tez aşağıdakıları qeyd edirlər:

- 1) sosiolingvistik variativlik (sosial münasibətlər və rəsmilik səviyyələri və s. də daxil olmaqla sosial dəyişikliklərin və sosial mobilliyin dilin inkişafına təsir etməsi);
- 2) tekstual variativlik (mətnin janr və mövzusunun, diskurs situasiyası və informasiyanın ötürülməsi üsullarını özündə birləşdirən mətnin linqvistik ekspressivliyi);

3) regional variativlik (dil kontaktı hadisəsi də daxil olmaqla dilin regional müxtəlifliklərinin fərqləri və oxşar cəhətləri);

4) fərdi variativlik.

Variativliklə bağlı bir çox tədqiqatçılar araşdırma aparmışdır. Onlardan biri dilçi alim T.M.Lomtevdır. O, varianta invariant keyfiyyətində qəbul edilən eyni bir sintaktik strukturun şəkildəyişməsi kimi baxır (93, 8). Onun konsepsiyasının nəzəri əsasına görə cümlə sabit və dəyişən elementlərinin məcmusudur. Müəllif cümlənin eyniyyətini müəyyənləşdirərkən onun daimi elementlərini, yəni sözlərin qrammatik formalarını və onların valentlik xüsusiyyətlərini nəzərdə tutur. T.M.Lomtev variativliyi strukturla, cümlənin sintaktik modelilə əlaqələndirir, lakin cümlənin məzmun cəhətini nəzərə almır. Kommunikativlik əhəmiyyəti baxımından daimi elementlər vacib və vacib olmayanlara (müstəqil) bölünürlər. Cümlə modellərinin vacib və müstəqil elementlərlə dolumundan asılı olaraq o, invariant və ya variant kimi müəyyənləşdirilir.

Burada mühüm bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, T.M.Lomtev “invariant-variant” qarşılaşmasının şərhində yalnız sintaktik konstruksiyaların strukturuna söykənmişdir və məzmun cəhətini nəzərdən qaçırmışdır.

A.V.Bondarko invariantı aşağıdakı kimi xarakterizə edir: linqvistik çevrədə invariant tədqiq olunan sistemli obyektlərin (dil və danışmaq vahidləri, klasslar və kateqoriyalar və onların məna və funksiyaları) əlaməti və ya əlamətlər kompleksi kimi müəyyən edilə bilər və o, dil sisteminin alt qat adlandırılan layında mövcuddur” (53, 5-6).

Bir faktı da əlavə etmək lazımdır ki, eyni bir dil mahiyyətinin variant təsvirləri olduğu halda sistemdə norma problemi yaranır. Başqa sözlə desək, normada sistemdə mövcud olanla və ya potensiyada mövcud olan arasında seçim baş verir. Variantlardan hər ikisinin və ya birinin normativlik məsələsinə dair dilçilər arasında mübahisələr olmuşdur. Bu məsələyə aydınlıq gətirən L.V.Şerba göstərmişdir ki,

“norma tez-tez iki ifadə üsuluna rəvac verir, həm də onların hər ikisi düzgündür” (129, 65).

Burada bir amili də diqqətdə saxlamaq lazımdır ki, variantlar mənə çalarlarına görə fərqlənməyə də bilərlər. Norma və variativlik arasındakı hökm sürən mürəkkəb ikitərəfli asılılığın əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, variativlik müəyyən dərəcədə normanı, norma isə mümkün olan variantların sayını müəyyənləşdirir və onların işlənməsini tənzimləyir.

Norma ilə variativlik arasındakı əlaqəyə E.Koseriu də diqqət yönəltmişdir və o, son məqamda aparıcı rolun sistemə məxsus olduğunu qeyd etmişdir. E.Koseriu bunu aşağıdakı kimi təsvir edir:

“... norma sistemdən kiçikdir, çünki norma sistemdəki imkanların reallaşmasıdır. Sistem imkanların sistemi, qarşılaşmaların sistemi, norma isə məcburi reallaşmaların sistemidir. ...sistem müəyyən dil reallaşmasının ideal formalarıdır, norma isə modeldir, tarixən texniki baxımdan reallaşmış şablondur” və ya “... sistem normadan daha genişdir, çünki o, az müəyyən edildiyi kimi .... dil normasında realizə olunmayan imkanları gizlədir” (20, 232).

Ədəbi dilin inkişafının müəyyən mərhələsində norma kompromis xarakter daşıyır, yəni dil vahidlərinin funksional fərqlərinə baxmayaraq, eynidərəcəli iki və daha artıq variantda təmsil olunmasına imkan yaradır. Dil vahidlərinin variativliyi dinamik proseslərin sinxroniyada təcəssümüdür. Məsələnin özəyini o təşkil edir ki, F. de Sössürün diaxroniya və sinxroniya dixotomiyası statik və dinamik qarşılaşmaya uyğun gəlir və bunun nəticəsi kimi, statistik sinxroniyayı yeganə reallıq kimi hesab etmək mümkündür (116, 26).

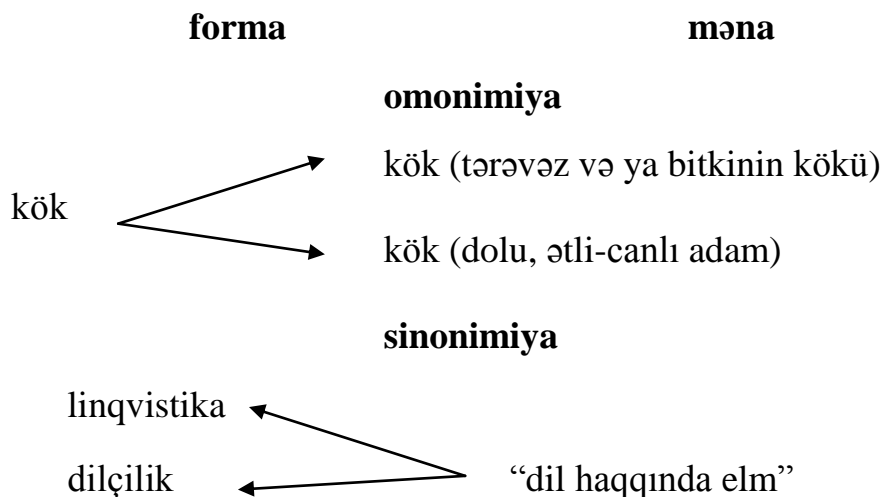
Sintaktik və kommunikativ vahid olan cümlənin variativliyi bir sıra eyni funksiyaların, lakin formal konstruksiya ilə fərqlənən münasibətlərin mövcudluğu ilə şərtlənir. Məsələn:

/Baxmayaraq ki, o, gecə-gündüz işləyirdi//

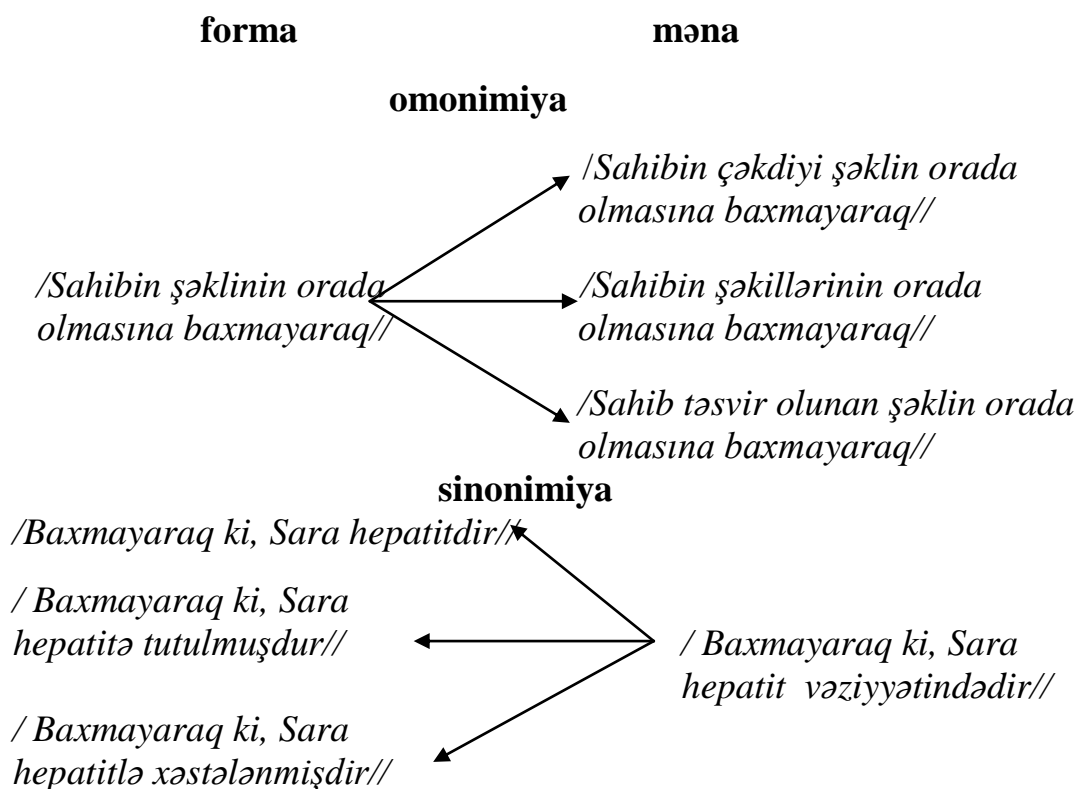
və ya */O gecə-gündüz işləməyinə baxmayaraq//.*

A.Mustayoki də bu fikri dəstəkləyərək göstərmişdir: “Dil işarəsi ikili mahiyyətlidir: o, həm formaya, həm də mənaya malikdir. Təbii dillərdə “bir forma-bir mənə” tipli qəti simmetriya yoxdur. Bir forma bir neçə fərqli mənaya malik ola bilər, bir mənə isə bir neçə formada təcəssüm tapa bilər” (95, 19).

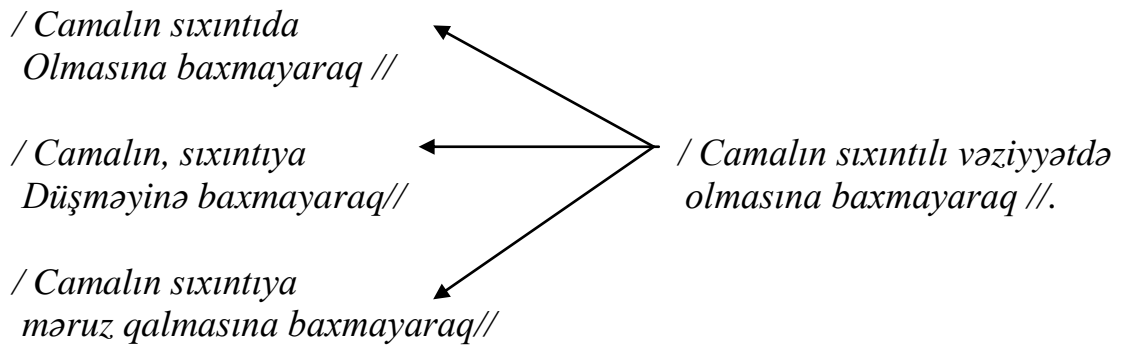
Həmin hadisələri sinonimiya və omonimiya ilə eyniləşdirən müəllif öz fikrini aşağıdakı sxemdə əks etdirmişdir:

Forma və mənə arasındakı asimmetriklik sintaktik səviyyədə daha aydın şəkildə özünü büruzə verir:

VƏ YA

F. de Sössürdən fərqli olaraq L.V.Şerba dildə iki deyil, üç aspekti fərqləndirir:

1. ayrı-ayrı fərdlərin dil fəaliyyəti (danışma və eşitmə prosesi);
2. dil materialı (zaman, məkan və realizə şəraitini əhatə edən danışmaq və eşitmənin məcmusu);
3. lüğət və qrammatikadan dilçilərin hasil etdiyi dil sistemi (127, 6).

L.V.Şerbanın fikrincə bu halda birinci yerdə danışmaq fəaliyyəti, yəni danışmaq və eşitmə gəlir və o, ikinci aspektin - dil sisteminin, yəni lüğət və qrammatikanın sayəsində mümkündür (127, 6). Müəllif dilə sistem kimi yanaşaraq onu sosial məhsul hesab edir və bu cür şərh edir:

“... dil sistemi və dil materialı yalnız təcrübədə verilmiş dil fəaliyyətinin müxtəlif tərəfləridir, çünki aydındır ki, dil materialı anlaşılmasa o, ölüdür, anlamamanın özü isə dil materialı olmasa (dil sistemi olmadan) mümkün deyildir” (127, 26).

L.V.Şerbanın nəzəriyyəsini aşağıdakı kimi şərh etmək olar: bilavasitə təcrübədə verilmiş dil fəaliyyəti (sıfır abstraktlaşdırma dərəcəsi); dil fəaliyyətinin iştirakçılarının mübadilə etdikləri mətn (dil materialı) (birinci abstraktlaşdırma dərəcəsi); və, nəhayət, mətndə araşdırılan dil sistemi özü özünə təsvir olunur (ən yüksək, yəni ali abstraktlaşdırma dərəcəsi).

Dil fəaliyyətinin yuxarıda qeyd edilən üç aspekti arasındakı əlaqələri aşağıdakı sxemdə izləmək mümkündür və bu üç aspekt müəyyən ardıcılıqda verilmişdir:

Müasir dövrdə dilçilikdə ikili yanaşma öz mövqeyini artıq üçlü yanaşmaya verməkdədir. L.V.Şerbanın irəli sürdüyü üçlü yanaşmada dixotomik yanaşmadan fərqli olaraq dil-danışıq qarşılaşmasında dildən istifadənin mühüm cəhəti olan norma səviyyəsi də nəzərə alınır.

L.V.Şerbanın ardınca E.Koseriu və F.Veysəlli də dixotomik prinsipin əvəzinə dil strukturunun trixotomik (ternar) prinsip ideyasını əsas götürürlər. E.Koseriu, dil/danışıq dixotomiyasından imtina edərək, danışıq aktı/norma və sistemi əsas götürən üçlü yanaşmanı əsas götürür. Normanın sistemdən kiçik olduğunu göstərən müəllif “normaya sistemdəki imkanların reallaşması” kimi baxır. O göstərir ki, norma sinxronudur, sistemin zahiri və daxili tarazlığıdır. Danışanlar danışdıqları dil normasını dərk etmirlər, ya da o, şüuraltı qatdadır, çünki xaricilər normaya əməl etmədikdə bu o saat diqqəti cəlb edir, ancaq bütün dil daşıyıcıları bunu gözəl bilirlər” (20, 72)

Yuxarıda qeyd edilənlərdən savayı E.Koseriu konkret dil, funksional dil və abstrakt dil anlayışlarını da fərqləndirir.

Onu da əlavə etmək lazımdır ki, qeyd dilən alimlərin hər üçü birmənalı şəkildə dil sistemini ayırırlar, lakin onu fərqli terminlərlə izah edirlər: dil (F. de Sössür, E.Koseriu), dil sistemi (L.V.Şerba).

Qeyd edək ki, dilçilikdə variativlik problemi həm dil funksiyası planında, həm də fonetik və qrammatik sistemdə variantların nisbiliyi məsələsi nöqtəyindən nəzərdən araşdırılmışdır. Lakin cümlənin intonasiya konturu ilə semantik aspektin əlaqəsi hələ də geniş tədqiq olunmamışdır.

Şübhəsiz ki, intonasiya konturunun variativliyinin öyrənilməsi, ümumiyyətlə, dildə variativlik probleminin həllinə güclü təkan verə bilər. Problemin vacibliyini dərk edən Q.P.Torsuyev aşağıdakı fikri bildirmişdir:

“... dil nəzəriyyəsi variativlik nəzərə alınmadan yarımçıq və qeyri-adekvatdır” (108, 3).

Beləliklə, cümlənin forması hələ onun illokutiv funksiyasını təyin etmir və yaxud da əksinə, eyni bir cümlə müxtəlif şəraitlərdə (danışq kontekstində) fərqli kommunikativ funksiya yerinə yetirə bilər. Lakin cümlə formasının illokutiv funksiyası ilə üst-üstə düşməməsi faktına istinadən bir cümlənin kontekstdən asılı olaraq, sonsuz sayda müxtəlif funksiyalarda çıxış edə bilməsi əsasında nəticə çıxartmaq düzgün deyildir. Sonsuz sayda düzgün cümlələrin qurulmasını törədən qaydalarla yanaşı (qrammatik kompetensiya), yaranmış cümlələrin kontekstə aidliyini müəyyənləşdirən qaydalar da (kommunikativ kompetensiya) mövcuddur.

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, intonasiyanın variativliyinin reallaşmasına söyləmin uzunluğu, sintaktik strukturu, yeri və müxtəlif vurğu növlərinin sayı, intonasion-məzmun üzvlənməsi, kontekst və şərait, danışanın psixi durumu və niyyəti, habelə onun danışığının fərdi xüsusiyyətləri kimi linqvistik və qeyri-linqvistik amillər də təsir edə bilərlər.

İntonasiya vahidi və ya intonasiya konturu dilin digər vahidləri kimi variativliyə məruz qalır, yəni danışq aktında istər səslənmə, istərsə də məna baxımından variantlarda, realizasiyalarda təmsil oluna bilər. İntonasiya konturunun variativliyi danışığın rəngarəngliyini təmin edir. İntonasiyaya müraciət etmədən məqsədə nail olmaq mümkün deyildir. Praqmatik informasiya kimi qiymətləndirilən əlavə informasiyanın verilməsi məhz intonasiya vasitəsilə həyata keçirilir.

Variativlik problemilə ilk qarşılaşma dilin fonoloji səviyyəsinin araşdırılması zamanı reallaşır. Variant-invariant münasibətləri ilkin olaraq fonologiyada öz təsdiqini tapmışdır. Hələ bir vaxtlar N.S.Trubeskoy da qeyd edirdi:

“İstənilən fonem bir neçə dil səs ilə reallaşa bilər” (10, 48).

Eyni fonemi reallaşdıran müxtəlif dil səslərini isə N.S.Trubeskoy variantlar adlandırırdı. Dilin digər səviyyələrində variantların təyin edilməsi izomorfluq, müxtəlif səviyyələrin dil vahidlərinin struktur eyniliyi sayəsində mümkündür. Lakin

fonoloji təhlil proseduru dilin digər səviyyələrinin elementar vahidlərinə - fonemdən fərqli olaraq semantik tutuma malik olan, işarəvi xarakter daşıyan morfemə, leksemə və sintaksemə eyni uğurla tətbiq edilə bilməz.

L.R.Zinder isə fonemin vacib, spesifik və fakültativ variantlarının olduğunu qeyd edir.

Y.S.Maslovun fikrincə, “bir fonemin müxtəlifliyi kimi eyniləşdirilə bilən ayrı-ayrı səsləri həmin fonemin variantları (“çalarları” və ya onun allofonemləri (allofonları) adlandırılır” (94, 87). O, fonemin mütləq və fakültativ variantlarının olduğunu qeyd edir.

F.Veysəlli fonemlərin müxtəlif fonetik mövqələrdə və vəziyyətlərdə çıxış etdiyini göstərərək, variantların əsas, spesifik və fakültativ olduğunu qeyd etmişdir. Müəllif N.S.Trubeskoyun və Q.Qlisonun fonoloji oppozisiyada bir invarianta məxsus variantları müəyyənləşdirmədə geniş istifadə etdikləri prinsiplərin yetərli olması fikrini qəbul etmir. Tədqiqatçının fikrincə, variantların invarianta birləşməsi akustik-artikulyator və komple-mentar distributiv meyarlar əsasında deyil, yalnız funksional əsasda mümkündür.

Danışanın kontaktda olan dillərin fonetik sistemlərinin qarşılıqlı təsiri ilə şərtlənən nitqinin xüsusi keyfiyyəti özü özlüyündə dildə variativliyin təzahür forması kimi çıxış edir. Dil kontaktı və ya iki və ya daha çox dil sistemlərinin bir-birinə təsiri ilə təşəkkül tapan variativlik nitqin “özgə keyfiyyəti” effektini yaradır ki, bu da “başqa dilə xas aksent” adlanır.

Beləliklə, variativlik dilin əsas struktur-semantik vahidi olan sözün hər üç tərəfini əhatə edir: fonetik, morfoloji və semantik. Sözün variativliyində əsas problem eyniyyət məsələsidir, çünki variativləşmə sözün eyniyyəti itirmədən səs tərkibinin dəyişməsi və ya struktur dil vahidinin mənasının dəyişməsilə bağlıdır. Sözün semantik eyniliyi dilçilikdə müxtəlif aspektlərdən müzakirə edilir. Bir tərəfdən, “hansı qrammatik dəyişmələri birinin digərinə münasibətdə sözün qrammatik forması, hansılar isə müxtəlif sözlərdir” məsələsi araşdırılır. Digər tərəfdən, eyni

sözün qrammatik formaları və ya ayrı-ayrı sözlər haqqında deyil, onun variantları, yəni bir söz hüdudunda mümkün dil dəyişmələrinin dərəcəsi müəyyən edilir.

V.V.Vinoqradov sözün strukturunda qrammatik formalarla yanaşı, variant adlandırdığı leksik formaları da fərqləndirir (69, 17). Müəllifin fikrincə leksik variantlara müxtəlif ekspressiv və üslubi çalarlar xasdır və bunu nəzərə alan müəllif, sözün ekspressiv-morfoloji və ekspressiv-üslubi formalarını da fərqləndirmişdir (69, 17).

Digər dilçi alim A.İ.Smirnitski də V.V.Vinoqradovun fikrinə tərəfdar çıxaraq, kök birliyi nəticəsində leksik-semantik ümumiliyini hifz edib saxlayan müxtəlif söz formalarını eyni sözün variantları hesab edir (69, 41). Bu uyğunluqlar pozulduqda sözün daimi şəkil dəyişmələrini isə o, müxtəlif sözlər kimi qarşılaşdırır (106, 25). Sözün leksik-semantik və ya daxili variativliyi A.İ.Smirnitski tərəfindən söz eyniyyəti nəzəriyyəsilə əlaqəli araşdırılmışdır. Müəllifə görə, leksik-semantik variantlar arasındakı fərq öz əksini “ya sintaktik quruluş fərqlərində, ya da digər sözlərlə fərqli birləşmələrində” tapır (106, 37). Daxili variativliyin belə anlaşılması sözün mənasındakı təkcə üslubi, ekspressiv fərqlərə deyil, həm də semantik fərqlərə baxmayaraq eyniyyətinin qorunmasını tələb edir. Sözün ifadə və məzmun planında modifikasiyalar yol veriləndir, lakin o, sözün nominativ mənasında kardinal şəkildə öz əksini tapmamalıdır və ya leksem nominasiyanı dağıtmamalıdır.

Sözün formal-qrammatik variativliyi, yəni onun səs və morfoloji formalarının variativliyi daima tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Semantik eyniliyin qorunub saxlanması dil vahidlərinin eyni sözün variantları kimi identifikasiyasında əsas şərtidir. Dilçilər arasında əsas mövqe ayrılığı sözün eyniyyətinin və variantların müstəqil sözlərə çevrilməsinə səbəb ola biləcək məzmun və ya formadakı müxtəlifliklərin sərhədini müəyyənləşdirərkən özünü göstərir. Qeyd edilən problemlə bağlı bir-birinə tamamilə zidd olan iki yanaşma mövcuddur.

Bir sıra dilçilər variantların bir dil vahidinə birləşməsində tək-cə leksik mənanın eyniliyini deyil, həm də üslubi və sintaktik funksiyaların eyniliyinin vacib olduğunu qabartmağa çalışırlar.

İkinci qrup dilçilərin - V.V.Vinoqradov və A.İ.Smirnitskinin - qənaətinə görə, variantlarda öz izini buraxmalarına baxmayaraq, dil vahidlərində onların əsas linqvistik mənasının eyniliyi zamanı üslubi və emosional fərqlərin olması onların vəhdətini pozmur (69).

K.S.Qorbaçeviç sözün variantlarını belə şərh edir:

“Sözün variantları morfoloji-struktur eyniliyini, leksik və qrammatik mənasını saxlayan və fonetik cəhətdən (səslərin tələffüzü, fonem tərkibi, vurğunun yerinə və s.) və ya formadüzəldici affikslərlə (suffiks, fleksiya və s.) fərqlənən eyni sözün müntəzəm qaydada təkrar edilən şəkil dəyişməsidir” (72, 17). Fonem tərkibində fərq olan variantları isə K.S.Qorbaçeviç fonematik adlandırır.

İ.P.Susov bu qənaətə gəlmişdir ki, “semantik variativlik məfhumu sözün, söz birləşməsinin və cümlənin çoxmənalılığını deyil, müxtəlif səviyyələrin mənalı vahidlərinin abstraksiyanı şərtləndirir” (118, 113).

K.S.Qorbaçeviç sözün variativliyinin sərhədlərini və variantlarının eyniləşdirilməsinin aşağıdakı şərtlərini qeyd edir:

- 1) leksik mənanın üst-üstə düşməsi;
- 2) qrammatik mənanın üsü-üstə düşməsi;
- 3) fonemin və söz vurğusunun fərqləndirici funksiyalarının itməsi;
- 4) sözün variativliyinin formal məhdudluğu;
- 5) morfoloji strukturun eyniyyət prinsipi (72, 9-15).

Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, variativlik bütün dillərə xasdır və dillərin funksiya göstərdiyi bütün səviyyələrdə - fonoloji, leksik və qrammatik səviyyələrdə özünü göstərir.

Qrammatik səviyyələrdə variativlik onunla təzahür edir ki, eyni bir qrammatik formadan müxtəlif məzmunları ifadə etmək üçün istifadə edilə bilər, və həm də eyni

bir məzmun müxtəlif qrammatik formalar vasitəsilə ifadə edilə bilər. Variativlik dilin bütün yarım sistemlərinin və vahidlərinin ifadə və məzmun planında təzahür edir və dil sisteminin obyektiv immanent xüsusiyyətidir (119, 121). Dil dəyişmələri hadisəsi dilin bütün səviyyələrinə və onun danışığda konkret realizasiyasına nüfuz edir. Sözüün variantı morfoloji-sözdüzəldici strukturun, leksik və qrammatik mənanın eyniyyətini qoruyub saxlayan və fonetik cəhətdən (səslərin tələffüzü, fonem tərkibi, vurğunun yeri və ya bu əlamətlərin kombinasiyası) və ya formadüzəldici affikslərin iştirakına görə fərqlənən eyni bir sözüün müntəzəm şəkildə təkrarlanan transformasiyasıdır.

Məlumdur ki, qrammatik variativlik dilin inkişafının istənilən anında dilin funksiya göstərməsinin ayrılmaz cəhətidir. Lakin onun dilçilər tərəfindən dəqiq işıqlandırılması və nəzəri qiymətləndirilməsi yalnız XX əsrdə baş vermişdir. Bu vaxta qədər ingilis dilinin qrammatikasında məşhur bədii söz ustalarının əsərlərindən götürülmüş misallara əsaslanan illüstrativ materialdan istifadə edilirdi. Bununla yanaşı müəlliflər hansısa bir məzmunu ifadə etmək üçün formanın yalnız bir variantının qrammatik baxımdan düzgün olmasında təkid edirdilər və digər mümkün formaların qrammatik olmadığını göstərirdilər, yaxud da onların heç adını belə çəkmirdilər. Strukturalizm əsrinin başlaması ilə tədqiqatçılar şifahi nitqə diqqət yetirməyə başladılar. Lakin bununla belə, klassik və struktur qrammatikalar o yerdə kəşiflər ki, qrammatistlərin təhlilinin obyektini toplanmış nümunələrin korpusu (bazası) təşkil edir. Struktur dilçilikdə, xüsusilə də amerikan deskriptivizmində qrammatikanın obyektinin genişləndirilməsi planında irəliyə doğru bir addım atıldı - toplanmış misallar külliyyatına daxil olan və real yazılmış və ya tələffüz edilmiş hər bir cümlənin öyrənilməsi nəzərdə tutulurdu.

Transformativ-törəmə qrammatika misallar külliyyatını toplamaq məcburiyyətindən tam imtina etməyi o əsasla elan etmişdir ki, onlar potensial baxımdan hansısa bir dildə yazıla biləcək və ya deyilə biləcəkləri deyil, yalnız artıq yazılanı və ya tələffüz ediləni təsvir edirdilər.

Törəmə dilçilərin fikrincə, qrammatik nəzəriyyə yalnız mövcud dil faktlarını izah etməyə qabil olmamalıdır, həm də əvvəlcədən xəbər vermək gücünə də malik olmalıdır və prinsipcə istənilən materiala tətbiq edilməlidir. Törəmə dilçilər insan dilini anlamaq yolunda irəli mühüm bir addım atdılar, lakin bu yanaşma qeyri-müəyyən metodiki çətinliklər yaratmışdır. Tədqiqatçıların özlərinin şifahi və yazılı mətnlərdə qeydə alınmış analogi misalların olmasına istinad etmədən fikirləşdikləri eksperimental nümunələr tədqiqat materialı kimi istifadə edilmişdir. Bu zaman iki şeyə icazə verilmişdir:

- 1) müvafiq dilin doğma olduğu hər bir kəs qrammatik baxımdan düzgün olan cümlələri düzgün olmayan cümlələrdən ayırd etməyə qabildir;
- 2) hər bir verilən halda cümlənin yalnız bir forması qrammatik baxımdan düzgün olur.

Morfoloji səviyyəyə “fon-fonem” sxeminin köçürülməsi deskriptivistlərə məxsusdur. Onlar morfem dedikdə işarə edəni nəzərdə tuturdular, işarə olunanı isə onlar morf və ya “segment morf” adlandırırdılar. Eyniləşdirmə (identifikasiya) prosedurunda morflar bir morfemin allovariantları (allomorflar) kimi müəyyən-ləşdirilir. Allomorfları morfemlər üzrə təsnif edən deskriptiv nəzəriyyənin nümayəndələri hesab edirlər ki, iki elementi bir morfemin allomorfları kimi aşağıdakı hallarda nəzərdən keçirmək mümkündür:

- 1) eyni bir məna ifadə etdikdə;
- 2) əlavə distibusiya münasibətində olduqda;
- 3) paralel konstruksiyalarda iştirak etdikdə (71, 136).

Göründüyü kimi amerikan dilçiləri morfları bir morfemdə eyniləşdirərkən formal oxşarlıqları meyar kimi əsas götürümlər, onlar funksional meyarlara böyük əhəmiyyət verirlər. Belə yanaşma nəticəsi olaraq, onlar “dogs”, “oxen”, “stomata” sözlərində cəm şəkilçilərini, kök saitinin dəyişməsinə, məsələn, tək halda “mouse” - cəm halda “mice”, hətta cəmlik əlamətinin göstəricisinin olmamasını, məsələn, tək halda “swine” - cəm halda “swine” eyni bir morfemin allomorfları kimi götürürlər.

Lakin morfem ikitərəfli - fərdi forma və məzmunu malik olan vahiddir və morfemin funksional əlamətinə üstünlük verilməsi onun quruluşunun əsas prinsipini – işarə edənlə işarə olunanın vahid bir bütövdə birləşməsini pozur. Buna görə də bugünkü dilçilikdə allomorflarda fonematik oxşarlığın, invariantın mövcudluğu onların bir morfemə aid edilməsində aparıcı meyar hesab olunur. Bu və ya digər morfların əhatəsində bir-birini əvəz edən morflar eyni bir morfemdə birləşə bilirlər. Bu cür morfları “fakültativ variantlar” adlandırırlar (81, 9-11).

Morfemlərin variativliyi məsələsi Y.S.Maslovun da diqqətindən kənar qalmamışdır və o, qeyd edilən problemin dəqiq araşdırılmasına nail olaraq öz fikrini aşağıdakı kimi ifadə etmişdir:

“Dil sistemində abstrakt vahid kimi istənilən morfem invariantdır, lakin danışq aktında morfemlərin əksəriyyəti variantlar - allomorfemlər (və ya allomorflar) şəklində çıxış edirlər” (94, 133).

Y.S.Maslov göstərmişdir ki, danışq aktında morflarda təcəssüm tapan morfemlər ikitərəfli vahidlər olduğundan onların variativliyi də ikilidir:

“...ifadə planında variativlik, yəni eksponent variativlik, ...məzmun planında variativlik, yəni polisemiya morfem ...” (94, 133).

Morfemlərin variativliyi ilə bağlı tədqiqatçılar arasında mövcud fikir ayrılığını vurğulayan F.Veysəlli isə yazır:

“Bir qrup dilçilər hesab edir ki, morfemlərin vəhdəti yalnız onların funksiya eyniliyi ilə şərtlənir, yəni məna eyniliyi varsa, forma və ya eksponentin xarakteri elə bir əhəmiyyət kəsb etmir... digərləri ... eyni morfemin variantından o zaman söhbət açırlar ki, funksiya vəhdəti və ya məna eyniliyi ilə bərabər eksponentlər arasında müəyyən əlaqələr olsun; eyni tipə aidlik, mövqe eyniliyi, fonemlərin qanunauyğun əvəzlənməsi və s.” (41, 83).

F.Veysəlli morfemlərin variativliyini izah etmək məqsədilə həm ingilis, həm də alman dillərindən misallara müraciət etmişdir. Müəllif “morfemlərin həm eksponent (segment), həm də məna baxımından variativliyə məruz qaldığını” (37,

279) konkret dil materialları əsasında şərh edir. Birinciyə misal olaraq ingilis dilində cəm şəkilçilərini göstərə bilərik:

/-iz/ - fişiltılı samitlərdən və afrikatlardan sonra: /glasses/ (stəkanlar), /roses/ (qızıll güllər), /dishes/ (tavalar, qab-qacaqlar) və s.

/z/ - digər cingilitili samitlərdən sonra: /pens/ (qələmlər), /garages/ (qarajlar), /bridges/ (körpülər) və s.

/s/ - kar samitlərdən sonra: /books/ (kitablar), /cats/ (pişiklər) və s.

Misallardan görüldüyü kimi, müxtəlif fonem tərkibinə malik olan seqment mənaca eyni variantları ifadə edir (37, 279).

Bunun əksinə olaraq, aşağıdakı misallar ifadə planında variantlığı göstərir. /Lehr+er-Tisch+ler/; /Gewerkschaft/ler - Gewerkschaft/er/ və s. İngilis və alman dillərində felin keçmiş zaman formalarının düzəlməsində şəkilçilə yanaşı (-ed, t-asked, learnt, (-e)te - sagte, antwortete/ fonem əvəzlənmələrilə qrammatik mənənin verilməsi (sing-sang, singen-sang və s.) morfemin variativliyinə ən gözəl nümunədir (37, 279).

Digər dilçi İ.P.Susov morfem-morf münasibətlərini nəzərdən keçirərək qeyd edir: “Morfem minimal dil vahididir. ...morfoloji üzvlənmədə sözlər morflara bölünür. ...onların morfemlərdə eyniləşdirilməsi zamanı fonemə münasibətdə tətbiq olunan distributiv metoddan istifadə olunur” (118, 188-190).

Müəllif morfemin variativliyini dörd cür xarakterizə edir:

1) variant funksional vahiddir və fonem tərkibinin oxşarlığı morfların bir morfemdə eyniləşdirilməsində aparıcı meyar deyildir;

2) morfemin invariantlığı təkcə məzmun eyniliyindən yox, həm də formal oxşarlıqdan ibarətdir;

3) eyni morfemin allomorfları ilə yanaşı morfemin semantik variantları da qeyd olunur;

4) allomorflardan müvafiq formaların tərəddüdü nəticəsində ortaya çıxan müstəqil variantları fərqləndirmək lazımdır (118, 188-190).

Qeyd etmək istədik ki, variativlik məsələsi dilin digər səviyyələri ilə müqayisədə sintaktik səviyyədə yetərinə araşdırılmamışdır. Sintaktik səviyyədə variativlik probleminin araşdırılmasında əsas çətinlik ilk növbədə sintaktik vahidlərin ikili təbiətə malik olması, yəni onların sintaktik və semantik mənaları ilə bağlıdır.

Dilin əsas struktur-semantik vahidi sözdür və variativlik sözün hər üç tərəfini əhatə edir: fonetik, morfoloji və semantik. Sözün variativliyində əsas problem eynilikdir, belə ki, variativləşmə sözün eyniliyini itirmədən səs tərkibinin dəyişməsi və ya struktur dil vahidinin mənasının dəyişməsilə bağlıdır.

Variativ münasibət dilin bütün səviyyələrinə, o cümlədən sintaktik səviyyəyə də xasdır. Sintaktik vahidlərin sinonimliyi (variativliyi) ilə bağlı xeyli sayda nəzəri konsepsiyalar mövcuddur və bu dil hadisəsinin mahiyyətinin şərhində dilçilər arasında fikir müxtəlifliyi hökm sürür və bu fikir ayrılığı, hər şeydən əvvəl, “variant-invariant” dixotomiyasının şərhində özünü büruzə verir.

Sintaktik səviyyədə “qrammatik sinonimlər” termini ilk dəfə A.M.Peşkovski tərəfindən işlədilmişdir və o, qrammatik sinonimliyi “... qrammatik məzmununa görə bir-birinə yaxın olan söz və söz birləşmələrinin mənaları” (9, 76) kimi şərh etmişdir.

Sintaktik sinonimliyin və sintaktik (qrammatik) variativliyin əsas əlamətini müqayisə olunan konstruksiyaların funksional-qrammatik baxımdan eyni olması təşkil edir. Bəzi dilçilərin sintaktik sinonimlər kimi qəbul etdiklərini digər dilçilər sintaktik variativlik kimi qəbul edirlər. Burada fikir müxtəlifliyinin əsasında təhlil olunan dil vahidlərinin komponentlərinin heç olmasa qismən maddi və semantik cəhətdən üst-üstə düşməsi əsas amildir. Qrammatik sinonimlər dedikdə yaxın məna bildirən müxtəlif qrammatik struktur və ya modellər başa düşülür və onlar, məna yaxınlığının dərəcəsinə baxmayaraq, heç vaxt üst-üstə düşməzlər. Bu fərq onların təkcə fərqli struktura malik olmasıyla deyil, həm də verilən məlumatın həcm və xarakterindən özünü göstərir.

Sintaktik variativliyin əsasını isə leksik tərkibindən asılı olmayan qrammatik modelin bilabası təşkil edir. Qrammatik variant-cütlüklər kimi vahid model

əsasında birləşmiş çoxsaylı və leksik cəhətdən müxtəlif vahidlər çıxış edir. Sintaktik variativliyi qeyd edərkən təkcə eyni sintaktik mövqeyi deyil, həm də semantik ekvivalentliyin nəzərə alınmasının vacibliyi diqqətdən kənar qalmamalıdır. Məsələn:

avtobusda getmək - avtobusla getmək

Sintaktik konstruksiyaların variativlik məsələsi sintaktik sinonimlik məsələsilə ilə birbaşa bağlıdır, lakin onunla eyniyyət təşkil etmir. Sinonimliya məfhumu əslində leksik səviyyənin vahidlərinə aiddir. Onu da qeyd edək ki, sintaktik variantlar yalnız “məna mərkəzləri” üst-üstə düşdükdə yaranır. Aşağıdakı söz birləşmələrinə nəzər yetirsək eyni sözlərin işlənməsini sintaktik sinonimliyin əlaməti kimi götürmək mümkündür.

kənddə gəzmək - kəndin içində gəzmək

suya atılmaq - suya baş vurmaq

at üstündə getmək - atla getmək

Dilçilik elminin sintaksis bölməsində sintaktik sinonimlik dedikdə, ilk növbədə, dildə müəyyən münasibətin ifadəsi üçün iki və daha artıq sintaktik konstruksiyanın mövcudluğu başa düşülür. Bu cür eynidərəcəli və ya ekvivalent sintaktik konstruksiyalar toplusu sintaktik və ya sinonimik cərgəni əmələ gətirir.

E.İ.Şendels sintaktik sinonimlər ilə variantlar arasında olan fərqi aşağıdakı kimi izah edir:

“... qrammatik sinonimlik bir-birindən struktur və mənaca fərqlənən sintaktik modelləri birləşdirir. Məzmunadakı fərq mütəmadi sistemli göstəricilərə malik olan sistemli qrammatik mənalara aiddir. Sintaktik modellərin mənası yaxındır, lakin onlar heç vaxt üst-üstə düşmür. Variant modelləri isə onu digər modelə çevirməyən modeldaxili dəyişiklikdir. Variantlar yalnız cümlənin aktual üzvlənməsinə xidmət etdikdə əhəmiyyətə malikdir. Variantlar sinonimlərlə eyni deyildir, çünki onlar ya mənaca eyni olur, ya da onların məna fərqləri sistemli qrammatik mənalara toxunmur”. (126, 68). E.İ.Şendels model daxilində onun digər modelə çevrilməsinə gətirib çıxarmayan dəyişmələri sintaktik variant hesab edir (126, 69). Variativliyi

şərtləndirən səbəbləri araşdıran müəllif yekunda belə bir qənaətə gəlmişdir ki, həm yeni struktur, həm də variant eyni qrammatik vasitələrin köməyiylə yaranır. Kommunikativ vahid olan cümlənin variativliyi bir sıra eyni funksiyaların, lakin formal konstruksiya ilə fərqlənən münasibətlərin mövcudluğu ilə şərtlənir. Variativlik sintaksisin “üçlü aspekt” kəsiyində, yəni onun formal, məzmun və kommunikativ təşkilində özünü büruzə verir.

E.İ.Şendels variativliyi şərtləndirən səbəbləri araşdıraraq həm yeni strukturun, həm də variantın eyni qrammatik vasitələrin köməyiylə yaranması fikrinə gəlir. Bəzi hallarda variant modellərin, digər hallarda yeni modellərin yaranmasını törədən şəraitləri müəyyənləşdirmək məqsədilə müəllif modelin vacib və fərdi əlamətlərini tətbiq edir. Müəllifin fikrincə, vacib əlamətlərin dəyişməsi öz ardınca mütləq qrammatik məna sistemində dəyişmələrə gətirib çıxarmalıdır və bu da sonda modelin dağılması ilə nəticələnir. Model variantları arasında dominantlıq təşkil edən, modelin vacib elementlərini əks etdirən struktur aşkar edilir. Bəzən isə bərabərhüquqlu variantlara da rast gəlmək mümkündür (126, 20).

Sintaktik variativlik və sintaktik sinonimiya terminlərinə münasibətdə qismən də fərqli və oxşar cəhətlər olsa da, ortaq məxrəc tapmaq mümkündür. İstər sintaktik variativlikdə, istərsə də sintaktik sinonimlikdə ortaq məxrəc eyni səviyyənin vahidlərində sintaktik münasibətlərin olmasıdır.

Kommunikativ vahid olan cümlələr variativ və qeyri-variativ ola bilər. Qeyri-variativ formalar bir vahid formada mövcud olduğu halda, variativ formalar bərabərdərəcəli törəmələr vasitəsilə ifadə olunur. Buna nümunə olaraq felin arzu şəklinin əksər formalarını misal göstərmək olar. Məsələn, felin şərt şəklinin aşağıda verilmiş formaları variantlar kimi bir paradigmdə (invariantda) birləşir.

Sahib, bircə indi burada olsaydın,
Sən indi bircə burada olsaydın, Sahib ,
Əgər, Sahib, indi burada olsaydın və s.

Bi çox mənbələrdə sintaktik sinonimliklə bağlı fikirlərdə fərqlərlə yanaşı, oxşar baxışlara da rast gəlinir. Sintaktik konstruksiyaların sinonimlik meyarlarını müəyyənəndirərkən semantik və formal əlamətləri əsas götürmək bu qəbildən olan tədqiqatçıları birləşdirən ümumi cəhətdir. Tədqiqatçıların fikirlərində rast gəlinən ümumi əlamətlər aşağıdakılardır:

- 1) eyni leksik tərkibin olması;
- 2) ümumi qrammatik mənanın olması;
- 3) struktur baxımdan müxtəlifliyin olması.

Bundan başqa, nəzərdən keçirilmiş linqvistik mənbələrdə sintaktik variativliyin mahiyyətinin şərhində fərqli məqamlarla yanaşı ortaq məqamların da olması nəzərdən qaçmamışdır. Burada əsas məqam “invariant-variant” ikili qarşılaşmasının dil vahidlərinin iki planı arasındakı münasibət kimi qəbul edilməsidir. Qeyd edilən problemlə əlaqədar olan linqvistik mənbələrin tədqiqi dilçilər arasında bəzi fikir müxtəlifliyinin invariant, müvafiq qaydada variant, o cümlədən sintaktik, variantlıq və invariantlıq planında yekdil fikrin olmamasını ortaya çıxarır.

Beləliklə, sintaktik sinonimlik dedikdə leksik tərkibi yaxın mənalı sözlərdən ibarət olan, eyni funksiya yerinə yetirən, struktur baxımdan fərqli təşkil olunmuş, lakin biri digərini əvəz edə bilən ümummənalı konstruksiyaları nəzərdə tuturuq; yəni müxtəlif sintaktik modellərlə qurulmuş, lakin oxşar sintaktik münasibətlər ifadə edən istənilən sintaktik vahidlər sintaktik sinonimlər hesab edilə bilər.

1.3. Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlələrdə variativlik probleminə dair

Azərbaycan dilçiliyində də variativlik məsələsi çox maraqlı doğuran və geniş tədqiq edilməmiş məsələlərdən biridir. Bu məsələ ilə bağlı bir sıra dilçi alimlərin fikirləri diqqəti cəlb edir.

K.Abdullayev dilin bütün səviyyələrinin vahidləri üçün səciyyəvi olan sistem daxili əlamətləri mətnə də şamil etməyə cəhd göstərmişdir. Müəllifin fikrincə, mətnə dil vahidinə aid xüsusiyyətləri danışıq vahidinə aid xüsusiyyətlərdən ayırmaq və onların hər birinə ayrı-ayrılıqda baxmaq lazımdır. K.Abdullayev bu məsələni nəzəri baxımdan çox vacib hesab edir. Bu qəbildən olan tədqiqat işləri “öz növbəsində mətnin informativ əsasını və variantlarının qarşılıqlı münasibətinin araşdırılmasına gətirib çıxaran məsələdir” (5, 209). Daha sonra müəllif emik səviyyədəki mətni fonem, morfem, leksəm kimi dil vahidləri ilə analogiyada tekstemin, etik səviyyədə isə bunun qarşılığı kimi tekst terminlərinin saxlanması təklifini irəli sürərək yazır:

“... biz mətni emik səviyyədə hər hansı bir nitqin əlaqəli müstəqil və qrammatik cəhətdən düzgün yazılı və şifahi deyim strukturu kimi, etik səviyyədəki mətni isə bu deyimin aktual reallaşması kimi başa düşürük” (5, 209).

Müəllif linqvistik tədqiqatlarda mətnin iki cür səciyyələndirildiyini qeyd etmiş və burada iki məqama xüsusi diqqət yetirilməyin vacib olduğunu nəzərə çatdırmışdır.

“Birincisi, ... mətn tekstem adı altında ümumi anlayış kimi götürülür, mətnin bu anlayışı onun invariantlıq mahiyyətindən doğur. İkincisi, mətn tekst kimi nəzərdən keçirildikdə onun variant olma mahiyyəti üzə çıxır və bu da tekstem invariantının aktual reallaşma imkanından doğur” (5, 209-210).

K.Abdullayevin dəqiqləşdirərək qeyd etmişdir ki, “emik səviyyənin vahidi kimi çıxış edən tekstem tekst variantlarının əmələ gəlməsini və işlənmə məqamını tənzim edir. Tekst-variantın tekstem-invariantın qarşılıqlı münasibəti allofon və fonemlərin qarşılıqlı münasibəti kimidir” . (5, 210).

Müəllifin “leksik və qrammatik sinonimlik, həmçinin variantlarda olan spesifik qrammatik əlamətlər”i variantların formalaşmasının linqvistik əsası hesab edir. İnvariant-variant münasibətlərinin tədqiqi ilə çox ciddi şəkildə məşğul olan K.Abdullayev fikrini aşağıdakı kimi yekunlaşdırır:

“... hər bir variantda deyilənlərin nəticəsində, bir tərəfdən, invariant mahiyyətini, invariant əlamətini, digər tərəfdən, spesifik variant mahiyyətini qeyd etmək olar. Variantın variant mahiyyətini situasiyanın tipi, adresatın spesifikliyi və lokallaşmanın digər elementləri kimi faktorlar şərtləndirir” (5, 211).

Burada çox mühüm bir məqamı da qeyd etmək istərdik ki, invariant-variant münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsində K.Abdullayev dixotomik nəzəriyyəyə əsaslanmışdır. O, tekstə sistem vahidi, tekstə isə danışq vahidi kimi götürür. Qeyd edək ki, bu halda, norma səviyyəsi diqqətdən kənar qalmış olur.

L.V.Şerba məktəbinin nəzəri müddələrinin davamçısı olan F.Veysəlli dildə üç səviyyənin fərqləndirilməsinin vacib olduğunu bildirir və bu halda müəyyən bir ardıcılığın da olduğunu göstərir:

“Funksional sistem səviyyəsi, norma səviyyəsi və konkret danışq aktı səviyyəsi”.

Məlumdur ki, F. de Sössür dil fəaliyyətində dil və nitqi fərqləndirirdi və nitqin nitq fəaliyyəti daxilində mövcudluğunu qeyd edirdi. N.S.Trubetskoyun müəllimi F. de Sössürdən əxz etdiyi bu ideya heç də bütün dilçilər tərəfindən bəyənilməmişdir və bəzi tədqiqatçılar tərəfindən kəskin tənqidlərə məruz qalmışdır. F.Veysəlli məsələyə münasibət bildirərək qeyd etmişdir ki, dil danışqda təzahür edir, yalnız danışq dilin fonetik strukturunun öyrənilməsində obyekt kimi çıxış edə bilər, dilin bütün daxili qanunauyğunluqları burada müşahidə olunmalı və ümumiləşdirilməlidir.

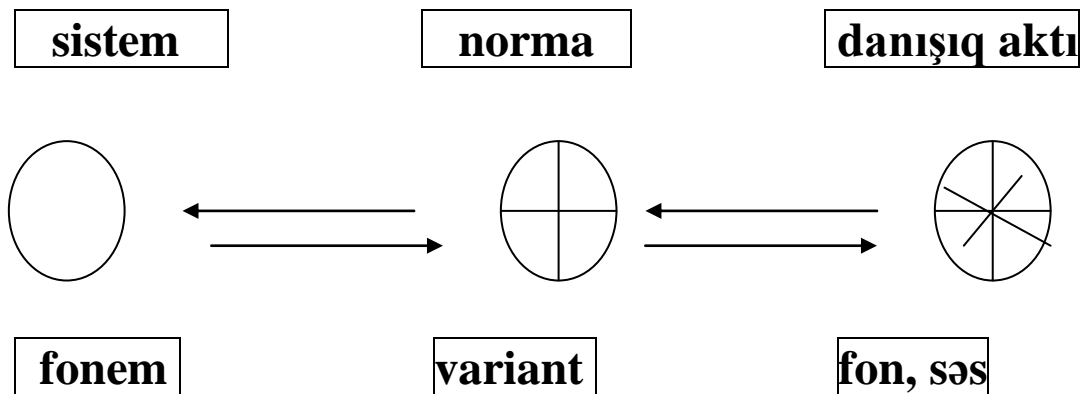
Daha sonra F.Veysəlli yuxarıda söylədiklərinin davamı olaraq qeyd edir:

“...elə hadisələr var ki, onlar dilin fonoloji sistemə aid deyil, sırf fonetik xarakter daşıyır, lakin o hadisələrsiz fonologiya keçinə bilməz” (40, 103).

F.Veysəlli variant və invariant əlaqələrinin işlənilib hazırlanmasını dil və danışq dixotomiyasının, habelə dildə ictimai və fərdi məsələlərin, sistem və norma və s. kimi problemlərin həllində əhəmiyyətinin vacibliyini xüsusi vurğulayır (65, 74).

Variativlik linqvistik problem kimi ilkin olaraq variantlar məcmusu kimi dəyərləndirilən fonemin danışq aktından ayrılması və tədqiqi zamanı ortaya çıxmışdır. Onu da qeyd etmək istərdik ki, variant məfhumunun dil sisteminin digər səviyyələrinə yayılması problemlər yaratmışdır, lakin buna baxmayaraq, olduqca müsbət nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Misal üçün, funksional sistem olan dil öz vahidlərinin hansı səviyyəni təmsil etməsindən və mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq, yüksək variativlik dərəcəsinə malikdir. Təbii dilin malik olduğu məhz variativləşmə qabiliyyəti onun funksional baxımdan çevik (uyuşqan) və ahəngdar olmasına gətirib çıxardır. Variativlik nəzəriyyəsində əsas məsələ odur ki, invariant abstrakt mahiyyətlidir və invariant məfhumunda variantların ümumi xüsusiyyətləri öz əksini tapır.

F.Veysəlli fonem, variant və fonlar (səslər) arasındakı münasibəti izah etmək üçün aşağıdakı sxemdən istifadə etmişdir:

Fonemlər sistem təşkil edən fərqləndirici əlamətlərin qarşılaşmasına əsaslanan funksional sistem əmələ gətirirlər. Variantlar isə fərqləndirici və inteqral əlamətlərin məcmusudur və inteqral əlamətlər norma səviyyəsində qazanılan əlamətlərdir.

Norma vahidi olan variant sistemdən asılıdır. Sistemdə baş verən istənilən dəyişiklik normada dəyişikliyə gətirib çıxarır. Normadakı yerdəyişmələr sistemlə tənzimlənir. Normada xaotikliyə yer yoxdur, o, bütövlüklə sistemlə nizamlanır. Fonem variantlıdır, eynilə variantlar da fonemsiz mümkün deyildir. Fonemin variantı fərqləndirici əlamətlərdən başqa, bu və ya digər mövqedə qazanılmış inteqral

əlamətləri də özündə ehtiva edir. Variantlar norma səviyyəsində qarşılaşdırılır. Variant normaya aiddir. Lakin norma diapazonu sistem vahidlərinin diapazonundan genişdir (65, 72-80).

Onu da qeyd edək ki, norma və variativlik arasında ikitərəfli asılılıq mövcuddur. Əgər variativliyin xarakteri bir sıra digər əlamətlərlə ədəbi dil normasınının səciyyəsinə müəyyən edirsə, digər tərəfdən, norma mümkün olan variantların növünü və kəmiyyətini təyin edir və onların işlənməsini tənzimləyir.

F.Veysəlli variativlikdən bəhs edərkən yazır:

“Variativlik dil vahidlərinin funksional sistemin yol verdiyi və onların işlənmə şəraiti və kontekstlə şərtlənmiş dəyişməsidir. Dilin strukturunun bütün səviyyələrinə xas olan variativlik obyektiv kateqoriyadır, lakin o, bir-birilə kontakt və distant vəziyyətdə olan ifadə planının vahidlərində daha parlaq şəkildə təzahür edir” (65, 73).

Dilin ifadə planında müşahidə olunan dəyişmələri F.Veysəlli belə izah edir:

“... bir tərəfdən, seqmentlərin fazalarının bir-birinə keçməsi, digər tərəfdən isə prosodik vasitələrin onlara güclü təsiri nəticəsində bizim danışığımızda əvvəllər dil sistemində mövcud olmayan çalarlar ortaya çıxır. Baxmayaraq ki, bu çalarlar dil sistemində bizə hazır şəkildə verilmir, lakin onlar son dərəcə vacib elementlərdir və onlarsız bizim danışığımız monoton və anlaşılmaz olardı” (66, 16).

Artıq əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi, variativlik dilin müxtəlif səviyyələrinə xasdır. D.Yunusov dilin müxtəlif səviyyələrinin variativliyindən bəhs edərək qeyd edir:

“Dilin müxtəlif səviyyələrinin variativliyi sistem daxili qanunlarla nizamlanır və mövqe, kombinator, distribusiyaya ilə şərtlənən variantları özündə ehtiva edən struktur daxili variativlik, sosial amillərlə şərtlənən variativliyə qarşı qoyulur” (43, 4).

Buradan da görünür ki, dil sisteminin fəaliyyətini variativlik olmadan təsvir etmək qeyri-mümkündür.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərinin dərindən tədqiqi ilə məşğul olan D.Yunusov daha sonra yazır:

“... bu vahidlərin intonasiya strukturu həmişə qrammatika ilə sıx bağlıdır. Tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya strukturu, eləcə də onun qrammatik xüsusiyyətləri dil funksiyasının ümumi qanunauyğunluqlarının ifadəsidir” (43, 7).

Qeyd edək ki, cümlənin sintaktik tərtibatı onun intonasiya xarakteristikası ilə birbaşa əlaqədə olmur: eyni bir intonasiya müxtəlif sintaktik strukturlarda müşahidə oluna bilər, və ya əksinə. Eyni bir sintaktik tərtibatda müxtəlif. Məsələn, /Sara hepatitdir/ cümləsində nəqli və sual intonasiyası reallaşmışdır.

Hər bir cümlənin qrammatik forması formal-sintaktik və intonasiya kimi iki aspektdən təşkil olunmuşdur.

“Cümlənin qrammatik forması onun sxemidir, başqa sözlə desək, dil vasitəsilə fikrin ifadə formasıdır. O, cümlənin qrammatik formasının sintaktik təşkili kimi, cümlənin əsası, yəni daimi xüsusiyyəti kimi çıxış edir. Enyi zamanda, intonasiya cəhətdən sonsuz sayda variantlar əmələ gətirir. Bu onunla izah oluna bilər ki, cümlənin ayrı-ayrı hissələrində sözlər və cümlələr arasındakı daxili münasibətdə özünü göstərən sintaktik formadan fərqli olaraq, onun intonasiya forması daxili əlaqələrlə yanaşı, zahiri əlaqələri də kontekstual cərgədə ifadə etmək bacarığına malikdir” (89, 4).

Beləliklə, biz tədqiqat işinin birinci fəslində ingilis və Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlədə variativlik probleminə dair müxtəlif fikir, mülahizə və tədqiqatları araşdırdıq, müxtəlif dilçilərin bu məsələ barəsindəki təkliflərinə münasibət bildirdik və eləcə də variativliyi şərtləndirən amillərə diqqət yetirdik.

FƏSİL II

İngilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli

mürəkkəb cümlələrin variativliyinin

müqayisəli təhlili

2.1. Ümumi qeydlər

Tədqiqatın bu fəslində müasir ingilis və Azərbaycan dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrin bir növü olan güzəşt budaq cümlələrindən bəhs etməklə yanaşı, onların oxşar və fərqli cəhətləri araşdırılır və onların işlənməsində üzə çıxan variativlik tədqiq edilir. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin izomorf xüsusiyyətləri ilə yanaşı, bir sıra allomorf xüsusiyyətləri də mövcuddur. Bu fərqlilik əsasən, müqayisə olunan dillərin müxtəlif qrammatik quruluşa, o cümlədən müxtəlif dil qruplarına mənsub olmaları ilə şərtlənir.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümlələrini tədqiq edərkən bu tipli cümlələrdə hansı bağlayıcıların, bağlayıcı sözlərin iştirak etməsi, baş və budaq cümlələrin işlənmə pozisiyası, bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdə intonasiyanın rolu və s. məsələlərə çox diqqət yetirilmişdir.

Güzəşt budaq cümlələri müasir Azərbaycan dilində müxtəlif terminlərlə - “qarşılıq-(güzəşt) budaq cümləsi”; “qarşılıq budaq cümləsi”, “qarşılaşdırma budaq cümləsi”, “güzəşt budaq cümləsi” və s. terminlərlə təqdim olunur.

Kamil bir palançı olsa da insan, yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan (202, 52).

Mən onların üzünü aydın seçməsəm də, kim olduqlarını tanıdım (201, 198).

Müasir Azərbaycan dili kimi ingilis dilində də güzəşt budaq cümlələri müxtəlif terminlərlə - “clauses of concession”, “contrastive clauses”, “contrast clauses” və s. ifadə olunur.

The best parts of this building are seven hundred years old though there has been worship here for a good deal longer.; I could not be unmoved by the emotion that was patient with them (194, 82).

Müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümləsi baş cümlədə yürüdülmən fikrə qarşı duran və ya ona güzəştə gedən fikri ifadə edir.

Even if he were here, he couldn't help us (196, 258).

Whatever my suggestions were, Hoylark would listen to them. (196, 28).

Müasir ingilis dilində olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində də güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə ifadə olunan fikir, ya baş cümlədəki fikrə qarşı qoyulur, ya da ona güzəştə gedir.

Nə qədər fikirləşirdimsə, ürəyimi bu fikrə isnişdirə bilmirdim. (201, 176).

Oğlan anasını bu fikirdən daşındırmaq istəmişdisə də, onunla açıq danışmağa utanmışdı (204, 48).

2.2. Müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin sintaktik variativliyi

Bildiyimiz kimi müasir ingilis dilində mürəkkəb cümlə iki hissəyə bölünür: tabeli mürəkkəb cümlə və tabelsiz mürəkkəb cümlə. Tabelsiz mürəkkəb cümlələr tabelsizlik əlaqəsi yaradan vasitələrin köməyiylə bir-birinə bağlanır və burada bərabər hüquqlu elementlər iştirak edir. Lakin tabeli mürəkkəb cümlələr isə budaq cümləni baş cümləyə bağlamağa xidmət edən elementlərə malik olmalıdır. Tabelsizlik bağlayıcılarından savayı bağlayıcı zərflər, bağlayıcı əvəzlilər və birləşdirici elementlər də güzəşt budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamağa xidmət edir. Aşağıdakı vasitələr müasir ingilis dilində qarşılıqlı-güzəşt budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamağa xidmət edən elementlərdir:

1. Bağlayıcılar:

a) tabelsizlik bağlayıcıları: while, whether...or,

b) tabelilik bağlayıcıları: though, although, even if, even though, even so.

2. **Bağlayıcı əvəzliliklər:** *whoever, whatever, whichever.*
3. **Bağlayıcı zərflər:** *wherever, however, whenever, whereas, no matter how, nevertheless, notwithstanding, no matter what.*
4. **Sözönülər:** *considering that, in spite of (the fact), for all that, with all.*
5. **Digər bağlayıcı elementlər:** *in contrast, in the same way, on (to) the contrary, on the other hand, yet, all just the same, but otherwise, regardless, instead, regardless of.*

Müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümlələrini bəzən ziddiyyət budaq cümlələri də adlandırırlar (contrast clauses) və bu tip budaq cümlələr bir qayda olaraq maneə ifadə edirlər ki, bu maneələr də baş cümlədə verilmiş hərəkətin reallaşmasına maneə olmur.

Although the weather was very windy and rainy (concession clause expressing an obstacle), we enjoyed our trip to the mountain (main clause). (215) (*Baxmayaraq ki, küləkli və yağışlı idi, biz dağa etdiyimiz səyahətdən həzz aldığımız yaxud Havanın küləkli və yağışlı olmasına baxmayaraq, biz dağa etdiyimiz səyahətdən həzz aldığımız*)

Əvvəla tabelilik bağlayıcılarının cümlədə daşdığı funksiyaları müəyyənləşdirək. Onların cümlədəki sözlər üzərində təsiri danılmazdır. Tabesizlik bağlayıcıları ilə bağlanan cümlələr tək işləndikləri halda, tabelilik bağlayıcıları ilə bağlanmış cümlələr tək işlənmə bilmir. Misal üçün:

It was very windy and rainy.

Bu cümlə tam və bitkin bir fikir ifadə edir, çünki o tabelilik bağlayıcısı ilə bağlanmamışdır.

Although it was very windy and rainy (**Baxmayaraq ki, hava küləkli və yağışlı idi**) (*burada oxucu daha sonra nə baş verəcəyini bilmək istəyir, çünki, fikir bitkin deyildir*)

Yuxarıdakı cümlə natamam cümlədir. Burada budaq cümlə baş cümlənin mənasından asılıdır.

Although it was very windy and rainy (*güzəşt budaq cümləsi*), we enjoyed our trip to the mountain (*baş cümlə*) (215) – *Baxmayaraq ki, çox küləkli və yağışlı idi biz dağa səyahətimizdən həzz aldığımız.*

İndi isə güzəşt budaq cümləsini bağlamağa xidmət edən bağlayıcı vasitələrdən danışaq.

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümlələrinin komponentlərinin birləşməsində bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər mühüm rol oynayır.

1. Müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümləsini baş cümləyə bağlamağa xidmət edən bağlayıcılar:

Though, although, even if, even though, while, considering that, whether...or, notwithstanding, as, in spite of the fact, if.

Even though it was winter, flowers were blooming on the rockery - a mist of small blue flowers frailed over the marbled rocks. (188, 46).

Although the sun was sinking, the heat did not seem to abate (193, 91).

Notwithstanding it was enlivened by several exciting incidents, I was very glad when it was over. (197, 562).

Considering that Chinese is so difficult, it is surprising how many people learn it (188, 37).

Sadalanan bağlayıcılar içərisində məna baxımından digərlərindən fərqlənən **if** bağlayıcısıdır. Müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümlələrinin komponentlərinin birləşməsində **if** bağlayıcısının işlənməsinə dair nümunəni yalnız D.Yunusovun “Practice compound and complex sentences in English” kitabında aşkar edilmişdir (187, 48).

They may attempt to break open the fortress gates and take them out. They won't succeed, I'll take care of that, if I have to sweep them from the gates with powder and shot. (197, 69)

Tabelilik bağlayıcısı olan **while** o halda işlədilir ki, budaq cümlədəki məna baş cümlədəki fikrə zidd olsun. Bu halda tabelilik bağlayıcıları **whereas** birləşdirici zərfi

ilə əvəzlənə bilər və **although** mənasını daşıyaraq əsas ziddiyyəti ifadə edə bilər. Misal üçün:

*My sister was quiet and shy in her childhood (main clause), **while** I was lively and talkative – Bacım uşaq vaxtı sakit və utancaq idi, amma mən şən və söhbətçil idim.*

*My sister was quiet and shy in her childhood (main clause), **whereas** I was lively and talkative - Bacım uşaq vaxtı sakit və utancaq idi, halbuki mən şən və söhbətçil idim.*

Yuxarıda verilən hər iki misaldakı ideya arasında ziddiyyətin mövcudluğundan xəbər verir. Göründüyü kimi **while** təkcə zamanı ifadə etmək üçün deyil, həm də ziddiyyəti ifadə etmək üçün işlənilə bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, **while** ilə başlayan budaq cümlə baş cümlədən həm əvvəl, həm də sonra gələ bilər. Daha bir misala nəzər yetirək:

***While** my father is good at math and playing chess, I am weak at both of them – Atamın riyaziyyat və şahmatda güclü olmağına baxmayaraq mən onların hər ikisindən zəifəm.*

***While** I admire your courage, I think you ought not to go on this dangerous journey (193, 56) – Sənin cəsarətinə heyran olmağıma baxmayaraq (Baxmayaraq ki, sənin cəsarətinə heyranam), düşünürəm ki, sən bu təhlükəli səyahətə getməməlisən.*

While baş cümlədəki hərəkətin reallaşmasına mane olmayan maneəni ifadə etmir, lakin o, bir şəxsin, əşyanın və ya yerin digərindən nə dərəcədə fərqli olmasını göstərmək üçün istifadə edilir.

*... **there was a dispute ... the king, and the Queen, who were all talking at once, **while** all the rest were quite silent, and looked very uncomfortable.***
– ... mübahisə gedirdi ... kral və kraliça hamısı danışdı, halbuki yerdə qalanlar sakit durmuşdular və narahat görünürdülər. (192, 135)

***While** some countries did agree to NATO intervention, others were strongly against it – Bəzi ölkələr NATO-nun müdaxiləsinə razı olduqları halda, digər ölkələr bunun əleyhinə idilər. (188, 26)*

Voting in the South was brisk, **whereas** in the North it got off to a slow start – *Cənubda səsvərmə canlı şəkildə keçirdi, halbuki Şimalda o, yavaş-yavaş başlayırdı. (188, 37)*

Bəzi dilçilər **while**-in və ona bənzər lakin daha formal sahələrdə işlənən **whilst**-in güzəşt cümlələrində işlədilməsinə qarşı çıxırlar. Buna da əsas kimi onun mənaca **whereas**-ə oxşar olmasıdır və ondan yalnız zaman bağlayıcısı kimi məhdud dairədə istifadə edilməsi göstərilir.

Onu da qeyd edək ki, bu sırf puristik yanaşmadır və həmin variantda formal yazıda çox tez-tez rast gəlinir. Bu iki forma - **while** və **whereas** - arasında olan yeganə fərq ondan ibarətdir ki, birinci vasitəsilə ifadə edilən ziddiyyət, ikinci ilə ifadə olunan ziddiyyətə nisbətən zəifdir.

Güzəşt budaq cümləsində geniş istifadə edilən digər tabelilik elementləri aşağıdakılardır:

**Although (baxmayaraq), though (informal) (baxmayaraq),
Even if (hətta əgər), even though (hətta əgər) və as (baxmayaraq).**

Bu elementlərə həm də tabelilik bağlayıcıları deyilir və onlar baş cümləyə zidd olan fikri təqdim edir.

He had enough bread.   He went to buy some more.

Yuxarıda verilən fikirləri aşağıdakı kimi birləşdirmək olar:

Although		
Though (informal)	he had	he went to buy some
Even though	enough	more.
Even if	bread,	
Even so		

VƏ YA

He went to buy some more bread.	although though (informal) even though even if even so	he had enough bread.
---------------------------------	---	----------------------

Yuxarıda verilmiş bağlayıcıların güzəşt budaq cümlələrində işlədilməsini təqdim edirik.

Even if she is very old, she runs fast – *Qoca olmasına baxmayaraq belə o, sürətli qaçır.*

Although Samir was half asleep, he remembered to set the house alarm
Baxmayaraq ki, Samir yarıyuxulu idi, o, siqnalizasiyanı işə salmağı xatırladı.

Though Samir was half asleep, he remembered to set the house alarm -
Baxmayaraq ki, Samir yarıyuxulu idi, o, siqnalizasiyanı işə salmağı xatırladı
və ya *Samir yarıyuxulu olmağına baxmayaraq, o, siqnalizasiyanı işə salmağı xatırladı.*

Even though Samir was half asleep, he remembered to set the house alarm -
Hətta yarıyuxulu olmağına baxmayaraq, Samir siqnalizasiyanı işə salmağı xatırladı.

Yes, we went to school in the sea, though you may not believe it -

Although it was raining, he walked to the station – *Bəli, baxmayaraq ki, sən inanmırsan, biz dənizdə məktəbə gedirdik.*

Güzəşt budaq cümləsi “**although**” və ya “**even though**” tipli bağlayıcılarla işlədilməklə, eyni zamanda onlar cümlənin əsas hissəsindəki fikrə qarşı olan fikri ifadə edir.

“**Although she's a doctor, she does not work**” cümləsi “**Although she's a doctor**” güzəşt budaq cümləsi ilə başlayır ki, bu da mürəkkəb cümlənin əsas hissəsi olan “**she does not work**” cümləsinə tam əks olan və ya zidd duran bir fikri təqdim edir.

Bütün bu tabelilik bağlayıcıları təxminən eyni mənaya malik olur: lakin, onlar arasında semantik variativlik mövcud olur və bu, qaçılmazdır. Danışıqda *although* bağlayıcısına nisbətən, *though* bağlayıcısından daha çox istifadə edilir. *Even though* isə *even if* bağlayıcısının nisbətən güclü forması hesab edilir.

Beləliklə, daha çox qeyri-formal səslənmək ehtiyacı duyulduqda, *although* bağlayıcısının əvəzinə *though* bağlayıcısından istifadə etmək lazımdır. Hansısa bir fikri daha vurğulu şəkildə çatdırmaq istədikdə isə (*even* təyinedicisindən istifadə etməklə güzəşt mənasını daha empatik etmək olar), *although* və *though*-nun əvəzinə *even though* bağlayıcısından istifadə etmək olar. Bu dörd tabelilik elementi cümlə daxilində mübtəda və feldən əvvəl gəlir. *Although/though/even though/even if* tabelilik bağlayıcıları baş cümlədən həm əvvəl, həm də sonra gələ bilər. Aşağıdakı misalları nəzərdən keçirək:

Jane wasn't accepted to the job as an accountant *although* she had all the necessary qualifications – *Bütün lazımı keyfiyyətlərinə baxmayaraq, Ceyn mühasib işinə qəbul edilmədi.*

Beləliklə, müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümlələri aşağıdakı modelə uyğun olaraq yaranır:

ALTHOUGH + SUBJECT + VERB (Concessive clause)

EVEN THOUGH

Müasir ingilis dilində **even** sözü ədat kimi işlədilir, lakin **even if** və **even though** tabelilik bağlayıcılarından isə iki cümləni – baş və budaq cümlələri bir-birinə bağlamaq üçün istifadə edilir.

They will go **even if/even though** you prohibit them to – *Hətta əgər sən qadağan etsən belə onlar gedəcəklər (192,76).*

Even if I fail, I will try again and again until I succeed – *Hətta əgər mən müvəffəqiyyətsizliyə düçar olsam belə, əldə edənə qədər cəhd edəcəyəm (193, 59).*

Though və **although** bağlayıcıları 'in spite of the fact that' (faktına baxmayaraq), 'even if' və oxşar anlayışlarla sinonimlik təşkil edə bilər və eyni

mənali bağlayıcılar kimi işlənə bilər, lakin onu da qeyd edək ki, **though** bağlayıcısından daha çox istifadə olunur.

Though he had a car, he always walked to the work – *Maşını olmağına baxmayaraq, o, həmişə işə piyada gedərdi (194, 82).*

Though you hate me, I will always serve you faithfully – *Baxmayaraq ki, sən mənə nifrət edirsən, hər zaman sənə sədaqətlə qulluq edəcəyəm (189, 39).*

Although Jane was a clever student, she didn't receive a scholarship – *Ceyn savadlı tələbə olmağına baxmayaraq, təqaüd almadı (213).*

Yuxarıda verilmiş cümlələrdə **though** bağlayıcısı ön mövqedə işlənmişdir ki, bu da cümlənin daha emfatik səslənməsinə şərait yaradır, halbuki orta mövqedə gəldikdə, həmin bağlayıcı adi intonasiyaya malik olur. Müasir ingilis dilində müşahidə edilən bu qayda bütün güzəşt bağlayıcılarına şamil edilə bilər.

I would like to go out **although** it is raining – *Baxmayaraq ki, yağış yağır mən bayıra çıxmaq istərdim.*

Maria didn't receive a scholarship **although** she is a clever student.

Güzəşt budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan digər bir bağlayıcı **as** bağlayıcısıdır. Burada **SİFƏT/ZƏRF + AS + MÜBTƏDA + FEL** modelindən istifadə edilir.

Hard **as** I try, my essays aren't so good as yours – *Mənim nə qədər səylə çalışmağıma baxmayaraq, eselərim səninki kimi yaxşı olmur (213).*

Quickly **as** the team worked, they failed to finish the project in time – *Komanda sürətlə işləmələrinə baxmayaraq, layihəni vaxtında bitirə bilmədilər (213).*

Qeyd etmək lazımdır ki, buradakı misallar inversiya edilmiş formadadır ki, bu da cümləyə emfatiklik gətirir. Digər bir model isə aşağıdakıdır:

MUCH AS + BUDAQ CÜMLƏ

Much as I like chocolates, I dislike coffee – *Şokoladı nə qədər çox sevməyimə baxmayaraq, kofeni xoşlamıram (213).*

Much **as** he tried, he couldn't persuade his sweetheart – *O, nə qədər cəhd etdisə də, sevgilisini əmin edə bilmədi* (213).

Bu model yuxarıdakı model ilə eyniyyət təşkil edir və həm normal, həm də inversiya edilmiş formalarda işləyə bilər.

2. Müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümləsini baş cümləyə bağlamağa xidmət edən bağlayıcı sözlər. Bu qəbildən olan vasitələri bir neçə hissəyə bölmək olar:

a) bağlayıcı əvəzlilər: *whoever, whatever, whichever, no matter what*:

Müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümləsini bağlayan bağlayıcı əvəzlilər yalnız yuxarıda qeyd edilənlərdir.

Whoever wants to speak to me, tell them I am busy – *Mənimlə kimin danışmaq istəməsinə baxmayaraq, de ki, mən məşğulam.*

It will take three hours **whichever** route you take – *Hansı yolu seçməyinizə baxmayaraq 3 saat vaxtımız gedəcək* (213,52).

Don't listen to him, **whatever** he says – *Nə deyirsə desin, ona qulaq asma* (*nə deməyindən asılı olmayaraq ona qulaq asma*) (213,128).

Bu bağlayıcı əvəzlilər cümləni açar bilər və yaxud da tabeli mürəkkəb cümlənin ortasında işləyə bilər.

Whatever happened now he would never quite get over this. (192, 58).

It is a bad sign whichever it was. (191, 410).

b) bağlayıcı zərflər: *wherever, however, whenever, whereas, no matter how, nevertheless, notwithstanding.*

Rəsmi ingilis dilində, **however** zərfi **though** bağlayıcısı ilə əvəzlənə bilər.

The water isn't very good. **However**, I like Gabala – *Suyu yaxşı deyil, amma/buna baxmayaraq Qəbələ xoşuma gəlir.* (215, 6).

I see my cottage neighbors every day. **However**, I've never spoken to them – *Mən bağ qonşularımı hər gün görürəm, amma/buna baxmayaraq onlarla heç vaxt danışmamışam.* (215, 6).

Onu da qeyd edək ki, **whereas** ilə **while** arasındakı yeganə fərq sonuncunun vasitəsilə ifadə edilmiş güzəşt və ya ziddiyyət birinci vasitəyə nisbətən daha zəif olur.

My mother works as a saleswoman, **whereas** she is a lawyer– *Anam satıcı işləyir, halbuki o, hüquqşünasdır.*

The old system had its flaws, but **nevertheless** it was preferable to the new one – *Köhnə sistemin öz çatışmazlıqlarının olmasına baxmayaraq, onu yeni sistemdən üstün tuturdular. (188, 12).*

*He walked North-East towards the Meads, trying to soothe her own anxiety by thinking that everyone she passed **no matter how** they looked had anxieties of their own. (192,158).*

*Now, **wherever** you go, you charm the world. (199, 17).*

c) sözlülər: *in spite of (the fact), despite, considering that, for all that, with all.*

Müasir ingilis dilində bağlayıcılardan başqa sözlülər də cümlədə güzəşt əlaqəsinin göstəricisi kimi çıxış edə bilər. Cümlədə ziddiyyəti bildirmək üçün *in spite of* və *despite* sözlülərindən istifadə edilir. *In spite of/despite* hər ikisi “*although*” və ya “*even though*” bağlayıcıları ilə eyni mənanı ifadə edir. **Lakin**, onlar budaq cümləni bağlamağa xidmət etmirlər: **subject + verb**. Onlar müxtəlif sintaktik xüsusiyyətlərə malikdir və özündən sonra **isim** və ya **cerund (fel + -ing)** qəbul edir:

*She is very active **considering** her age – Yaşına baxmayaraq o, çox cazibədar görünür.*

... **it** would be very likely to eat her up **despite/in spite of** all her coaxing – *Bütün yalvarışlarına baxmayaraq o, görünür ki, onu yeyəcəkdi. (193, 65).*

***In spite of/despite** the rain (noun), we started to play basketball – Yağış yağmağına baxmayaraq biz basketbol oynamağa başladıq.*

***In spite of/despite** having (gerund) a migraine headache, I decided to go out on a date – Başım ağrımağına baxmayaraq görüşə getmək qərarına gəldim.*

In spite of və *despite* sözlüləri bir-biri ilə əvəz oluna bilər. Amma, *in spite of-a* nisbətən *despite* daha formal xarakterə malikdir. Onu da qeyd etmək ki, *despite* və *in spite of* güzəşt budaq cümləsini bağlamağa xidmət etmirlər.

He had enough money. He refused to buy a new car.

Yuxarıdakı iki fikri aşağıdakı kimi birləşdirmək olar:

<i>Despite</i>	his bread,	he went to <u>buy</u> some
<i>In spite of</i>	having enough bread ,	more.

VƏ YA

He refused to buy	<i>despite</i>	his bread (+ isim).
some more	<i>in spite of</i>	having enough bread (+ fel + ing.).

Despite/in spite of the rain, he walked to the station – *Yağış yağmasına baxmayaraq o, stansiyaya piyada getdi.*

Despite/in spite of being tired, he walked to the station - *Yorğun olmasına baxmayaraq o, stansiyaya piyada getdi.*

In spite of/despite + **isim** və ya **fel** +-**ing** modeli müasir ingilis dilində ziddiyyət və ya güzəşti ifadə etmək üçün işlədilir. Digər modellərlə bu model arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, burada biz söznülu ifadəni işlətmək şərtilə yalnız bir sadə cümlə işlədə bilərik. Burada güzəşt budaq cümləsini işlətmək qeyri-mümkündür, çünki, söznülu birləşmə ikinci bir **mübtəda+xəbər** birləşməsinin iştirakını mümkünsüz edir.

Burada biz *in spite of, despite* və *although, even though, as* arasında struktur oxşarlıqların da olduğunu göstərə bilərik.

In spite of	+ isim
Despite	
Although	+ fel
Even though	
As	

4) güzəşt ifadə edən digər bağlayıcı elementlər.

Müasir ingilis dilində güzəşt anlayışını ifadə etmək üçün aşağıdakı elementlərdən də istifadə edilir. Lakin onlar baş cümləni budaq cümləyə bağlamağa xidmət etmirlər və yalnız sadə cümlədə işlənə bilərlər: *in the same way, on the other hand, (on) (to) the contrary to, yet, all just the same, but otherwise, regardless, regardless of.*

He is tall **while/whereas/on the other hand** she is short – *O, ucaboyludur, amma/digər tərəfdən o qadın qısaboyludur.*

Football is popular in England **while/yet/on the other hand** in Australia they prefer cricket – *Futbol İngiltərədə məşhurdur amma/ halbuku/digər tərəfdən Avstraliyada kriket oynamağı üstün tuturlar. (188, 16)*

Jack thinks we're ready to begin the game **while/whereas/yet** Tom thinks we still need to wait – *Cək fikirləşir ki, biz oyunu başlamağa hazırıq, lakin/amma/halbuki Tom bizim gözləməli olduğumuzu düşünür (188, 16).*

Contrary to his doctor's orders, he had gone back to work – *Öz həkiminin göstərişinə baxmayaraq o, işə qayıtdı. (188, 16)*

The club welcomes all new members, **regardless of** age – *Yaşlarına baxmayaraq, klub bütün üzvləri qəbul edərək salamlayır. (188, 16)*

The rent is rather high, **otherwise** the house is fine – *Kirayə haqqı kifayət qədər yüksək olmağına baxmayaraq, ev əladır.*

Konstruktiv qrammatikaya dair aparılan son araşdırmalar tədqiqatçıların diqqətini mərkəzi konstruksiyalardan periferik (kənar) konstruksiyalara cəmləşdirmişdir. Əsasən *Child as he is* tipli cümlələr daxilində müasir ingilis dili güzəşt konstruksiyalarının variativliyi təhlil edilir və bu variativliyin müasir ingilis dili qrammatikasını dərk etməkdə yaratdığı imkanlar nəzərdən keçirilir.

Baş cümlə ilə budaq cümlənin işlənmə yerinə görə müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl, həm də sonra işlənə bilər. Lakin əksər dilçilər qeyd etmişdir ki, hansı cümlə yeni və daha vacib məlumata malikdirsə, adətən o cümlə də ikinci işlənir.

The words flowed from his pen, though he broke off from writing frequently to look up definitions in the dictionary (193, 86).

And though I had been to school in the cities and had come to Europe, I was still a son of the tribe (188, 11).

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə əgər budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənərsə, adətən budaq cümlə ilə baş cümlə arasında vergül qoyulur:

Although it is very late, I still want to go home. (195, 83).

Əgər müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə **baş cümlə + budaq cümlə** quruluşundadırsa, adətən vergül tələb olunmur.

He could not steer the boat out of the storm although he tried every means possible (197, 526).

Müasir İngilis dilində güzəşt mənalı konstruksiyalar arqument zamanı hər hansı bir məsələdə güzəştə getməyi nəzərdə tutur və qaydaya görə **though, although, while, even though, even if** tipli bağlayıcılar vasitəsilə təqdim edilir. Güzəşt konstruksiyaları həmçinin **nevertheless, regardless, anyway, still, despite** ifadə və ya sözlüləri və yaxud da xüsusi inversiya konstruksiyası vasitəsilə də təqdim edilə bilər.

*He has opposed the military option, **despite** its reluctant support for sanctions against Iran. (188, 16).*

***Although** it was raining, he went out without an umbrella. (213).*

***Even if** she swore it, I wouldn't believe her.*

***Whoever** told you that was liar.*

***Though** he was old, he could run as fast as the other men.*

Kverk ilə Hadlston və Pullumun qeyd etdikləri kimi, güzəşt budaq cümlələri matriks (baş cümlənin) cümlənin göstərdiyi hadisənin “gözlənilənlərin ziddinə olduğunu” bildirir. Misal üçün, yuxarıdakı sonuncu cümlədə *his running fast* hərəkəti *the expectation from his being old* hərəkətinə ziddir (177, 155).

Bu konstruksiyalar cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda gələ bilər və burada da bu konstruksiyaların işlənməsində variativlik özünü göstərir.

***Though** it seemed impossible, I tried hard to complete the task. (213).*

*I tried hard to complete the task **though** it seemed impossible (213).*

*I tried hard, **though** it seemed impossible, to complete the task. (213).*

Yuxarıda verilən misalda güzəşt budaq cümləsi və ya konstruksiyası üç mövqedə gəlmişdir və onlardan hər biri də kontekstdən asılı olaraq özünəməxsus mənaya malikdir. Birinci cümlədə güzəşt konstruksiyasının ön mövqedə gəlməsi onunla şərtlənir ki, həmin hissə əsas hissəyə nisbətən daha vacibdir və vurğulu hissə sayılır. İkinci misal isə adi tonla deyilmiş bir cümlədir və o, dinləyicinin diqqətini cəlb etməyə xidmət etmir. Sonuncu misalda isə matriks hissənin birinci yarısı ilə güzəşt konstruksiyası eyni dərəcədə yüksək tonla deyilir və matriks cümlənin ikinci yarısı ümumilikdə cümlənin nisbətən zəif hissəsinə çevrilir.

Bu konstruksiyaların aldadıcı xüsusiyyətlərindən biri odur ki, müasir ingilis dilində güzəşt cümləsindəki fel tamamlayıcıya malik olur və o, aşağıdakı kimi təsvir edilə bilər.

*(Genius) **though** she was, she was quite unassuming. (213).*

*(Naked) **as** I was, I braved the storm. (213)*

*(Fail) **though** I did, I would not abandon my goal. (213)*

Qeyd edildiyi kimi, burada inversiya olunmuş element prinsipcə sifət və ya isim nitq hissəsinə aid olan söz olmalıdır, lakin o, bəzən yuxarıdakı sonuncu misalda olduğu kimi feli element də ola bilər. İnversiyaya məruz qalmış element cümlənin birləşdirici tamamlayıcısı olduğundan, demək olar ki, inversiya olunmuş budaq cümlə **tamamlayıcı+as/though+subject+copula** modelinə (complement+as/though+subject +copula) malik olur.

Əsli güzəşt cümlələri kimi inversiya olunmuş güzəşt cümlələri də cümlənin ortasında və sonunda gələ bilər, halbuki ilkin mövqedə gəlməsi daha üstün tutulur. Bu tipli cümlələrdə təyinedicinin qabağa keçdiyi hallar da olur (aşağıdakı misaldakı kimi).

***Much as** I like you, I will not marry you (213).*

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu təyinedici cümlənin önündə gəldikdə o, əsas yaradıcıdır. (base-generated)

Difficult as those years will be, the whole system will not halt within two years (213).

The whole system will not halt within two years, difficult as those years will be (213).

The whole system will not, difficult as those years will be, halt within two years (213).

Bütün bu variantlarda iki hadisə (fakt) vardır ki, onlar da müəyyən bir uyğunsuzluq fonunda əks olunur, yəni iki fikir normalda bir-birinə uyğun olmayan iki sinfə aid hallar hesab edilir. Hətta budaq cümlələrin daxilində belə inversiya hallarına rast gəlinə də bilər.

That was why (weak as we were) they had invited us in. (213).

Bu o deməkdir ki, inversiya edilmiş güzəşt konstruksiyalarında xalis kök (əsas) olmaya da bilər. Bu cür inversiya edilmiş güzəşt konstruksiyalarının qrammatik, daha dəqiq desək, sintaktik xüsusiyyətlərini araşdıraraq onların funksional nöqteyi nəzərdən xarakteri və distribusiyasına fikri yönəldək.

Tədqiqata cəlb olunmuş güzəşt budaq cümlələrinin təhlili sübut edir ki, bu tipli konstruksiyalarda inversiya hadisəsinə də rast gəlinir. İngilis dilində güzəşt budaq cümlələrinin komponentləri **as** bağlayıcısı ilə bağlandıqda bir çox hallarda inversiya baş verir.

Barren as the ground was there, it will still yield some crops, if properly cultivated.(213).

Bu tip cümlələrdə mübtəda şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunduqda, inversiya baş vermir.

İnversiya edilmiş güzəşt konstruksiyaları bir sıra qrammatik xüsusiyyətlərə də malik olur ki, bu xüsusiyyətlər əsas konstruksiyalarda müşahidə edilmir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, inversiya edilmiş güzəşt konstruksiyaları **though** və ya **as** kimi məhdud sayda tabelilik bağlayıcıları vasitəsilə bağlana bilər. Bu halda **although** və ya **even though** tabelilik bağlayıcıları güzəşt cümləsində inversiya etməyə imkan vermir.

Genius although/even though she was, she was quite unassuming. (213).

*Naked **although/even though** I was, I braved the storm. (213).*

Inversiya edilmiş güzəşt konstruksiyalarında ən çox işlənən bağlayıcılar **though**, yaxud **as** bağlayıcılarıdır və onlardan sonra cümlədə mütləq tamamlayıcı (complementizer) işlənəlməlidir.

*Celebrities **as/that** they were, they expected a crowd at their hotel. (213).*

*Poor **as/that** they were, they gave money to charity. (213).*

Aşağıdakı variantlar isə qrammatik baxımdan düz hesab edilmir.

That they were celebrities, they expected a crowd at their hotel. (213).

That they were poor, they gave money to charity. (213).

Güzəşt budaq cümlələrində inversiyanın edilməsi dildə semantik və praqmatik baxımdan da müəyyən bir mənaya malikdir. Funksional istifadə baxımından budaq cümlənin ən azı iki növü vardır: güzəşt və səbəb-nəticə budaq cümlələri. Bu iki budaq cümlədən isə güzəşt budaq cümləsi özünəməxsus mənaya malik olur.

***Although** he was old, he could run as fast as the other men.*

Güzəşt budaq cümləsi əsas cümlədə göstərilmiş hadisəyə mütləq əks və ya zidd olur. Qeyd edək ki, *tamamlayıcı-as* tipli budaq cümlələr funksional istifadə baxımından ikibaşlı ola bilər. Aşağıdakı misalların köməyi ilə fərqləri müşahidə edək:

*a. **As** he was old, he could run as fast as the young. (213).*

*b. **As** he was old, he could not run as fast as the young. (213).*

Birinci budaq cümlə güzəşt ifadə etdiyi halda, ikinci budaq cümlə isə əsas cümlədəki hərəkəti icra etmək üçün səbəb ifadə edir. G.Kjellmer göstərir ki, bu iki forma eyni cümləyə məxsus ola bilər. (213).

*Tired **as** he was, he watched the news programme on TV. (213).*

Bu cümlə həm “yorğun olduğundan o, istirahət etmək üçün proqrama baxdı”, həm də “yorğun olmağına baxmayaraq o, vacib xəbərlər proqramına baxmaq qərarına gəldi” mənasına malik ola bilər. Bu onu göstərir ki, *tamamlayıcı -as* konstruksiyalarının şərh kontekstdən asılıdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, *tamamlayıcı-though* konstruksiyaları bu cür ikimənalılığa malik olmur:

*Tired **though** he was, he watched the news program on TV. (213).*

Bu güzəşt konstruksiyalı cümlə səbəb deyil, yalnız güzəşt ifadə edir. Bu tərcümə imkanları **as** və **though** bağlayıcılarının leksik xüsusiyyətləri sayəsində mümkün olur. Belə ki, **though** yalnız güzəşt mənası ifadə etdiyi halda, **as** əsasən səbəb ifadə edir və güzəşt mənasını əsasən inversiya olunmuş konstruksiyalarda ifadə edir.

Müasir elmi ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdə müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümlələrinin dörd tipinin olduğu aşkarlanmışdır. İngilis müəllifləri N.A.Kobrina, E.A.Korneyeva bu bölgünü aşağıdakı kimi aparmışdır (163, 237).

1. Clauses of admitted concession (qəbul edilmiş güzəşt budaq cümlələri). Bu növ güzəşt budaq cümlələri dildə daha çox işlənir.

Though war and danger were in store, war and danger might not befall for months to come. (197, 426)

2. Clauses of open concession (açıq güzəşt budaq cümlələri). Bu növ güzəşt budaq cümlələrində budaq cümlənin xəbəri felin vasitəli şəkillərindən biri olan Subjunctive Mood-da işlənir.

He said that he had received Jules' strict orders not to interfere in any way, no matter what might happen on the deck of the yacht. (194, 216)

3. Clauses of disjunctive or alternative concession (ayırıcı və ya alternativ güzəşt budaq cümlələri). Bu növ güzəşt budaq cümlələrində budaq cümlə 2 mümkün alternativ məna ifadə etdiyi halda, baş cümlədəki hərəkət artıq həyata keçirilmiş olmalıdır.

Whether Miss Delmar be jealous or not of the man who invented "Ephemera", it is certain that she is fascinated by his work (194, 157)

4. Clauses of hypothetical or rejected concession (fərziyyə və ya rədd edilmiş güzəşt budaq cümlələri). Bu növ güzəşt budaq cümləsində baş cümlə ilə budaq cümlənin məzmunu arasında ziddiyyət olmur.

If she got no money from her brother-in-law, she got what was as good as money-credit (197, 593).

Müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin heç bir vasitə olmadan da bağlandığı hallara rast gəlinir. Fikrimizi

başqa cür ifadə etmiş olsaq, bu halda aparıcı rol intonasiyanın üzərinə düşür. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində belə hallarda da çox zaman inversiya baş verir.

Do what I might, nothing could turn from me. (213).

Even had he been able to make his lips move the man would not have understood him. (196, 214).

Mr.Gibson bowed, much pleased at such a compliment from such a man, was he lord or not. (213)

2.3. Müasir Azərbaycan dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin sintaktik variativliyi

Müasir Azərbaycan dilində güzəşt budaq cümlələrinin elmi-nəzəri ədəbiyyatda digər adı qarşılıqlı-güzəşt budaq cümləsidir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, güzəşt budaq cümləsində ifadə olunan fikir ya baş cümlədəki fikrə qarşı qoyulur, ya da güzəştə gedir. Azərbaycan dilində güzəşt budaq cümləsinin xəbəri *şərt şəkilçisi* və *da, də* bağlayıcılarının əlavəsi ilə ifadə olunur və bu əlamətlərlə də budaq cümlə baş cümləyə bağlanır. Baş cümlənin əvvəlində bəzən *lakin, amma, ancaq* bağlayıcıları da ola bilər.

O, fikrini məndən gizlətsə də, mən ondan gizlətməməliyəm. (206, 291)

Bu cümlənin birinci hissəsindəki qarşılıqlı-güzəşt budaq cümləsidir, çünki budaq cümlədəki fikir baş cümlədəki fikrə qarşı qoyulmuş və budaq cümlə baş cümləyə *-sa²* şərt şəkilçisi və *(da) də* bağlayıcıları ilə bağlanmışdır.

Müasir dilimizdə qarşılıqlı güzəşt budaq cümləsinin üç tipinə rast gəlinir: sintetik, analitik, sintetik-analitik. Bunlardan ən çox işlənəni sintetik tipli qarşılıqlı güzəşt budaq cümləsidir ki, o da baş cümləyə ancaq *-sa²* şərt şəkilçisi ilə və *da, də* bağlayıcıları vasitəsilə bağlanır. Bu tip budaq cümlələrdən sonra baş cümlədən isə əvvəl *lakin, amma, ancaq* bağlayıcıları işlənə bilər. Məsələn;

Saçına dən düşsə də əməlləri cavandır. (209, 164)

Bahar 13 yaşına girmiş olsa da bu hadisənin mənasını başa düşürdü (207, 39).

Müasir dilimizdə qarşılıqlı güzəşt budaq cümləsinin analitik tipinə az təsadüf edilir. Bu tip budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan budaq cümlənin əvvəlində gələn *hərçənd* bağlayıcısıdır. Belə qarşılıqlı güzəşt budaq cümləsindən sonra, baş cümlədən əvvəl bəzən *amma, lakin, ancaq* bağlayıcıları da işlənir.

Hərçənd ay işığı yox idi, amma hava o qədər də qaranlıq deyildi. (201, 94)

Hərçənd Sitarə oxumuş qız olduğu üçün özünü dolandıra bilərdi, amma Həsən ona imkan verməyib gedəndə qapını üzünə qıfıllayır, gələndə isə açib içəri girib yenə də örtərdi. (200, 68)

Yuxarıdakı misallarda budaq cümlələr (*ay işığı yox idi, Sitarə oxumuş qız olduğu üçün özünü dolandıra bilərdi*) analitik tipli qarşılıqlı güzəşt budaq cümlələri olub, baş cümləyə *hərçənd* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Bəzən *hərçənd ki*, mürəkkəb bağlayıcısı ilə də qarşılıqlı güzəşt budaq cümləsini baş cümləyə bağlamaq mümkündür.

Hərçənd ki, o, dostundan bir-iki yaş balacadır, amma heç ondan geri qalmır (206, 276)

Bundan əlavə Azərbaycan dilində qarşılıqlı güzəşt budaq cümləsinin analitik-sintetik tipli növünə də təsadüf edilir. Bu tip budaq cümlələr baş cümləyə *nə qədər* bağlayıcı sözü, *-sa²* şərt şəkilçisi və *da, də* bağlayıcıları ilə bağlanır.

Uşaqlar nə qədər xahiş etdilərə də, Rameş razı olmadı. (211, 182)

Züleyxa özünü nə qədər ciddi aparsa da, Mehman işi başa düşdü (208, 126).

Yuxarıda verilmiş misallardakı - *uşaqlar nə qədər xahiş etdilərə də* və *Züleyxa özünü nə qədər ciddi aparsa da* cümlələri analitik-sintetik tipli qarşılıqlı-güzəşt budaq cümlələridir. Onlar baş cümləyə *nə qədər* bağlayıcı sözü, *-sa²* şəkilçisi və *da, də* bağlayıcıları ilə bağlanmışdır.

Analitik-sintetik tipli qarşılıqlı güzəşt budaq cümlələrində bəzən baş cümlə ilə budaq cümlə arasında *da, də* bağlayıcıları işlənməyə də bilər.

Mən özümü nə qədər axtardımsa, tapa bilmədim (206, 152).

Analitik-sintetik tipli qarşılıqlı güzəşt budaq cümlələrinin elə formaları da olur ki, baş cümlədə *o qədər* qarşılıqlı sözü də işlədilir.

Bu sözləri Tahir nə qədər maraqla dinləyirdisə də, bir o qədər də az başa düşürdü (206, 85)

Araşdırmalardan bu qənaətə gəlmişik ki, müasir Azərbaycan dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlə ilə baş cümlə müxtəlif mənə münasibətlərində olur. Budaq cümlə ilə baş cümlənin məzmunları ya ziddiyyətli şəkildə, ya müqayisəli şəkildə qarşılaşdırılır, ya da biri o birinə güzəştə gedir və s. Bu cəhətdən onların aşağıdakı mənə növlərini göstərmək olar:

Müxtəlif ədəbiyyatlarda güzəşt budaq cümləsi müxtəlif ad altında izah edilmişdir: Güzəşt budaq cümləsi, qarşılıq (güzəşt) budaq cümləsi, qarşılıq budaq cümləsi. Müasir dövrdə isə güzəşt budaq cümləsi termini daha çox işlədilməkdədir. Baş cümlə ilə budaq cümlənin məzmunları ya biri o biri ilə qarşılaşdırılır, ya da ki, ona güzəştə gedir. Bu baxımdan bəzi ədəbiyyatlarda güzəşt budaq cümləsinin beş tipinə də rast gəlinir:

1. Güzəştli qarşılaşdırma;
2. Ziddiyyətli qarşılaşdırma;
3. Fərqləndirici qarşılaşdırma;
4. Müqayisəli qarşılaşdırma;
5. Şərtlə qarşılaşdırma.

1. Dilimizdə bu qarşılaşdırma növlərindən ən çox işlənəni **güzəştli qarşılaşdırma**dır. Bu tip budaq cümlələrdə adətən budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir və baş cümlə budaq cümlədə söylənilən fikrə güzəştə gedir. Yəni fikirlərdən biri digərinə güzəştə gedərək qarşılaşdırılır.

O, atasını bu fikirdən daşındırmaq istəmişdisə də, onunla açıq danışmağa utanmışdı (204, 78)

İndi ilin boz ayı olsa da, adamların üzü bahar səması kimi açıq idi. (208, 237).

Mənim dişlərimi qurd yemiş olsa da, bir yağlı kabab yeməyə

hazıram (208, 178).

2. **Ziddiyyətli qarşılaşdırma:** Budaq cümlə ilə baş cümlədəki fikirlər bir-biri ilə **ziddiyyətli surətdə qarşılaşdırıla** bilər.

Mehman yoldaşın köməkçisindən nə qədər xahiş etdimsə, sözümə baxmadı.

Onu telefona çağırmadı (208, 157).

Dünya dağılsa da, mən o şərti qəbul etməyəcəyəm. (203, 39).

Nə qədər fikirləşirdimsə, ürəyimi bu fikrə isnişdirə bilmirdim. (201, 82).

3. Fərqləndirici qarşılaşdırma Baş cümlə ilə budaq cümlə **bir-birindən fərqlənən məzmunlara** da malik olur.

Qədir hərçənd rəncbər idi, işini bilən rəncbər idi (207, 162)

Məncə, başqa sahələrdə çalışan adamlar hissə qapılırsalar da, neftçilərin buna qətiyyəni haqları yoxdur. (206, 29) .

4. Müqayisəli qarşılaşdırma: Baş cümlənin məzmunu ilə budaq cümlənin **məzmunu müqayisə edilmək yolu ilə qarşılaşdırılır.**

Zəmidən yığılan hər artıq sünbül düşməyə vurulan süngüdürsə, çıxarılan hər litr neft müharibə hərislərinə bir zərbədirsə, hər tikilən yeni mənzil sülh düşmənlərinə atılan bombadır. (210, 75)

Kamil bir palançı olsa da insan, yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan. (202, 24)

5. Şərtli qarşılaşdırma: Baş və budaq cümlələrin məzmunlarının **qarşılaşdırılmasından başqa**, budaq cümlə baş cümlənin hansı şəraitdə icra olunduğunu da bildirir. Bu tipli budaq cümlələrdə *əgər*, *hərgah* bağlayıcıları və *isə* (-sa² ədatı) iştirak etsə də, şərt mənası zəif yer tutur. Qarşılaşdırma məzmunu daha üstün olduğuna görə həmin tabeli mürəkkəb cümlələr “qarşılaşdırma budaq cümləsi” bəhsinə daxil edilir. Beləliklə, qarşılaşdırma mənası bu cümlələrin əsas mənası kimi alınır, şərt isə əlavə mənası, daha doğrusu, məna çalarlığı və zahiri oxşarlıq kimi götürülür.

Hərgah meydana tək qalsam, genə düşməndən əl çəkməyəcəyəm (212, 28).

Dərdindən ölsəydim də, belə edə bilməzədim (201, 153).

Əgər mən sizi sevsəydim belə, ondan ayrılıb, mənimlə evlənməyinizə razı

olmazdım. (211, 86).

Müasir Azərbaycan dilində güzəşt budaq cümlələrinin komponentləri bağlayıcılar, bağlayıcı sözlərlə yanaşı, ədatlar vasitəsilə də bir-birinə bağlanır. Bunları biz aşağıdakı modellərdə təqdim edə bilərik:

1. Budaq cümlə şərt şəkli əsasında qurulur, feli xəbərdə isə **-sa (-sə)** şəkilçiləri işlədilir. Budaq cümlədə işlənə bilən **nə qədər** nisbi əvəzliyinin, **-da (-də)** və **belə** ədatlarının, baş cümlədə işlənə bilən **yenə, daha, həmişə, hələ** zərflərinin də həmin tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında mühüm rolu qeyd edilir.

Biz nə qədər möhkəm iradəyə malik olsaq da, dərdimizi heç olmasa bir nəfərin bilməsini istəyirik. (201, 49).

İnsanın dərdi nə qədər böyük olsa, yenə yavaş-yavaş unudulur. (205, 92).

2. Komponentlərdə qarşılıqlı işlənən bağlayıcılardan **hərçənd - amma (ancaq, lakin); düzdür - amma (ancaq, lakin); doğrudur - amma (ancaq, lakin)** və s. istifadə olunur:

Hərçənd siz bu işi görübsünüz, amma mən razı deyiləm. (212, 85).

Doğrudur, mən sizinlə dostam, ancaq vəzifəm belədir ki, hər şeyi açıb deyə bilmərəm. (212, 57).

3. Budaq cümlədə **hara, kim, nə**, (müxtəlif hallarda) **nə vaxt** və **necə** sözləri iştirak edir və budaq cümlənin xəbəri ayrı-ayrı formada olan eyni felin təkrarı ilə ifadə olunur:

Hara gedir-getsin, məndən yaxşısını tapa bilməyəcək. (201, 38).

Onlar bizim barədə nə düşünürlər - düşünsünlər, biz sülh tərəfdarıyıq.

4. Budaq cümlə baş cümləyə **ki** bağlayıcısı ilə bağlanır:

İndi mən sənin üçün nə edə bilərəm ki, səni bacımdan qeyri bir kəs görə bilmərəm.

Azərbaycan dilində də şifahi nitqdə və ədəbi dildə “**budaq cümlə + baş cümlə**” quruluşlu güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin componentlərinin inversiyaya uğradığı hallara da rast gəlinir.

Kecən günə gün catmaz, calasan günü günə.

Yox, başına dönüm, biz ovçuyuq, səni yaxşı tanıyıyıq, hərçənd sən bizi

tanımırsan.(208, 27).

Müasir Azərbaycan dilində də güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri heç bir vasitə olmadan, intonasiya ilə bağlana bilir.

Hara gedir - getsin, məndən yaxşısını tapa bilməyəcək.

Araşdırmalardan bu qənaətə gəlmişik ki, müasir Azərbaycan dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlə ilə baş cümlə müxtəlif mənə münasibətlərində olur. Budaq cümlə ilə baş cümlənin məzmunları ya ziddiyyətli şəkildə, ya da müqayisəli şəkildə qarşılaşdırılır, yaxud da biri o birinə güzəştə gedir və s.

Müasir Azərbaycan dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə həm baş cümlədən əvvəl, həm də sonra, hətta baş cümlənin arasında da işləyə bilər.

Özümü öldürərəm ki, onu yaman işə qoymaram. (201, 103).

Nə qədər ağlayırdımsa, ürəyim boşalmırdı. (208, 59).

Sənin qılıncın sayəsində möhkəmlənən bir dövləti nə qədər düşünürəmsə, görə bilmirəm. (200, 156)

Müasir ingilis dilindən fərqli olaraq, müasir Azərbaycan dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında həmişə vergül işarəsi qoyulur.

Arzu, istək nə qədər gözəl olsa belə, göründüyü kimi onların qarşısında qılınc çəkənlər də olur. (208, 193).

Mehman əyləşdiyi yerdən tərənsə də belə, içəridən onun dikəldiyi duyulurdu (208, 49)

Beləliklə, müasir ingilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin müqayisəli-tipoloji təhlili sübut edir ki, hər iki tipdən olan budaq cümlədə həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər mövcuddur.

FƏSİL III

İngilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin variativliyinin eksperimental-fonetik təhlili

3.1. Eksperimental materialının auditor təhlili və onun aparılması metodu

Tədqiqat işi eksperimental xarakter daşdığından eksperimentin aparılması üçün müəyyən materialın toplanması zərurəti qarşıya çıxmışdır. Eksperiment həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri əhatə edir. Bu baxımdan hər iki dildə mövcud ədəbiyyatdan misalların seçilməsi qarşıda duran əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Dissertasiyanın əhatə dairəsinə daxil edilmiş hər iki dildən misallar müasir ingilis və Azərbaycan yazıçı və şairlərinin əsərlərindən seçilmişdir. Əvvəlcə çoxlu sayda bədii ədəbiyyat oxunulmuş və oradan nümunələr seçilmişdir. Eksperimentə cəlb edilmək məqsədilə İngilis ədəbiyyatından 101, Azərbaycan ədəbiyyatından isə 119 cümlə seçilmişdir.

Sonrakı mərhələdə bu misalaları təhlil etmək və onların dissertasiya işi, xüsusilə də eksperiment üçün yararlı olub olmamasını müəyyənləşdirmək üçün həmin nümunələr ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının aparıcı müəllimlərinə təqdim edilmişdir. Eksperimentə yararlı olan cümlələr əvvəlcə 6 aparıcı müəllim – dos. L.Cəfərova, dos. S.Nuriyeva, b/m. G.Abdurrəhmanova, b/m. M.Qocayeva, b/m. L.Xəlilova, b/m. Ş.Əliyeva tərəfindən semantik və struktur baxımdan təhlil edilmiş və onların arasından eksperimentin məqsədinə uyğun gəlməyənləri nümunələr sırasından çıxarılmışdır. Əksər hallarda adları qeyd edilən hər 6 mütəxəssisin fikirləri üst-üstə düşmüşdür, bir-iki halda tərkibində güzəşt mənası ifadə edən sözlülərin işləndiyi sadə cümlələr eksperimentdən kənarlaşdırılmışdır. Son olaraq Azərbaycan dilindən 61 cümlə, ingilis dilindən isə 56 cümlə seçilmişdir. Eksperimentin əsas mərhələsi üçün seçilən cümlələr həm ingilisdili, həm də Azərbaycandili diktorlar

tərəfindən oxunmuş və onların səsi maqnetofona yazılmışdır. Bu işdə bizə 204b qrup tələbəsi Hüseyinli Gülər və ingilis tələbələri Ceyn Brayt, Tomas Vud yaxından kömək etmişdirlər.

Eksperimental tədqiqat işlərinin uğurlu və keyfiyyətli alınması tətbiq olunan eksperimentin nə səviyyədə təşkilindən, onun prinsiplərinə necə əməl olunmasından asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq eksperimentin uğurlu alınması üçün müvafiq nəzəri ədəbiyyatları öyrənməklə yanaşı, bu sahədə təcrübəsi olan alimlərdən (F.Y.Veysəlli, D.N.Yunusov, F.Ə.Aslanov, F.H.Zeynalov və s.) məsləhət almağı da mühüm məsələ hesab etmişik.

Son zamanlar ərsəyə gələn tədqiqat işlərində istifadə edilən eksperimental metodlar öz müxtəlifliyi ilə seçilir. Tədqiqat obyektini kimi bu işlərdə eyni dil materiallarından istifadə olunsa da, onlarda müxtəlif metodlar, əsasən də tədqiqat proqramlarından istifadə edilmişdir. Danışığ aktında baş verən bütün bu dəyişikliklərin müəyyənləşdirilməsi eksperimental fonetika sahəsində tətbiq olunan müasir texnologiyanın vasitələri ilə yerinə yetirilir.

Sonrakı mərhələdə isə PRAAT proqramından istifadə edərək eksperiment üçün seçilmiş Azərbaycan dilində 61 cümlə və ingilis dilində 56 cümlə 3 istiqamətdə təhlil olunmuşdur. Əvvəlcə İngilis və Azərbaycan dillərində iki və daha artıq sintaqmlı güzəşt budaq cümlələrinin metodik variativliyinin müqayisəli təhlili aparılmışdır, sonra qeyd edilən cümlələrin temporal variativliyi, daha sonra isə onların dinamik variativliyi müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Eksperimentin aparılması şəraiti və onun axını və sonra isə alınan nəticələr növbəti yarımfəsillərdə ətraflı şəkildə təsvir edilir.

3.2. İngilis və Azərbaycan dillərində iki və daha artıq sintaqmlı güzəşt budaq cümlələrinin melodik variativliyinin müqayisəli təhlili

Cümlə intonasiyasının öyrənilməsində eksperimental-fonetik metodun tətbiq edilməsi onun xarakterik xüsusiyyətləri haqqında mühakimə yürütməyə və əyani

təsvir etməyə imkan verir. Cümlənin prosodik strukturu tonun hərəkəti, səsin gücü, tələffüz sürətinin hərəkəti, tembr və fasilə kimi akustik parametrlərin kombinasiyasından formalaşır. İntonasiyanın akustik səciyyəsi tezlikdən, səs tellərinin titrəmə amplitudlarından, tələffüz orqanlarının əzələ gərginliyindən və müxtəlif tələffüz templərinin növbələşməsilə yaranır.

A.M.Peşkovski tədqiqatlarında sintaktik konstruksiyalarla və intonasiyanın əlaqəsinə münasibət bildirilmişdir. Onun fikrincə, intonasiya yardımçı sintaktik vasitədir. Dilçilik elminə o da məlumdur ki, cümlənin strukturlaşmasında intonasiya və qrammatik vasitələrinin bir-birini kompensasiya etməsinə dair fikir məhz ona məxsusdur. O yazır: “Hər hansı bir sintaktik məna sırf qrammatik vasitələrlə nə qədər aydın ifadə olunarsa, o qədər də onun intonasiya ilə ifadəsi zəif ola bilər və, əksinə, intonasiya ifadəsi güclü olduqda, qrammatik ifadə daha zəif olur” (99, 181).

L.V.Şerbaya görə, kommunikativ aspektin sintaksisliyi cümlənin tərtibində intonasiyanın iştirakının mütləqliyindən ibarətdir (127, 121). Bu tədqiqat işində L.V.Şerbanın intonasiyanın mürəkkəb fonetik hadisə olması və sintaktik konstruksiyalarla sıx vəhdətdə olması müddəasına istinad edilmişdir.

Tədqiqat işində cümlənin intonasiya xüsusiyyətləri onun semantik-sintaktik strukturu ilə sıx əlaqədə şərh edilir. Müqayisə olunan ingilis və Azərbaycan dillərində iki və daha artıq sintaqlı güzəşt budaq cümlələrinin intonasiya xüsusiyyətlərinin oxşar və fərqli cəhətlərinin üzə çıxarılmasının ən uğurlu yolu həmin cümlə tiplərinin semantik-sintaktik quruluşunu və üslubi xarakterini nəzərə almaqla eksperimental-fonetik tədqiqatın yerinə yetirilməsidir. Cümlənin intonasiya xüsusiyyətlərinin təhlilində onun sintaqlı tərkibi olduqca vacibdir. Cümlənin bir və ya çoxsintaqlı olması, sintaqlın pre- və ya postpozisiyada yerləşməsi, sintaqlın semantik cəhətdən bitkin olub-olmaması və s. xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Post-sovet dilçiliyində L.V.Şerbanın əsas intonasiya vahidi olan sintaql haqqında fikirləri daha geniş yayılmışdır. Sintaqlın semantik-sintaktik-fonetik vahid kimi şərhə ona məxsusdur. Söyləmin prosodik xüsusiyyətlərinin tədqiqində intonasiya və sintaktik vahidlərinin qarşılıqlı təsirinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu zaman cümlənin müəyyən məna daşıyan mərkəzlərini müəyyən-ləşdirmək vacib məqamlar-

dandır. Sintaqma digər danışmaq vahidləri arasında yer verməklə yanaşı, biz həm də etiraf etməliyik ki, o, əsas kommunikativ vahiddir. Danışmaq aktında hər hansı bir cümlə intonasiya və məna baxımından kiçik bütövlərə parçalanır. Belə vahidləri L.V.Şerba sintaqma adlandırır (129, 87).

Danışmaq aktının sintaktik və fizioloji meyarlarla üzvlənməsinin çatışmazlıqları L.V.Şerbanın sintaqma nəzəriyyəsində aradan qaldırıldı (129, 87). L.V.Şerba sintaqma məna və maddi ifadənin vəhdəti kimi götürürdü. O yazır:

“Nitq-fikir prosesində yaranan vahid məna bütövlüyü ifadə edən, bir ritmik qrupdan, eləcə də onların bir neçəsindən ibarət ola bilən fonetik vahidi məna sintaqma adlandırırım” (129, 87).

L.V.Şerbaya görə, sintaqma sözlərdən, söz birləşməsindən və hətta söz birləşmələri qruplarından da ibarət ola bilər. Sintaqma söyləmin tərkibindən, əlaqəli danışmaqdan ayrılma bilməklə yanaşı, həm də onları əmələ gətirir. Bir halda ki, sintaqma söyləmin tərkibindən ayrılma bilər, deməli, onun danışmaq səviyyəsinə aid edilməsi tam təbiidir. Sintaqma söz və söz birləşmələrindən fərqli olaraq, danışmaqda sabit, dəyişməz deyil, müəyyən mənada variativ strukturdur. Sintaqma yalnız danışmaq kontekstində konkret məna dolğunluğu kəsb edir. Sintaqmanın mənası bütövün mənasından asılıdır və onun semantik mənası danışmanın niyyətindən asılı olaraq dəyişə bilər. Cümlənin sintaqmatik üzvlənməsinin əsas xüsusiyyəti sintaqmanın intonasiya baxımından bölünməzliyidir. Tədqiqat işində sintaqma L.V.Şerbanın işlətdiyi anlamda, yəni sintaqma intonasiya baxımından bölünməz mənalı bütöv kimi işlədilir.

Cümlənin sintaqmatik üzvlənməsinə toxunan Y.A.Brıznunova yazır: “Danışmanın sintaqmatik üzvlənməsi, bir tərəfdən, cümlənin məntiqi-sintaktik quruluşu, digər tərəfdən isə danışmanın söylənilən münasibətilə əlaqəlidir. Cümlənin məntiqi-sintaktik quruluşu ilə şərtlənən üzvlənmə daimi və mütləqdir. Danışmanın söyləmə münasibətilə şərtlənən üzvlənmə isə dəyişkəndir və ayrı-ayrı danışmalarda eyni bir cümlə daxilində variativləşməyə məruz qalır” (56, 183). Y.A.Brıznunova bu cür üzvlənməni əlavə, qeyri-vacib hesab edir. Müəllif daha böyük sintaqmaları əsas sintaqmalar sayır “fikrin əsas üzvlənməsini ifadə etdikləri üçün onların ayrılma edilməsi vacibdir” (56, 168). Y.A.Brıznunovanın fikrincə, minimal və əsas sintaqma anlayışları danışmanın

tərsə də məna baxımından variantlarda, realizasiyalarda təmsil oluna bilər. Səslənmənin variativliyi hər bir intonasiya konturunun öz aralarında akustik-artikulyator xüsusiyyətləri fərqlənən və cərgənin neytral üzvü ilə əvəzlənə bilən intonasiya tiplərini əmələ gətirir. İntonasiya konturunun variativliyi danışığın rəngarəngliyini təmin edir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərini araşdıran D.Yunusov yazır: "...bu vahidlərin intonasiya strukturu həmişə qrammatika ilə sıx bağlıdır. Tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya strukturu, eləcə də onun qrammatik xüsusiyyətləri dil funksiyasının ümumi qanunauyğunluqlarının ifadəsidir" (43, 7).

Cümlənin intonasiyaca bölünməsi məsələsinin həlli ilə əlaqədar tərtib olunaçaq materialda həm cümlələrin sintaktik tərkibinə, həm də sintaqmların sintaktik quruluşlarına fikir verilməlidir. Bu zaman elə cümlələr seçilməlidir ki, sintaqm bölgüsündən asılı olaraq, cümlə müxtəlif mənalar ifadə etmiş olsun. Bu üzvlənmədə həllədiçi rol oynayan sintaqm vurğusunun yeri də mütləq nəzərə alınmalıdır.

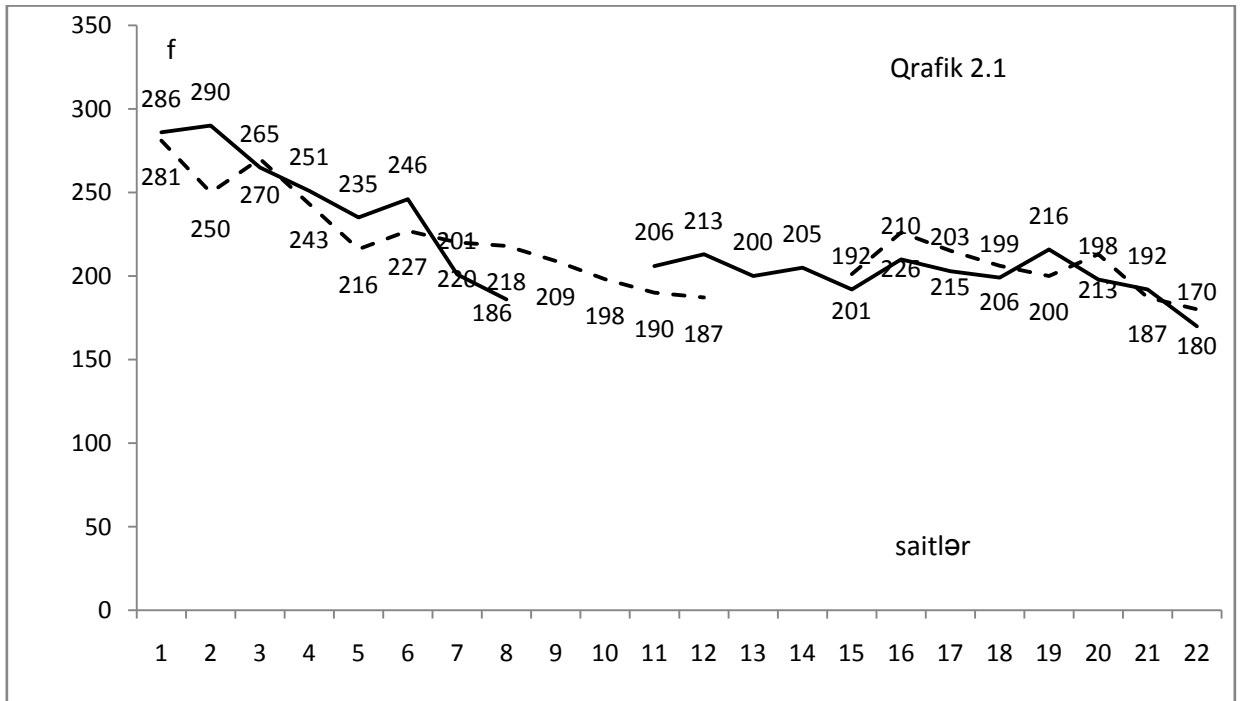
Dil materialının yazılmasında 2 ingilis və 2 Azərbaycan dilinin daşıyıcılarının xidmətindən istifadə edilmişdir. Diktorların fərdi tələffüz yayınmaları nəzərə alınmamış, onların konkret nəticələri əsasında orta nəticələr əldə edilmiş və dil materialının şərhində orta qiymətlərdən istifadə edilmişdir.

Tabeli mürəkkəb cümlə əsas sintaqmlara - baş və budaq cümlələrə üzvlənir. Sadalama, tutuşdurma, izah etmələrlə mürəkkəbləşməmiş güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlə komponentləri sabit sintaqmlara üzvlənməsilə xarakterizə olunurlar. İngilis dilindəki /*Though war and danger were in store / war and danger might not befall for months to come*// [ðəu 'wɔ: ænd 'deɪndʒə wɜ: ɪn stɔ:, 'wɔ: ænd 'deɪndʒə maɪt nɒt bɪ'fɔ:l fɔ: mʌnθs tə klʌm] (197, 256) (Baxmayaraq ki, müharibə və təhlükə gözlənilirdi, müharibə və təhlükənin baş verməsi aylarla vaxt apara bilərdi) cümləsinin melodik əyrilərinin təhlili həmin cümlənin iki sintaqma üzvləndiyini göstərir. Prepozisiyada yerləşən həm budaq cümlə (proqrediyent sintaqm), həm də terminal sintaqm kimi çıxış edən baş cümlə müstəqil intonasiya konturuna malikdir: hər iki sintaqmda melodiklik zirvəsi başlanğıc fazada qeydə alınmışdır. Birinci sintaqmda melodiklik 286-186 hs, ikinci sintaqmda isə 241-170 hs ölçüsündədir.

/War and danger might not befall for months to come /though war and danger were in store// [^ˈwɔː ænd ˈdeɪndʒə maɪt nɒt bɪˈfɔːl fɔː mʌnθs tə kʌm, ðəu ˈwɔː ænd ˈdeɪndʒə wɜː ɪn stɔː] (197, 256) (Müharibə və təhlükənin baş verməsi aylarla vaxt apara bilərdi, baxmayaraq ki, müharibə və təhlükə gözlənilirdi) cümləsində baş cümlə proqrediyyət, budaq cümləsi isə terminal sintaqmlar kimi çıxış edirlər. Mürəkkəb bütöv daxilində baş və budaq cümlələrin mövqeyi onlarda intonasiya konturunun reallaşmasına təsir etmirlər. Proqrediyyət sintaqmda melo-diklik 281-187 hs, terminal sintaqmda isə 216-182 hs-dir. Terminal sintaqmda ton tezliyinin orta mütləq qiyməti 170 hs-dir. Başlanğıc sintaqmada orta ton tezliyi 225-hs, terminal sintaqmda 204 hs-dir (bax: qr. 2.1, cədvəl 2.1, 2.2).

Qrafik 2.1

[ðəu ˈwɔː ænd ˈdeɪndʒə wɜː ɪn stɔː, ˈwɔː ænd ˈdeɪndʒə maɪt nɒt bɪˈfɔːl fɔː mʌnθs tə kʌm] və [^ˈwɔː ænd ˈdeɪndʒə maɪt nɒt bɪˈfɔːl fɔː mʌnθs tə kʌm, ðəu ˈwɔː ænd ˈdeɪndʒə wɜː ɪn stɔː] (197, 256) cümlələrinin melodiklik göstəriciləri

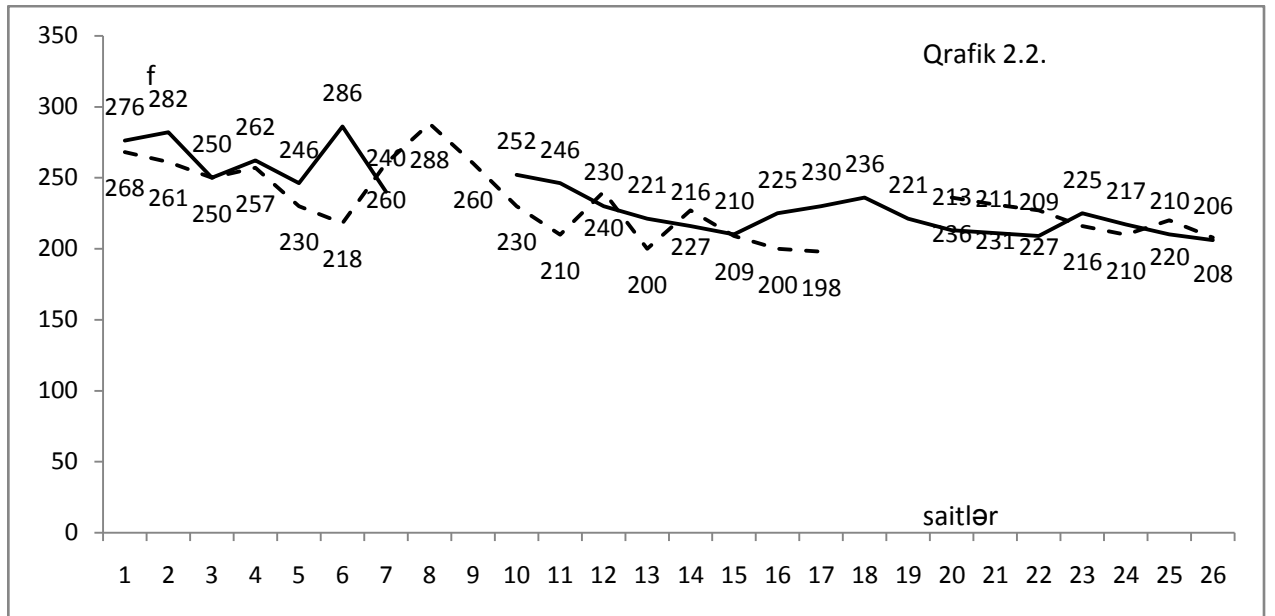
Azərbaycan dilindəki /İndi boz ay olsa da / adamların üzü bahar səması kimi açıq idi// və /Adamların üzü bahar səması kimi açıq idi / indi boz ay olsa da// (201,

56) cümlələri ikisintaqlıdır. 1-ci cümlədə budaq cümlə prepozisiyada, ikinci halda isə postpozisiyada reallaşmışdır. 1-ci cümlədə əsas ton tezliyi sintaqlar üzrə 276-240 hs, 252-206 hs, 2-ci cümlədə isə 268-198 hs, 238-208 hs nisbətindədir. Təhlil olunan cümlələrdə melodiklik zirvəsi hər iki halda sintaqların başlanğıc hecalarına təsadüf edir. Cümlələrnin proqrediyeent sintaqlarında melodiklik zirvəsi 276-288 hs, terminal sintaqlarda isə 252-238 hs-ə bərabərdir (bax: qr. 2.2, cədvəl 2.4, 2.5).

Qrafik 2.2

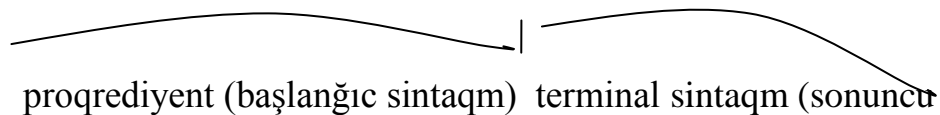
/İndi boz ay olsa da / adamların üzü bahar səması kimi açıq idi// və /Adamların üzü bahar səması kimi açıq idi / indi boz ay olsa da// (201, 56) cümlələrnin melodiklik göstəriciləri

Təhlil olunan mürəkkəb bütövlərdə əsas ton tezliyinin hərəkətini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

Sxem 2.1.

İkisintaqlı cümlələrdə melodikliyin göstəricilər əsasında tərtib olunmuş intonasiya konturu

İki sintaqmdan təşkil olunmuş mürəkkəb sintaktik bütövün melodiklik konturunun öyrənilməsində vacib amil sintaqmların melodik əyrilərinin bir-birinə olan münasibətidir. Proqrediyent sintaqmda melodiklik konturunun hərəkətinə münasibətdə onun enən, lakin terminal sintaqmdakı qədər zəifləməyən, terminal sintaqmda isə melodiklik maksimum həddə zəifləməklə müşayiət olunur ki, bu da həmin sintaqmlarda bitkinlik intonasiyasının reallaşmasından xəbər verir.

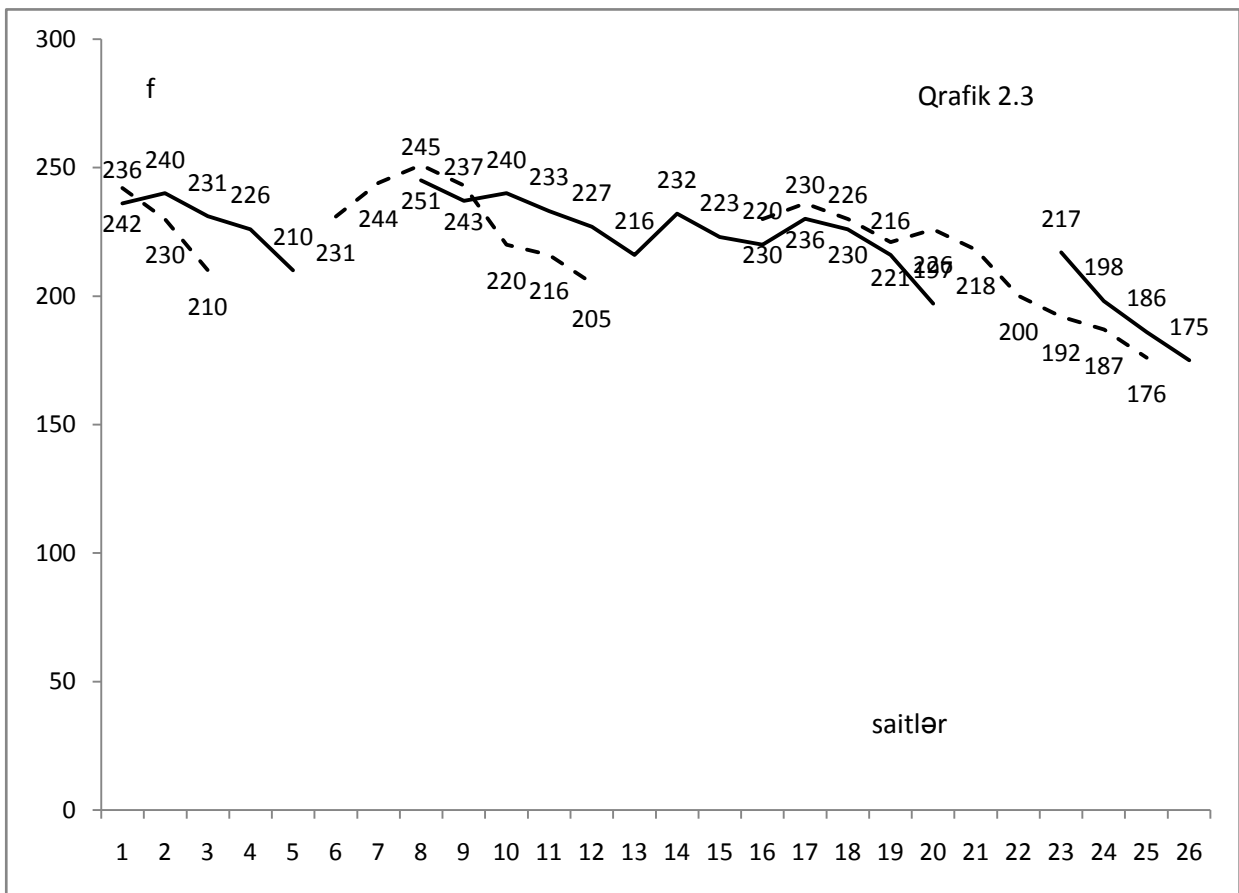
/Lydia, my love, /though you are the youngest / I dare say Mr. Bingley will dance with you at the next ball// [lɪdɪə, maɪ lʌv, ðəʊ ju: ə: ðə jʌŋəst, aɪ deə seɪ mɪstə bɪŋl wɪl da:ns wɪð ju: æt ðə nekst bɔ:l] (Lidya, sevgilim mənim, baxmayaraq ki, sən ən gəncsən, Cənab Binqli növbəti balda sənənlə rəqs edəcək) və ¡Oh! said Lydia stoutly, “I am not afraid; /for though I am the youngest/ I am the tallest// [əʊ! Sed lɪdɪə stautli, aɪ æm nɒt əˈfreɪd; fɔ: ðəʊ aɪ æm ðə jʌŋəst, aɪ æm ðə tɔ:ləst] (¡Ah! Lidya qətiyyətlə dedi, “Mən qorxmuram, baxmayaraq ki, mən ən gəncəm, mən ən ucaboy-luyam) (189, 172) mürəkkəb cümlələrində budaq cümlə orta mövqedə işləndiyindən həmin cümlələr 3 sintaqma üzvlənirlər. 1-ci cümlədə sintaqmlarda melodiklik 238-188 hs, 246-214 hs (budaq cümlə), 216-182 hs (terminal sintaqm), 2-ci cümlədə isə əsas ton tezliyi sintaqmlar üzrə 248-197 hs, 238-192 hs (budaq cümlə), 221-176 hs paylanmışdır.

İngilis dilindəki /We enjoyed our trip, /although the weather was very windy and rainy/ to the mountain// [wi: ɪnˈdʒɔɪd əʊə trɪp, ɔ:lˈðəʊ ðə ˈweðə wəz veri wɪndɪ ænd reɪni, tə ðə ˈmauntən] (Biz səyahətimizdən zövq aldığımız, baxmayaraq ki, dağa gedəndə hava küləkli və yağışlı idi); (215) /I think, you, while I admire your courage, ought not to go on this dangerous trip// [aɪ θɪŋk, ju: waɪl aɪ ədˈmaɪə jɔ: ˈkʌrɪdʒ, ˈɔ:t nɒt tə gəʊ ən ðɪs ˈdeɪndʒərəs trɪp] (Düşünürəm ki, sən, baxmayaraq ki, mən sənənin cəsarətinə heyranam, bu təhlükəli səyahətə getməməlisən);(193, 56) /“It would be of very little use without my shoulders”, “... /and even if my head would go through”/, thought poor Alice// [ɪt wəd bi: veri ˈlɪtl ju:s wɪðˈaʊt maɪ ˈʃəʊldəz, ... / ænd ˈi:vən ɪf maɪ hed wəd gəʊ θru: / θɔ:t pʊə əˈlɪs] (193, 7) “Çiyinlərim olmasaydı bu çox az məna ifadə edərdi”, “... və hətta mənim başım belə buradan keçərdi”, yazıq Alisa düşündü) cümlələrində üç sintaqm qeydə alınmışdır. Cümlələrdə minimum ton tezliyi

terminal sintaqmın sonunda qeydə alınmışdır: 175 - 176 - 182 hs. Sintaqlar üzrə melodiklik aşağıdakı diapazonda variativləşməyə məruz qalmışdır: 1-ci cümlə 236-210 hs, 245-197 hs, 217-175 hs; 2-ci cümlədə 242-210 hs, 231-205 hs, 230-176 hs; 3-cü cümlədə 268-231 hs, 222-196 hs, 200-183 hs, 210-182 hs.

Qrafik 2.3

[wi: m'dʒɔɪd auə tɾɪp / ɔ:l'dəu ðə 'weðə wəz verɪ wɪndɪ ænd reɪni / tə ðə 'mauntən] (215) və [aɪ θɪŋk, ju: / waɪl aɪ əd'maɪə jɔ: 'kʌrɪdʒ / 'ɔ:t nɒt tə gəʊs ɒn ðɪs 'deɪndʒərəs tɾɪp] (193, 56) cümlələrinin melodiklik göstəriciləri

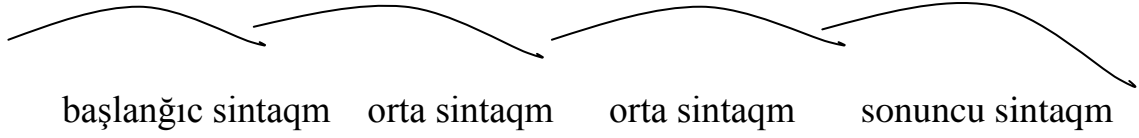

Azərbaycan dilindəki /Lakin gənc işdən çıxmadı, çünki satıcı deyingən olsa da / düz adam idi / və sözünün üstündə dururdu// (204, 62) və /Görürsünüz / Cəsuru nə qədər özünüzdən uzaq tutmaq istəsəniz də / ya özü / ya da onu xatırladacaq insanlar qarşınıza çıxır// (210, 73) çoxsintaqlı cümlələrinə budaq cümlədən təşkil olunmuş sintaqm ortada reallaşır. Ossilloqrafik təhlil cümlələrdəki sintaqmlarda əsas ton tezliyi aşağıdakı göstəricilərlə ifadə olunduğunu göstərir: birinci cümlədə 369-

212 hs, 354-276 hs, 305-211 hs, 228-187 hs; ikinci cümlədə 293-236 hs, 306-216 hs, 220-210 hs, 215-190 hs (bax: sxem 2.2).

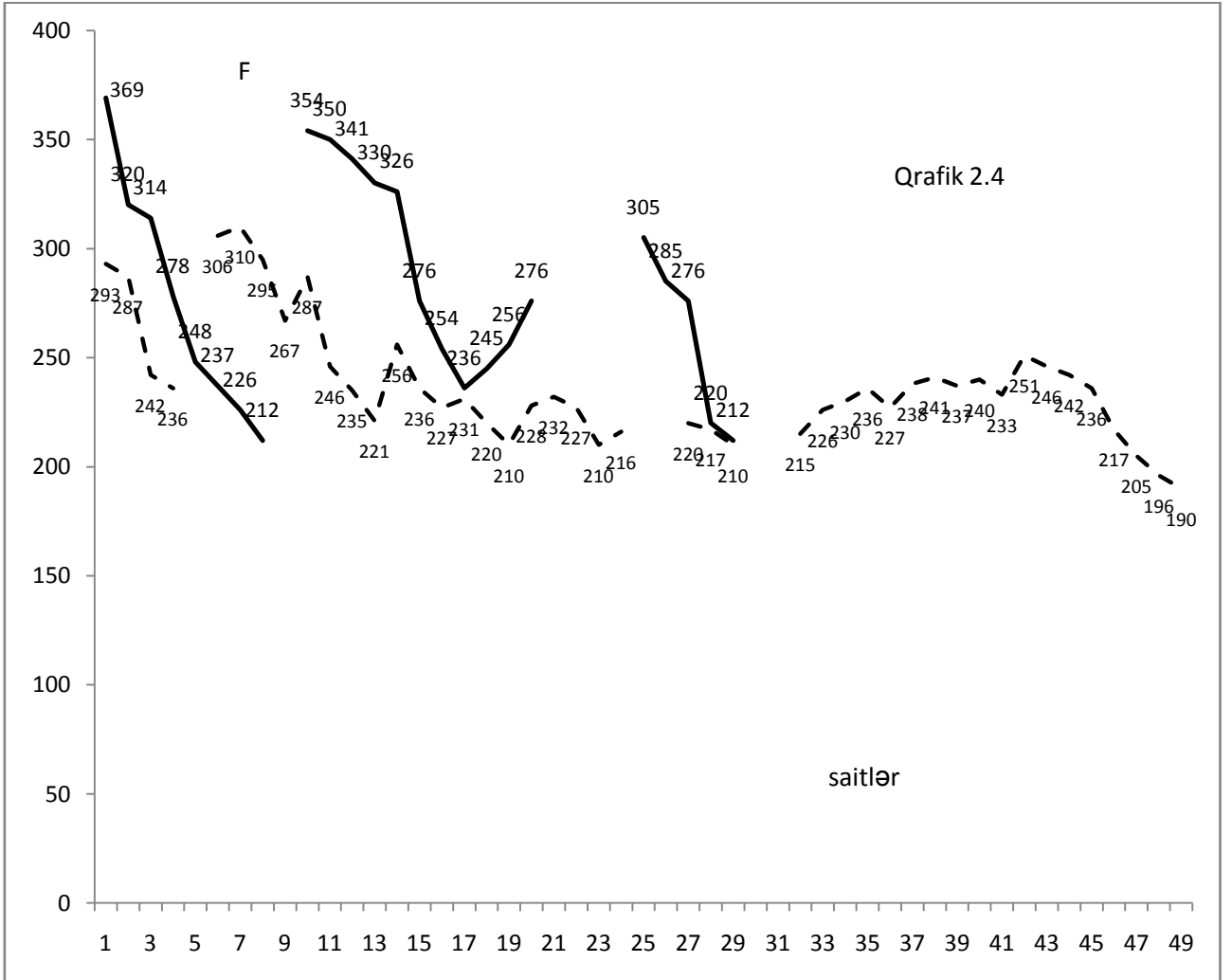
Sxem 2.2

Çoxsintaqlı cümlələrdə melodikliyin göstəricilər əsasında tərtib olunmuş intonasiya konturu

Qrafik 2.4

/Lakin gənc işdən çıxmadı, çünki satıcı deyingən olsa da / düz adam idi// (204, 62) və /Görürsünüz / Cəsuru nə qədər özünüzdən uzaq tutmaq istəsəniz də / ya özü / ya da onu xatırladacaq insanlar qarşınıza çıxır// (210, 73) cümlələrinin melodiklik göstəriciləri

/I tried hard /though it seemed impossible/ to complete the task// [aɪ traɪd ha:d, ðə ɪt si:md ɪm'pɒsɪbl, tə kəm'pli:t ðə ta:sk] (Mən ciddi çalışdım ki, işi tamamlayım, baxmayaraq ki, bu qeyri-mümkün görünürdü// və /Though it seemed impossible / I tried hard to complete the task// [ðə ɪt si:md ɪm'pɒsɪbl / aɪ traɪd ha:d tə kəm'pli:t ðə ta:sk] (213) /Baxmayaraq ki, bu qeyri-mümkün görünürdü, mən ciddi çalışdım ki, işi tamamlayım) cümlələri birinci halda üç, ikinci halda isə iki sintaqma üzvlənir. Birinci cümlənin başlanğıc sintaqmında 251-200 hs, budaq cümlədən təşkil olunmuş sintaqmda 230-190 hs, terminal sintaqmda isə 224-203 hs-dir. [ðə ɪt si:md ɪm'pɒsɪbl / aɪ traɪd ha:d tə kəm'pli:t ðə ta:sk] (213) cümləsində isə əsas ton tezliyi sintaqmlar üzrə aşağıdakı kimi paylanmışdır: 259-195 hs, 208-189 hs.

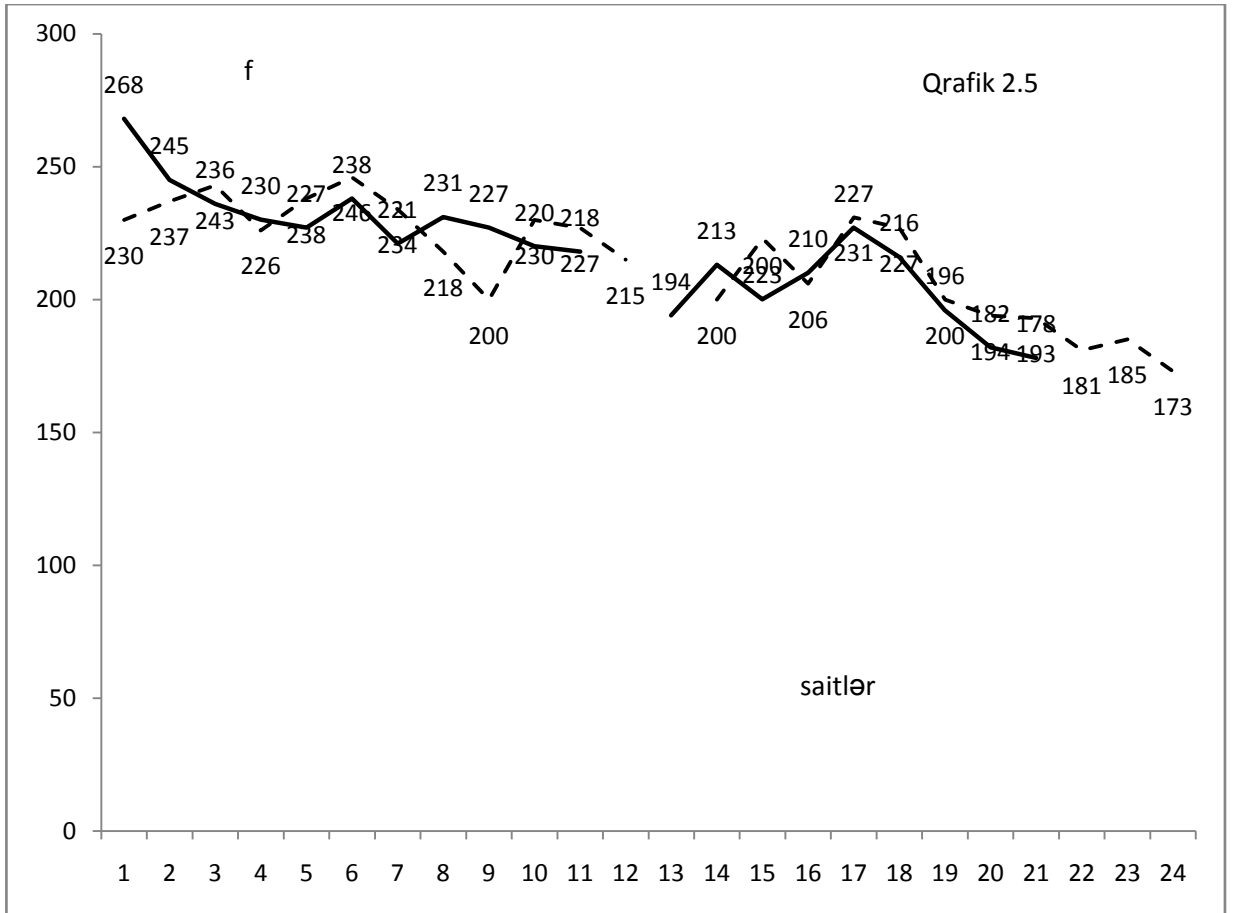
/They all returned from him to you / though they were mine before// [ðeɪ ɔ:l rɪ'tɜ:nd frəm hɪm tə ju:, ðə ðeɪ wɜ: maɪn bɪ'fɔ:] (Onlar hamısı ondan sənə qayıtdılar, baxmayaraq ki, əvvəllər onlar mənim idilər) və /Though they were mine before / they all returned from him to you// [ðə ðeɪ wɜ: maɪn bɪ'fɔ:, ðeɪ ɔ:l rɪ'tɜ:nd frəm hɪm tə ju:] (193, 193) (Baxmayaraq ki, əvvəllər onlar mənim idilər, onlar hamısı sənə qayıtdılar) cümlələrində budaq cümlə mürəkkəb tərkibin strukturunda pre- və postpozisiyalarda işlənmişdir. Birinci cümlədə sintaqmlarda əsas ton tezliyi 225-207 hs, 210-166 hs, ikinci cümlədə isə 273-214 hs, 216-175 hs-dir. Cümlələrdə melodiklik zirvəsi proqrediyent sintaqmların başlanğıcına düşür – 238 hs və 282 hs. Hər iki cümlədə proqrediyent sintaqmlarda melodiklik orta registrdən başlamış, ortaya doğru nisbətən yüksəlmiş və sonda enən istiqamətdə hərəkət etmişdir. Lakin proqrediyent sintaqmların sonunda melodikliyin zəifləməsi terminal sintaqmlardakı səviyyəyə qədər enmir. Təhlil olunan bu mürəkkəb cümlələrdə sintaqmlar arasında melodiklik müsbət intervalda, yəni əvvəlki sintaqmların sonundakı melodiklik sonrakı sintaqmın başlanğıcındakı melodiklikdən nisbətən aşağı olması ilə səciyyələnir (bax: sxem 2.3. a).

İngilis dilindən ossilloqrafik təhlilə cəlb edilmiş /Even had he been able to make his lips move / the man would not have understood him// ['i:vən hæd hi: bi:n eɪbl tə meɪk hɪz lɪpz mu:v / ðə mæn wʊd nɒt hæv ʌndə'stʊd hɪm] (196, 214) (Dodaqlarını tərpədə bilməyə müvəffəq olsaydı belə, kişi onu başa düşə bilməzdi),

/Now, wherever you go, / you charm the world// [nəʊ, weər'evə ju: gəʊ / ju: tʃɑ:m ðə wɜ:lɪd] (199, 17) (Belə, hansı səmtə gedirsənsə get, sən dünyanı heyran edəcəksən) və /If she got no money from her brother-in-law, / she got what was as good as money-credit// [ɪf ʃi: gət nəʊ mʌni frəm hɜ: 'brʌðə-in-lɔ:, ʃi: gət wɔ:t wəz æz gʊd æz mʌni-'kredit] (197, 593) (Hətta o qayınından pul ala bilmədisə belə, o, pul krediti kimi yaxşı olan istədiyi hər şeyi aldı) cümlələrində melodiklik sintaqmlar üzrə aşağıdakı kimi paylanmışdır: 1-ci cümlədə 268-218 hs, 194-178 hs; ikinci cümlədə 248-188 hs, 246-214 hs, 216-182 hs, 3-cü cümlədə 230-215 hs, 200-173 hs.

Qrafik 2.5

[i:vən hæd hi: bi:n eɪbl tə meɪk his lɪpz mu:v / ðə mæn wʊd nɒt hæv 'lʌndə'stʊd hɪm] (196, 214) və [ɪf ʃi: gət nəʊ mʌni frəm hɜ: 'brʌðə-in-lɔ: / ʃi: gət wɔ:t wəz æz gʊd æz mʌni-'kredit] (197, 593) cümlələrinin melodiklik göstəriciləri

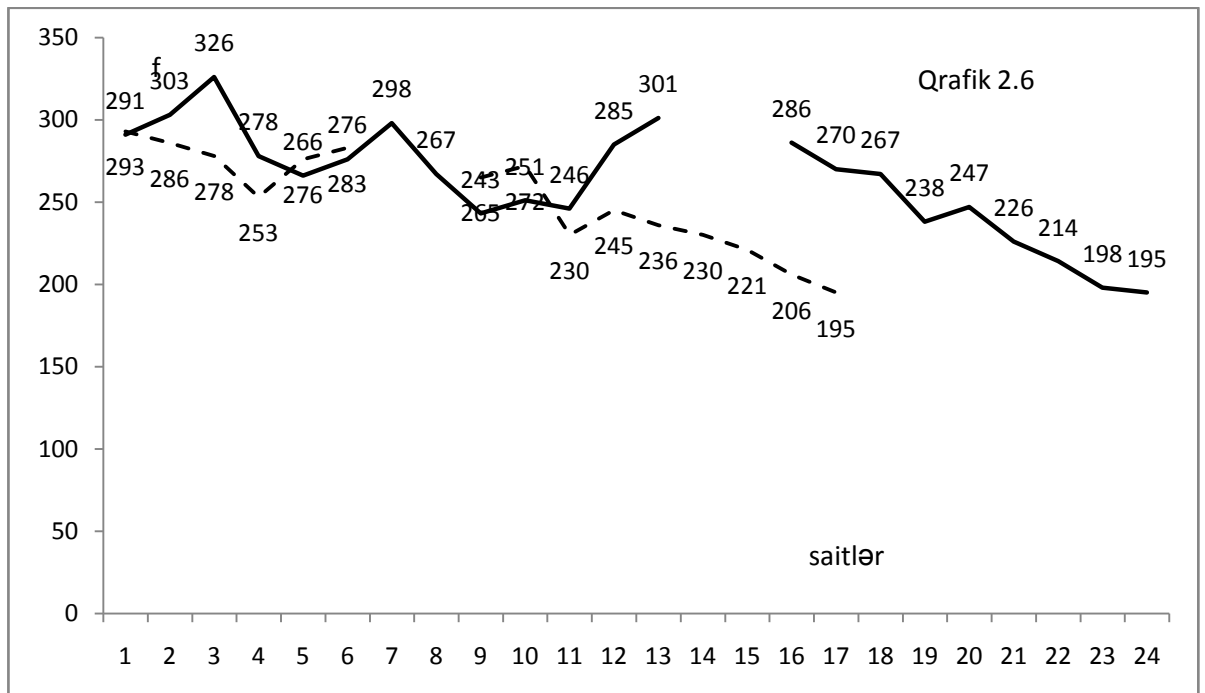

Eksperimentin nəticələri çoxsintaqlı mürəkkəb konstruksiyalarda maksimum akustik göstəricilərin sintaqmların başlanğıcında qeydə alındığını əks etdirir: 268 hs, 260 hs, 237 hs. Lakin təhlil olunan cümlələrdə başlanğıc sintaqmların sonunda melodiklik qiymətləri sonrakı sintaqmın başlanğıc melodikliyindən yüksəkdir, yəni onlarda mənfi interval qeydə alınmışdır (bax: sxem 2.3. b).

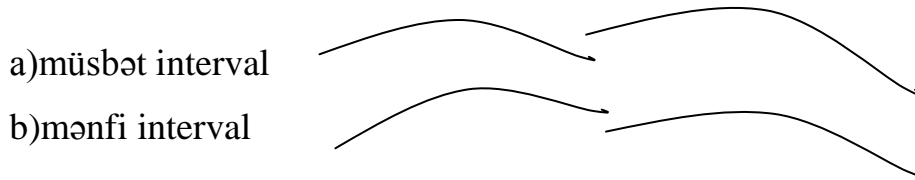
Analoji mənzərə ilə Azərbaycan dilindəki /Uşaqlar nə qədər xahiş etdilər sə də / Həsən dayı razı olmadı// , /Dünya dağılsa da / mən o şərti qəbul etməyəcəyəm//, /Qarşılıqlı sevgilər bir gün sönsə də / qarşılıqsız sevgilər sönməyən vulkan kimi daima alovlanır// (210, 56) və /Onlar yeni bir şey axtarsalar da / özləri köhnə olaraq qalmışdılar// (204, 20) cümlələrinin melodiklik parametrlərində rastlaşırıq. 1-ci cümlədə sintaqmlar üzrə melodiklik 291-301 hs, 286-195 hs, 2-ci cümlədə 293-283 hs, 265-197 hs, 3-cü cümlədə 256-316 hs, 306-187 hs, 4-cü cümlədə isə 276-301 hs, 271-209 hs nisbətindədir.

Qrafik 2.6

/Uşaqlar nə qədər xahiş etdilər sə də / Həsən dayı razı olmadı//, /Dünya dağılsa da /mən o şərti qəbul etməyəcəyəm// (210, 56) cümlələrinin melodiklik göstəriciləri

Sxem 2.3 a, b

Əldə etdiyimiz nəticələr alman və Azərbaycan dillərində coxsıntaqmlı cümlələrin intonativ xüsusiyyətlərini tədqiq edən F.Aslanovun fikri ilə üst-üstə düşür. Müəllif yazır ki, “çoxsıntaqmlı cümlələrin melodik və dinamik strukturlarının təhlilindən məlum olur ki, ön sinqtaqmın akustik göstəriciləri maksimum, son sinqtaqmın müvafiq göstəriciləri isə minimum səviyyədə olur. Ara sinqtaqmın melodik və dinamik strukturu birinci ilə sonuncu sinqtaqmın müvafiq parametrləri arasında dəyişir” (8, 22).

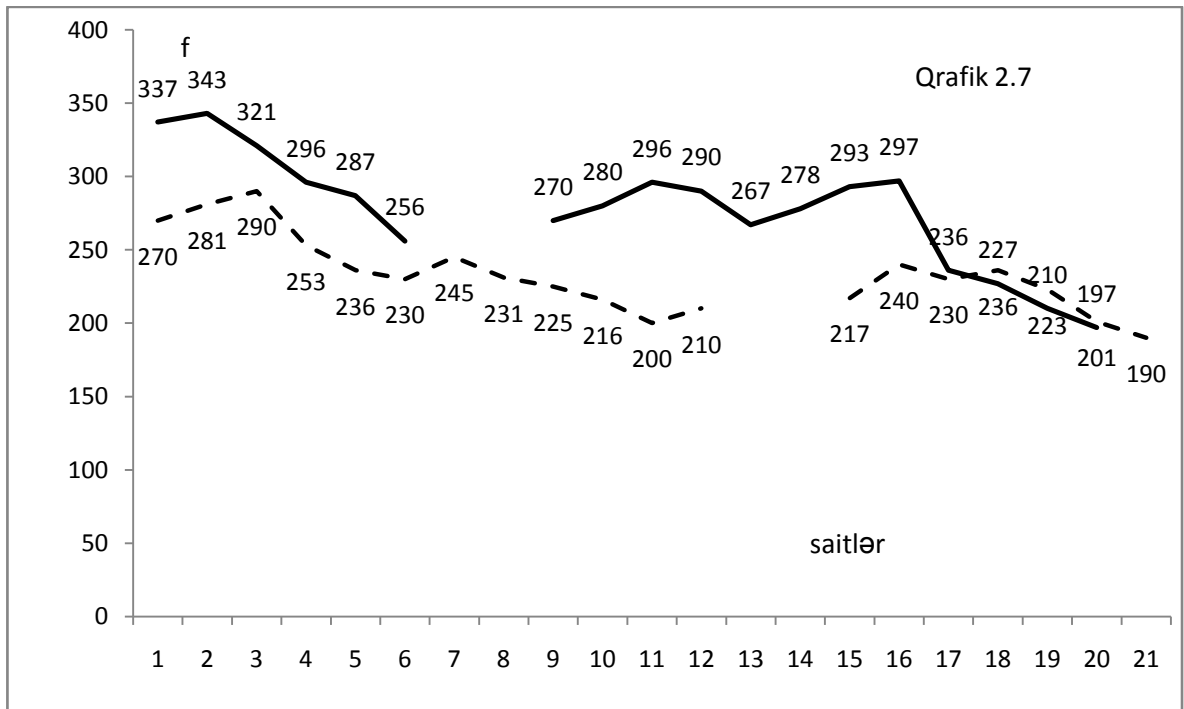
/Bu tərəflərdə tez-tez olmasına baxmayaraq / xaraba kilsədə bir dəfə də olsun gecələməmişdi// (204, 21) və /Kurs rəhbəri olmağına baxmayaraq / özünü heç zaman rəhbər kimi göstərmirdi// (210, 11) cümlələrində sinqtaqların sərhədi baş və budaq cümlələrlə üst-üstə düşür. Həmin cümlələrdə melodiklik sinqtaqlar üzrə aşağıdakı göstəricilərdə qeydə alınmışdır: terminal sinqtaqlarda 320-298 hs, 315-290 hs, terminal sinqtaqlarda: 266-183 hs, Təhlil olunan cümlələrin proqrediyent sinqtaqların sonuncu sözündə melodiklik enən-yüksələn istiqamətlidir. Bunu, bir tərəfdən, proqrediyent sinqtaqların sonundakı saitin akustik keyfiyyəti, digər tərəfdən isə onlarda davamedici intonasiyanın reallaşması ilə izah etmək mümkündür.

/Hara gedir-getsin / məndən yaxşısını tapa bilməyəcək// - /Məndən yaxşısını tapa bilməyəcək / hara gedirsə-getsin// (201, 78) və /Nə plan qurursa qursun / başda Nigarla olmaq vardı// - /Başda Nigarla olmaq vardı / nə plan qurursa-qursun// (210, 112) tabeli mürəkkəb cümlələrində sinqtaqlar baş və budaq cümlələrlə üst-üstə düşür. Cümlələrin melodik əyrilərinin təhlili proqrediyent sinqtaqlarda yüksələn-enən, terminal sinqtaqlar da isə bütöblükdə melodikliyin tədricən enməsi ilə müşayiət olunur. Təhlil olunan cümlələrdə proqrediyent sinqtaqlarda melodiklik 337-256 hs, 391-311 hs, 270-216 hs, 276-207 hs, terminal sinqtaqlarda isə 270-197 hs, 284-196 hs, 246-212 hs, 216-210 hs civarında variativliyə məruz qalır.

Qrafik 2.7

/Hara gedir-getsin / məndən yaxşısını tapa bilməyəcək// - /Məndən yaxşısını tapa bilməyəcək / hara gedirsə-getsin// (201, 78) cümlələrinin melodiklik göstəriciləri

Analoji mənzərə ilə Azərbaycan dilindəki /Hərgah meydanda tək qalsam / genə düşməndən əl çəkməyəcəyəm// - /Genə düşməndən əl çəkməyəcəyəm / hərgah meydanda tək qalsam da// (212, 28) və /Heç olmasa sevgisinə hörmətlə yanaşın, onu sevməsəniz də// - /Onu sevməsəniz də / heç olmasa sevgisinə hörmətlə yanaşın// - (210, 74) cümlələrinin əsas ton tezliklərinin təhlilində də rastlaşırıq.

Təhlil olunan cümlələrdə proqrediyyət sintaqmlarda melodiklik 350-215 hs, 278-201 hs, 247-226 hs, 296-238 hs diapazonunda, terminal sintaqmlarda isə 214-193 hs, 241-175 hs, 236-206 hs, 246-198 hs diapazonunda variativliyə məruz qalır.

İngilis dilindəki /Although it is very late / I still want to go home// [ɔ:l'ðəu it ɪz veri leit, aɪ stɪl 'wɔ:nt tə gou hɒm] (Baxmayaraq ki, çox gecdir, mən hələ də evə getmək istəyirəm) və /I still want to go home / although it is very late// [aɪ stɪl wɔ:nt tə gou hɒm, ɔ:l'ðəu it ɪz veri leit] (Mən hələ də evə getmək istəyirəm, baxmayaraq ki, çox gecdir) (195, 83) cümlələrində baş və budaq cümlələrin pre- və post

pozisiyalarda işlənməsi mürəkkəb sintaktik vahidin ümumi intonasiya konturuna ciddi təsir etmir.

[ɔ:l'ðəu it ɪz veri leit, aɪ stɪl 'wɔ:nt tə gou houm] cümləsində melodiklik sintaqmlar üzrə 274-205 hs və 214-190 hs-dir. [aɪ stɪl wɔ:nt tə gou houm, ɔ:l'ðəu it ɪz veri leit] cümləsində isə bu göstəricilər 240-218 hs və 226-164 hs-dir (bax: cədvəl 2.1, 2.2).

İngilis dilindəki /While some countries did agree to NATO intervention, others were strongly against it// [waɪl sʌm 'kʌntriz dɪd ə'gri: tə nətəʊs ,ɪntə'venʃən, ʌðəs wɜ: 'strɒŋli ə'genst ɪt] (188, 26) (Baxmayaraq ki, bəzi ölkələr NATO-nun müdaxiləsi ilə razıdırlar, dəyərləri ciddi şəkildə ona qarşı idilər) və /My sister was quiet and shy in her childhood (main clause), while I was lively and talkative// [maɪ sɪstə wəz 'kwaiət ænd 'ʃaɪ ɪn hɜ: 'tʃaɪldhʊd, waɪl aɪ wəz 'laɪvli ænd 'tɔ:kətɪv] (Mənim bacım uşaqlığında sakit və utancaq idi, baxmayaraq ki, (bununla belə mən canlı (diribaş) və söhbətçil idim) cümlələrində melodiklik diapazonu proqrediyent sintaqmlarda 269-197 hs və 270-210 hs, terminal sintaqmlarda isə 230-284 hs-dir.

/Yer üzündə hər bir insan nə iş görürsə görsün / dünya tarixində mühüm rol oynayır// -/Yer üzündə hər bir insan dünya tarixində mühüm rol oynayır / nə iş görürsə görsün// (204, 165) və /Hərçənd ay işığı yox idi / amma hava o qədər də qaranlıq deyildi// - /Hava o qədər də qaranlıq deyildi / hərçənd ay işığı yox idi// (200, 54) cümlələri diktorların tələffüzündə iki müstəqil sintaqma üzvlənmişdir.

Hər iki cümlədə prepozisiyada reallaşan budaq cümlələrdən təşkil olunmuş sintaqmlar baş cümlələrə münasibətdə tematik sintaqmlar kimi çıxış edirlər.

1-ci və 2-ci cümlələrdə sintaqmlarda melodiklik 316-295 hs, 277-190 hs və 236-210 hs, 217-190 hs; /Hərçənd ay işığı yox idi / amma hava o qədər də qaranlıq deyildi// -/Hava o qədər də qaranlıq deyildi / hərçənd ay işığı yox idi// (200, 54) cümlələrində isə 321-230 hs, 246-195 hs və 264-214 hs, 228-176 hs göstəricilərində qeydə alınmışdır.

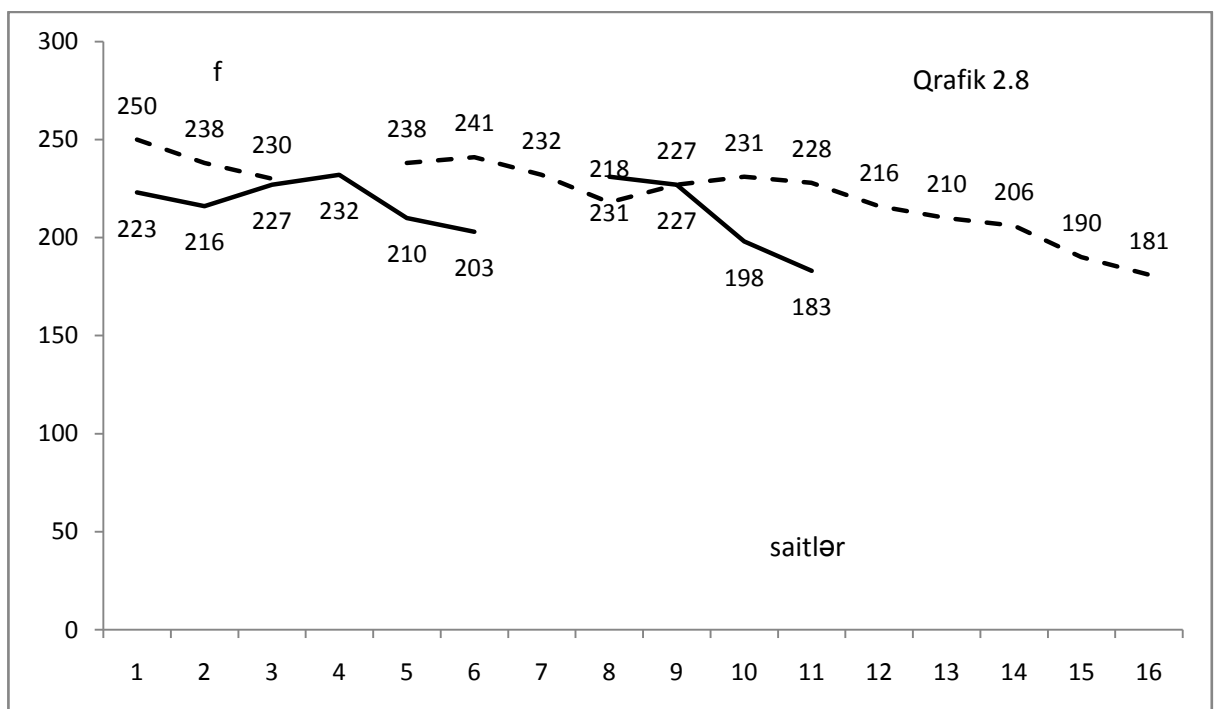
/Even if he were here,/ he couldn't help us// ['i:vən ɪf he wɜ: hɪə / hi: kʊdnt help ʌz] (196, 258) (Hətta o burada olsaydı belə, o bizə kömək edə bilməzdi) cümləsinin budaq cümlə komponenti proqrediyent sintaqm kimi çıxış edir.

Cümlədə melodiklik sintaqmlar üzrə aşağıdakı göstəricilərdə ifadə olunmuşdur:

1-ci cümlə 223-203 hs, 231-183 hs-dir. Budaq cümlə komponenti postpozisiyada çıxış edən /They will go /even if/even though you prohibit them to// [ðeɪ wɪl ɡəʊ/ 'i:vən ɪf/'i:vən ðəʊ ju: prə'hɪbɪt ðem tə] (192,76) (Hətta sən qadağan etsən belə onlar gedəcəklər) və /Why, I wouldn't say anything about it,/ even if I fell off the top of the house// [waɪ, aɪ wəʊdn't seɪ 'eniθɪŋ ə'baʊt ɪt / 'i:vən ɪf aɪ fel ɔ:f ðə tɒp əv ðə haʊs] (193, 3) (Nə üçün mən bu barədə heç nə deməməliyəm, hətta evin damından düşsəm belə?) cümlələrində melodiklik sintaqmlar üzrə aşağıdakı göstəricilərlə ifadə olunmuşdur: 1-ci cümlədə 250-238 hs, 238-181 hs, 2-ci cümlədə isə 264-202 hs, 228-288 hs-dir.

Qrafik 2.8

['i:vən ɪf he wɜ: hɪə / hi: kəʊdn't help ʌz] (196, 258) və [ðeɪ wɪl ɡəʊ/ 'i:vən ɪf/'i:vən ðəʊ ju: prə'hɪbɪt ðem tə] (192,76) cümlələrinin melodiklik göstəriciləri

/Although she had all the necessary qualifications / Jane wasn't accepted to

the job as an accountant// [ɔ:l'dəu ʃi: hæd ɔ:l ðə 'nesəsəri ,kwɒlɪfɪkeɪʃənz / dʒeɪn wəz nɒt tə ðə dʒɒb æz æn ə'kauntənt] (Baxmayaraq ki, Ceynin lazım olan bütün hazırlığı var idi, o, mühasib kimi işə qəbul edilmədi) və /He could not steer the boat out of the storm /although he tried every means possible// [hi: 'kʊdnt stiə ðə bout aut əv ðə 'stɔ:m / ɔ:l'dəu hi: traɪd 'evri mi:nz 'pɒsɪbəl] (197, 526) (O qayığı tufanda tarazlaşdırı bilmədi, baxmayaraq ki, hər bir mümkün olan cəhdi sınaqdan keçirtirdi) cümlələrində melodiklik sintaqmlar üzrə aşağıdakı göstəricilərlə ifadə olunmuşdur: 1-ci cümlədə 269-197 hs, 246-179 hs, 2-ci cümlədə isə 271-211 hs, 221-178 hs-dir.

Bu cür ikisintaqlı cümlələrin melodik xüsusiyyətlərini L.V.Şerba da təsvir etmişdir: “Birinci hissənin sonuncu hecası mütləq yüksəlişlə tələffüz edilir. İkinci hissə isə bütövlükdə enən istiqamətlidir” (127, 124). Sintaqm daxilində enən melodiklik söyləmin bitkinliyindən xəbər verir. L.R.Zinderə görə, “... kəsiyin sonunda əhəmiyyətli şəkildə enmə sintaqmın ya müstəqil mənəli və sintaktik vahid olmasından, yaxud da hər hansı bir mürəkkəb cümlənin bitdiyindən xəbər verir” (81, 273).

Eksperimentə cəlb olunan digər cümlələrin melodik səciyyəsinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, bu cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərində kəskin fərqlər müşahidə edilmir. Bu fikirdən çıxış edərək, onların hər üç parametrini aşağıdakı cədvəllərdə təqdim edirik (bax: cədvəl 2.1, 2.2.,2.3, 2.4, 2.5, 2.6).

Cədvəl 2.1

İngilis dilində postpozisiyada işlənən güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin akustik parametrlərinin - əsas ton tezliyi, zaman və intensivlik göstəriciləri

parametrlər cümlələr	f (hs)		t (m/san)		İ (db)	
	baş cümlə	budaq cümlə	baş cümlə	budaq cümlə	baş cümlə	budaq cümlə
1	281-187	201-180	149-139	241-140	78-68	70-69
2	225-207	210-166	190-165	194-146	72-70	70-67
3	230-198	221-173	91-168	203-98	71-68	71-65
4	221-196	238-177	96-79	196-150	68-64	71-63
5	240-218	226-164	158-164	119-157	71-68	70-63

6	269-197	246-179	96-140	158-95	70-72	71-64
7	250-230	238-181	138-182	112-96	74-70	68-66
8	264-202	228-188	180-85	110-168	74-64	68-66
9	278-196	210-190	90-158	146-126	71-69	69-67
10	227-211	216-184	170-110	126-76	75-70	71-67
11	254-239	240-191	83-137	98-99	72-68	70-60
12	240-197	207-180	144-110	177-86	74-68	74-66
13	290-213	226-186	153-86	182-114	75-70	71-67
14	250-198	256-183	182-163	180-84	74-68	70-67
15	254-192	232-184	168-156	173-90	72-68	71-67
16	230-207	231-183	126-96	156-136	71-69	70-68
17	236-196	226-185	130-153	167-90	72-69	72-67
18	254-195	200-192	146-76	70-86	72-68	67-66
19	225-218	231-228	102-167	90-156	74-68	69-67
20	249-213	226-206	146-86	90-116	73-69	71-69
21	282-230	221-205	126-96	146-96	73-70	70-69
22	236-198	216-174	71-68	70-66	90-74	146-67

Cədvəl 2.2

İngilis dilində prepozisiyada işlənən güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin akustik parametrlərinin - əsas tonun tezliyi, zaman və intensivlik göstəriciləri

parametrlər cümlələr	f (hs)		t (m/san)		İ (db)	
	baş cümlə	budaq cümlə	baş cümlə	budaq cümlə	baş cümlə	budaq cümlə
1	259-195	208-189	268-76	137-132	73-68	72-68
2	286-186	206-170	218-182	175-96	84-67	68-65
3	273-214	216-175	196-165	160-147	75-71	69-66
4	274-205	214-190	117-139	130-133	74-71	69-66

5	236-191	219-183	110-86	176-72	73-69	70-61
6	271-211	221-178	136-92	115-135	77-72	68-66
7	251-221	269-180	232-175	90-105	71-70	68-65
8	251-212	230-197	132-190	90-93	80-75	63-65
9	248-202	231-183	179-93	146-133	70-69	70-67
10	240-182	225-163	103-106	116-73	70-69	116-73
11	145-90	157-216	145-90	157-216	76-64	68-67
12	262-196	211-184	170-141	162-126	74-67	70-67
13	236-226	230-175	157-167	126-186	70-71	70-65
14	268-218	194-178	110-132	76-93	73-66	69-67
15	223-202	231-183	104-136	124-90	77-68	69-67
16	236-202	215-196	176-146	116-96	73-68	70-63
17	283-217	235-182	126-156	120-146	74-69	70-68
18	243-195	233-190	95-116	140-85	73-69	70-63
19	240-193	200-167	160-70	110-88	71-68	69-66
20	269-197	232-146	153-80	90-76	75-65	73-65
21	230-215	200-173	86-128	96-76	74-69	72-65

Cədvəl 2.3

İngilis dilində ortada işlənən güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin akustik parametrlərinin - əsas tonun tezliyi, zaman və intensivlik göstəriciləri

param etrlər	f (hs)			t (m/san)			İ (db)		
	ön sintaqm	orta sintaqm	son sintaqm	ön sintaqm	orta sintaqm	son sintaqm	ön sintaqm	orta sintaqm	son sintaqm
1	251-200	230-190	24-203	48-196	150-90	86-130	72-69	72-67	63-66
2	221-197	209-192	221-176	242-171	122-85	140-76	71-68	70-67	68-65
3	236-210	245-197	217-175	95-83	147-101	73-76	72-65	73-67	70-66
4	238-194	220-182	213-175	128-60	135-76	126-73	73-68	69-67	69-64
5	222-210	196-183	210-182	78-90	86-90	85-76	70-69	68-66	65-62

6	254-192	232-196	205-184	168-156	173-86	74-90	72-68	71-67	69-62
7	248-188	246-214	216-182	135-120	192-78	170-140	74-72	73-68	72-66
8	223	260-230	209-182	196	176-145	106-96	73	70-72	69-66
9	238-216	203-192	232-174	150-78	80-119	130-86	74-70	69-71	69-61
10	242-210	231-205	230-176	180-126	160-76	110-75	76-70	71-68	70-64

Melodik parametri təhlil olunan cümlələrin ümumi əlaməti onlarda başlanğıc (proqrediyent) sintaqmların terminal sintaqmlarla müqayisədə yüksək göstəricilərə malik olmalarıdır. Digər bir ümumi əlamət, maksimum ton tezliyinin sintaqmların başlanğıcına təsadüf etməsidir.

Cədvəl 2.4

Azərbaycan dilində postpozisiyada işlənən güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin akustik parametrlərinin - əsas tonun tezliyi, zaman və intensivlik göstəriciləri

parametrlər cümlələr	f (hs)		t (m/san)		İ (db)	
	baş cümlə	budaq cümlə	baş cümlə	budaq cümlə	baş cümlə	budaq cümlə
1	303-205	256-192	78-86	80-86	71-65	69-60
2	268-198	236-208	109-97	93-106	68-64	68-66
3	280-198	203-165	82-91	87-103	72-68	69-62
4	246-214	228-176	92-83	90-80	76-71	70-67
5	247-226	236-206	87-80	83-106	71-65	70-67
6	296-238	246-198	96-90	82-80	74-71	71-68
7	236-210	217-190	87-75	80-73	73-69	67-69
8	270-216	246-212	99-86	90-85	74-69	70-65
9	276-207	216-210	82-102	86-83	70-68	69-67
10	326-230	246-185	85-106	81-78	72-69	71-64

Cədvəl 2.5

Azərbaycan dilində prepozisiyada işlənən güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin akustik parametrlərinin - tonun tezliyi, zaman və intensivlik göstəriciləri

parametrlər cümlələr	f (hs)		t (m/san)		İ (db)	
	budaq cümlə	baş cümlə	budaq cümlə	baş cümlə	budaq cümlə	baş cümlə
1	320-298	266-183	76-98	82-86	69-70	73-62
2	315-290	232-173	72-92	86-85	74-71	72-63
3	321-230	241-211	105-90	82-78	72-69	71-67
4	276-240	252-206	86-96	80-76	75-71	72-65
5	297-255	291-192	79-90	87-93	70-68	70-66
6	230-235	220-190	76-86	74-83	74-71	69-63
7	220-316	210-187	78-90	80-76	70-73	69-61
8	230-216	200-175	75-82	70-80	71-69	68-62
9	291-301	286-195	90-110	82-80	75-70	71-64
10	293-283	265-197	86-92	78-76	71-70	69-61
11	271-242	212-193	76-87	80-88	70-65	67-62
12	302-214	260-190	80-85	82-79	74-71	73-66
13	300-284	287-198	81-95	87-80	69-72	71-65
14	265-243	268-206	72-86	100-83	70-71	70-68
15	242-256	252-187	82-126	86-95	72-69	71-62
16	340-311	286-190	90-118	73-90	75-73	70-61
17	256-316	306-187	91-98	90-82	73-70	72-68
18	363-259	274-183	96-110	76-70	71-67	68-61
19	276-301	271-209	93-105	91-86	73-71	70-63
20	349-225	281-210	117-86	79-88	80-67	69-60
21	321-230	246-195	112-83	96-80	69-67	70-63
22	300-236	265-187	110-80	118-90	72-68	69-61
23	305-220	230-206	80-92	96-100	71-63	68-65
24	392-298	254-183	76-90	85-80	73-69	71-64
25	282-315	318-207	114-128	90-86	74-71	72-62
26	353-249	240-218	94-116	69-90	72-73	68-65
27	286-215	220-180	96-90	78-85	74-69	72-63
28	350-216	214-193	120-105	95-82	76-69	70-60
29	278-201	241-175	102-78	81-90	74-66	71-63
30	309-276	226-203	90-116	82-95	71-73	68-66
31	327-270	256-181	93-102	90-68	75-69	69-60
32	316-295	277-190	103-96	98-82	74-71	73-65
33	337-256	270-197	117-87	86-82	68-72	71-60
34	391-313	284-196	98-102	86-80	75-70	72-62
35	285-296	245-204	84-93	81-76	73-76	70-63

Müsair ingilis və Azərbaycan dillərindən eksperimentə cəlb edilmiş cümlələri müqayisə etdikdə aşkar olunmuşdur ki, budaq cümlə komponentinin prepozisiyada reallaşdığı mürəkkəb konstruksiyalarda intonasiya konturunun hərəkəti postpozisiyada reallaşan ekvivalentlərindən kəskin fərqlənir. Hər üç parametrin akustik göstəricilərinin təhlili göstərir ki, təhlil olunan cümlələrdə proqrediyent sintaqmlar terminal sintaqmlarla müqayisədə daha yüksək melodikliklə tələffüz olunurlar. Bu fakt bir daha sübut edir ki, istər proqrediyent, istərsə də terminal sintaqmlarda bitkinlik intonasiyası reallaşmışdır. Sintaqmın sonunda akustik parametrlərin zəifləməsini tələb edən kadensiya qanunu tədqiq olunan nümunələrdə öz əksini tapır (40, 78).

Cədvəl 2.6

Azərbaycan dilində ortada işlənən güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin akustik parametrlərinin - əsas tonun tezliyi, zaman və intensivlik göstəriciləri

parametrlər	f (hs)			t (m/san)			İ (db)		
	ön sintaqm	orta sintaqm (budaq cümlə)	son sintaqm	ön sintaqm	orta sintaqm (budaq cümlə)	son sintaqm	ön sintaqm	orta sintaqm (budaq cümlə)	son sintaqm
1	247-256	248-220	210-185	86-90	83-87	80-78	71-73	70-65	67-57
2	369-212	354-276	231-168	106-78	76-84	82-68	73-66	68-71	69-61
3	208-217	216-198	221-185; 197-176	87-102	90-96	86-83; 87-81	73-71	71-68	69-67; 68-57
4	327-286	297-276	215-186	93-102	67-96	80-76	74-70	71-73	68-63
5	253-264	318-216	206-191	78-83	86-92	80-76	69-71	73-69	67-61

İkisintaqmlı güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin melodik strukturunu müəyyənləşdirərkən onlardan təşkil olunmuş sintaqmların sonunu tutuşdur-

maq vacibdir. Terminal sintaqımın sonuncu hecası proqrediyent sintaqımın sonuncu hecasına münasibətdə dəqiq mövqe tutur və əsas tonun maksimum zəifləməsi məhz bu hecada qeydə alınır. Güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində melodikliyin minimal qiyməti adətən terminal sintaqımın sonuncu hecasında qeydə alınır. Proqrediyent sintaqımın sonuncu hecası bütöv cümlənin melodik strukturda nisbətən də olsa yüksək mövqe tutur (bax: qr. 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 2.5, 2.6, 2.7, 2.8).

Terminal və proqrediyent sintaqımların sonluqlarının qarşılaşdırılması göstərir ki, terminal sintaqımın sonunda melodiklik xeyli aşağı olduğu halda, proqrediyent sintaqımda bu parametr ümumi cümlənin əsas ton tezliyinə yaxındır. Proqrediyent sintaqımların sonunda əsas ton tezliyi terminal sintaqımın başlanğıcına münasibətdə dəyişkəndir, yəni o yüksək, bərabər və ya aşağı ola bilər. Qrafiklərdən görüldüyü kimi, terminal sintaqımlar sonda tonun maksimum enməsilə səciyyələnir. Proqrediyent sintaqımların mütləq sonluğunda əsas ton tezliyi nisbətən yüksəkdir, yəni o, ya orta nisbi qiymətə yaxın, ya da orta nisbi qiymətdən yüksəkdir (bax: qr. 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 2.5, 2.6, 2.7, 2.8.).

Sonda hər iki dildə güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərini araşdırarkən məlum olur: intonasiya müəyyən avtonomluğa malikdir, yəni onun təzahürü, reallaşması konkret leksik materialdan və müəyyən sintaktik strukturdan, mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibində komponentlərin yerindən asılı deyildir. Məhz intonasiyanın avtonomluğu eyni bir intonasiya konturunun müxtəlif sintaktik konstruksiyalarda və cümlə tiplərində çıxış etməsinə imkan verir.

3.3. İngilis və Azərbaycan dillərində iki və daha artıq sintaqımlı güzəşt budaq cümlələrinin temporal variativliyinin müqayisəli təhlili

Sözün tələffüz sürəti, hər şeydən əvvəl, cümlənin növündən, söyləmin konkret məzmunundan, dilin yuxarı səviyyələri vahidlərinin – sintaqım, söyləm və s. tələffüz

tempindən birbaşa asılıdır. Bütün səviyyələrdə temp intonasiya vahidinin tərkibinə daxil olan əvvəlki səviyyələrin vahidlərinin sayından asılıdır. Sözün tempi ondakı hecaların sayından, sintaqmın tempi fonetik sözlərin ritmi və sayından, söyləmin tempi is sintaqmların həcmi və sayından asılıdır.

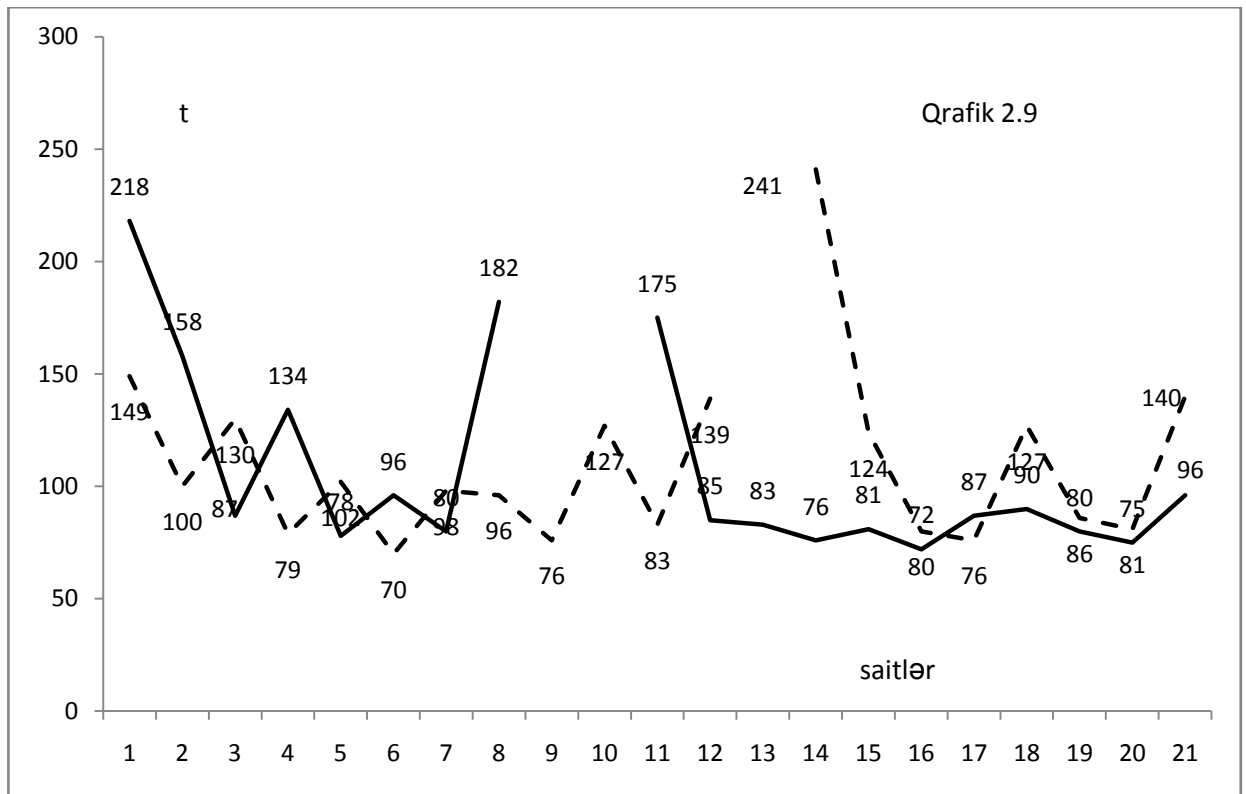
Danışiq zəncirində uzunluq geniş variativliyə malikdir. Sintaqmların intonasiyasında uzunluq mühüm linqvistik əhəmiyyətə malikdir. Danışiq səslərinin uzunluğuna tələffüz üslubu da təsir edən amildir. L.R.Zinderin qeyd etdiyi kimi: “Səslərin dəyişməsinə danışiq tempi ciddi təsir edir. ... yavaş tempdə səslər daha aydın tələffüz olunur, nəinki sürətli tempdə, bir səsin tələffüzündən digərinə keçid çox və ya qismən yayıldığını göstərir” (81, 68). L.R.Zinderin qeydinə görə, “səsin uzunluğu fonetik şəraitlərdən, daha dəqiq desək, fonetik mövqələrdən birbaşa asılıdır. Səsin uzunluğu açıq və qapalı hecalarda fərqlidir. O, əvvəlki və sonrakı samitlərin akustik keyfiyyətindən (kipləşən, novlu, kar və ya cingilti), saiddən sonra gələn samitlərin sayından, vurğunun yerindən, həmçinin sözdəki hecaların sayından asılı ola bilər” (81, 187).

Bu qeydlərdən sonra müqayisə olunan dillərdə güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya variativliyini təmin edən əsas komponentlərdən olan zaman parametrinin şərhinə keçirik.

/Though war and danger were in store / war and danger might not befall for months to come// [ðou 'wɔ: ænd 'deɪndʒə wɜ: ɪn stɔ:, 'wɔ: ænd 'deɪndʒə maɪt nɒt bɪ'fɔ:l fɔ: mʌnθs tə kɒm] (197, 256) cümləsinin zaman göstəricilərinin təhlili həmin cümlənin iki sintaqma üzvləndiyini göstərir. Prepozisiyada yerləşən həm budaq cümlə, həm də terminal sintaqm kimi çıxış edən baş cümlə müstəqil intonasiya konturuna malikdir: hər iki sintaqmda sona doğru tələffüz sürəti ləngiyir. Birinci sintaqmda uzunluq qiymətləri 218-182 m/san, ikinci sintaqmda isə 175-96 m/san-dir. Birinci sintaqmda orta tələffüz sürəti 134 m/san, 2-ci sintaqmda isə 96 m/san-dir (bax: qr. 2.9).

Qrafik 2.9

[ðou 'wɔ: ænd 'deɪndʒə wɜ: ɪn stɔ:, 'wɔ: ænd 'deɪndʒə maɪt nɒt bɪ'fɔ:l fɔ: mʌnθs tə kɒm] və [ˈwɔ: ænd 'deɪndʒə maɪt nɒt bɪ'fɔ:l fɔ: mʌnθs tə kɒm, ðou 'wɔ: ænd 'deɪndʒə wɜ: ɪn stɔ:] (197, 256) cümlələrinin temporal göstəriciləri

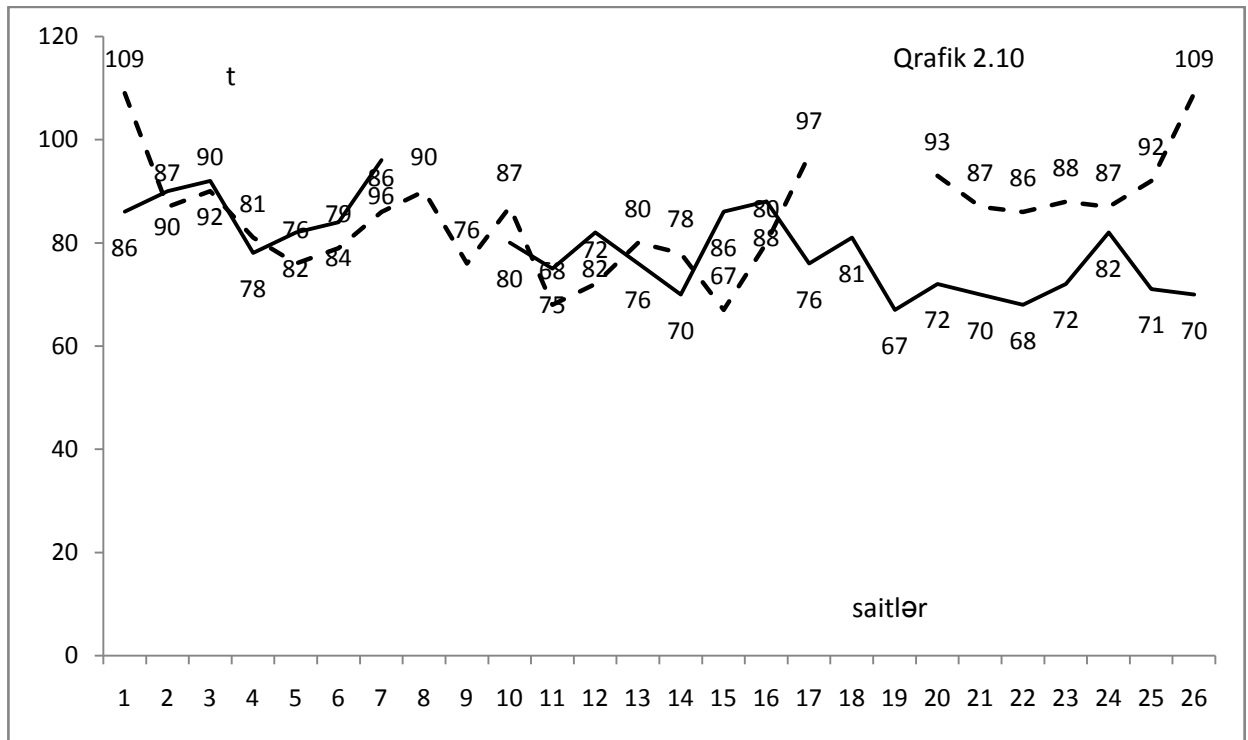

/War and danger might not befall for months to come /though war and danger were in store// [$^w\alpha:$ ænd $^d\text{e}i\text{nd}z\alpha$ maɪt nɒt bɪ $^f\alpha:l$ $f\alpha:$ mʌnθs tə kʌm, ðəu $^w\alpha:$ ænd $^d\text{e}i\text{nd}z\alpha$ wɜ: ɪn stɔ:] (197, 256) cümləsində proqrediyyent sintaqmda zaman parametri 149-139 m/san, terminal sintaqmda isə 241-140 m/san-dir. Başlanğıc sintaqmada orta ton tezliyi 98 m/san, terminal sintaqmda 114 m/san-dir (bax: qr. 2.9, cədvəl 2.1, 2.2).

/İndi boz ay olsa da / adamların üzü bahar səması kimi açıq idi// və /Adamların üzü bahar səması kimi açıq idi / indi boz ay olsa da// (201, 56) cümlələri ikisintaqmlıdır. 1-ci cümlədə budaq cümlə prepozisiyada, ikinci halda isə postpozisiyada reallaşmışdır. 1-ci cümlədə zaman parametri sintaqmlar üzrə 86-90 m/san, 80-70 m/san, 2-ci cümlədə isə bu göstəricilər 109-97 m/san, 93-106 m/san nisbətindədir. Yuxarıda təhlil olunan ingilis cümlələrində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də təhlil olunan cümlələrdə sintaqmların sonunda tələffüz tempi nisbətən zəifləyir. Proqrediyyent sintaqmlarda orta tələffüz sürəti 84-89 m/san, terminal sintaqmlarda isə 83-91 m/san-yə bərabərdir (bax: qr. 2.10, cədvəl 2.4, 2.5).

Qrafik 2.10

/İndi boz ay olsa da /adamların üzü bahar səması kimi açıq idi// və /Adamların üzü bahar səması kimi açıq idi /indi boz ay olsa da// (201, 56) cümlələrinin temporal göstəriciləri

İngilis dilindəki /Lydia, my love, /though you are the youngest / I dare say Mr. Bingley will dance with you at the next ball// [lɪdɪə, maɪ lʌv, ðə ju: a: ðə jʌŋəst, aɪ deə seɪ mɪstə bɪŋl wɪl da:ns wɪð ju: æt ðə nekst bɔ:l] və /Oh! said Lydia stoutly, “I am not afraid; /for though I am the youngest/ I am the tallest// [əʊ! Sed lɪdɪə stautli, aɪ æm nɒt ə'freɪd; fɔ: ðə aɪ æm ðə jʌŋəst, aɪ æm ðə tɔ:ləst] (189, 172) mürəkkəb cümlələrini üç sintaqma üzvlənmişlər.

Birinci cümlədə sintaqmlarda zaman parametri 242-171 m/san, 122-85 m/san (budaq cümlə), 146-76 m/san (terminal sintaqm), ikinci cümlədə isə temporal parametr sintaqmlar üzrə 135-120 m/san 192-78 m/san (budaq cümlə), 170-140 m/san paylanmışdır (bax: cədvəl 2.3).

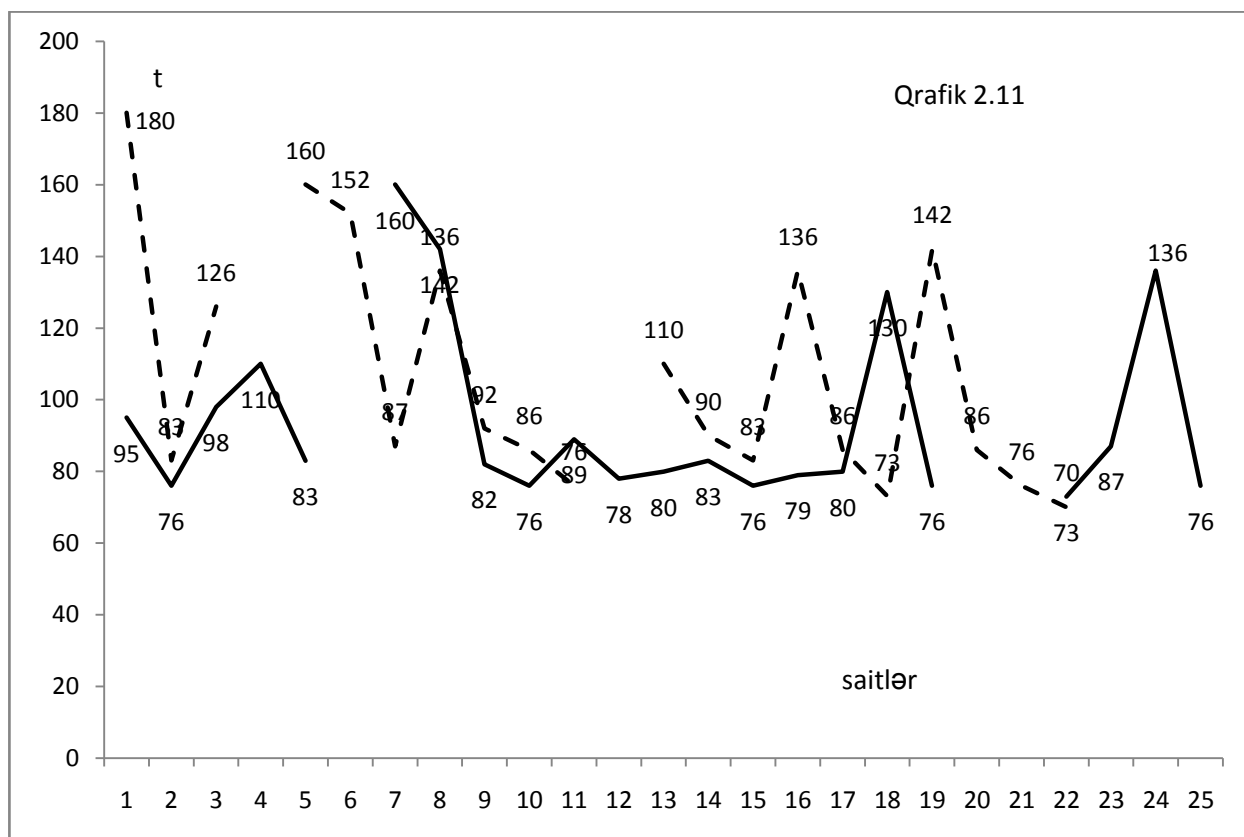
İngilis dilindəki /We enjoyed our trip, /although the weather was very windy and rainy/ to the mountain// [wi: ɪn'dʒɔɪd əʊə trɪp, ɔ:l'ðəʊ ðə 'weðə wəz veri wɪndɪ ænd reɪni, tə ðə 'mauntən]; (215) /I think, you, while I admire your courage, ought

not to go on this dangerous trip// [aɪ θɪŋk, ju: waɪl aɪ əd'maɪə jɔ: 'kæɪdʒ, 'ɔ:t nɒt tə
gəʊ ɒn ðɪs 'deɪndʒərəs trɪp]; (193, 56) /“It would be of very little use without my
shoulders”, “... /and even if my head would go through”/, thought poor Alice// [ɪt wʊ
d bi: vɛri 'lɪtl ju:s wɪð' aut maɪ 'ʃəʊldəz, ... / ænd 'i:vən ɪf maɪ hed wʊd gəʊ θru: / θɔ:t
pʊə ə' lɪs] (193, 7) cümlələrində üç sintaqm qeydə alınmışdır.

Cümlələrdə zaman parametri sintaqmlar üzrə aşağıdakı diapazonda
variativləşməyə məruz qalmışdır: 1-ci cümlə 95-83 m/san, 147-101 m/san, 73-76
m/sans; 2-ci cümlədə 180-126 m/san, 160-76 m/san, 110-75 m/san; 3-cü cümlədə 79-
80 m/san, 86-90 m/san, 70-69 m/san (bax: cədvəl 2.3, qrafik 2.11).

Qrafik 2.11

[wi: ɪn'dʒɔɪd əwə trɪp /ɔ:l'ðəʊ ðə 'wɛðə wəz vɛri wɪndɪ ænd reɪni /tə ðə 'mauntən]
(215) və [aɪ θɪŋk, ju: /waɪl aɪ əd'maɪə jɔ: 'kæɪdʒ /'ɔ:t nɒt tə gəʊ ɒn ðɪs 'deɪndʒərəs
trɪp] cümlələrinin temporal göstəriciləri

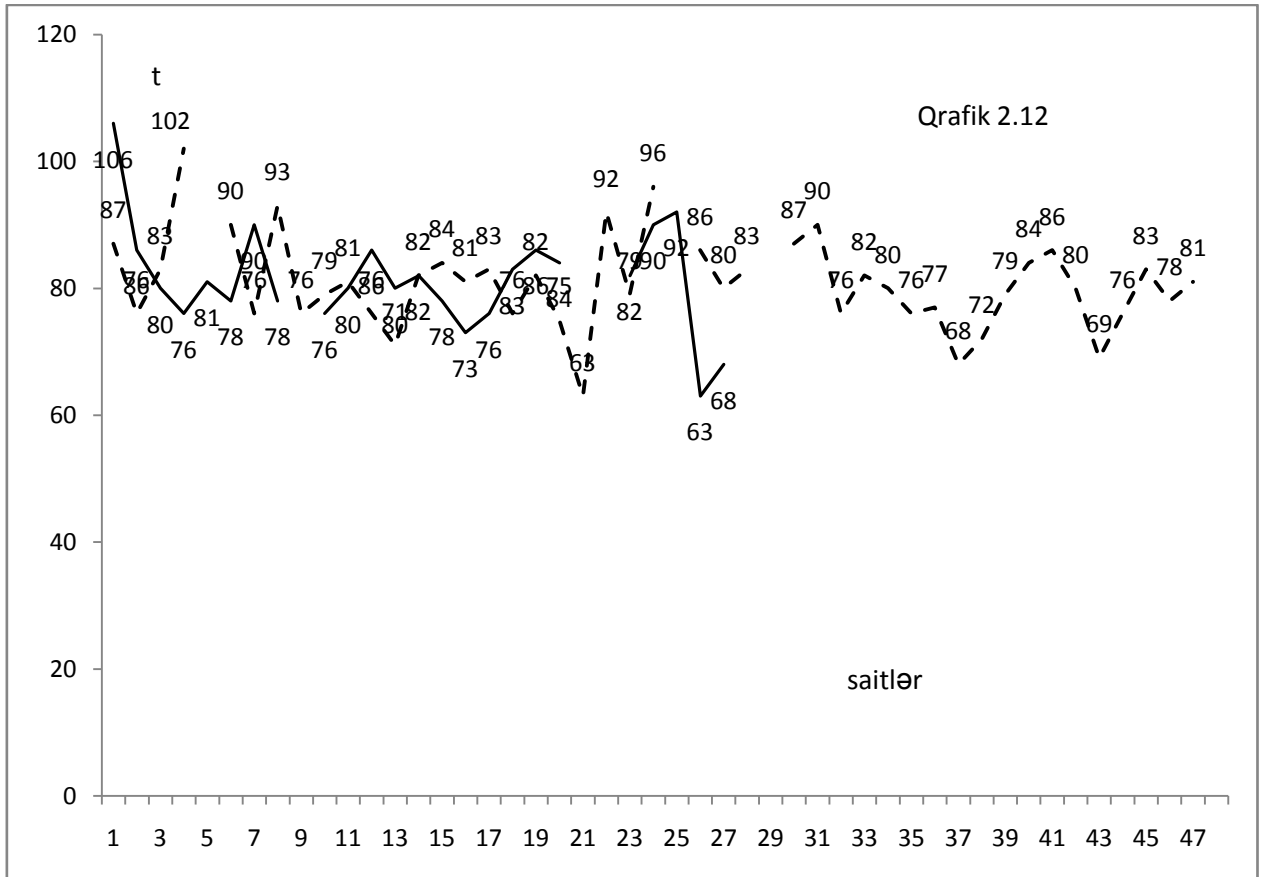

Azərbaycan dilindəki /Lakin gənc işdən çıxmadı, çünki satıcı deyingən olsa da / düz adam idi / və sözünün üstündə dururdu// (204, 62) və /Görürsünüz / Cəsuru nə qədər özünüzdən uzaq tutmaq istəsəniz də / ya özü / ya da onu xatırladacaq insanlar qarşınıza çıxır// (210, 73) çoxsintaqlı cümlələrində budaq cümlədən təşkil olunmuş sintaqm ortada reallaşır. Cümlələrdəki sintaqmlarda zaman parametri aşağıdakı göstəricilərlə ifadə olunmuşdur: 1-ci cümlədə 106-78 m/san, 76-84 m/san, 82-68 m/san; 2-ci cümlədə 87-102 m/san, 90-96 m/san, 86-83 m/san, 87-81 m/san (bax: cədvəl 2.6; qrafik 2. 12).

Tədqiq edilən hər iki dildəki üçsintaqlı cümlələrdə budaq cümlədən təşkil olunmuş sintaqm ortada reallaşır.

Qrafik 2.12

/Lakin gənc işdən çıxmadı, çünki satıcı deyingən olsa da / düz adam idi// (204, 62) və /Görürsünüz / Cəsuru nə qədər özünüzdən uzaq tutmaq istəsəniz də / ya özü / ya da onu xatırladacaq insanlar qarşınıza çıxır// (210, 73) cümlələrinin temporal göstəriciləri

/I tried hard /though it seemed impossible/ to complete the task// [aɪ traɪd ha:d, ðəʊ it si:md ɪm'pɒsɪbl, tə kəm'pli:t ðə ta:sk] və /Though it seemed impossible / I tried hard to complete the task// [ðəʊ it si:md ɪm'pɒsɪbl / aɪ traɪd ha:d tə kəm'pli:t ðə ta:sk] (213) cümlələri birinci halda üç, ikinci halda isə iki sintaqmdan ibarətdir. Birinci cümlənin başlanğıc sintaqmında zaman parametri 148-196 m/san, orta sintaqmda 150-90 m/san, terminal sintaqmda isə 86-130 m/san-dir. [ðəʊ it si:md ɪm'pɒsɪbl / aɪ traɪd ha:d tə kəm'pli:t ðə ta:sk] cümləsində isə zaman sərfi sintaqmlar üzrə aşağıdakı kimi paylanmışdır: 268-76 m/san, 137-132 m/san (bax: cədvəl 2.2., 2.3).

/They all returned from him to you / though they were mine before// [ðeɪ ɔ:l ri'tɜ:nd frəm hɪm tə ju:, ðəʊ ðeɪ wɜ: maɪn bɪ'fɔ:] və /Though they were mine before / they all returned from him to you// [ðəʊ ðeɪ wɜ: maɪn bɪ'fɔ:, ðeɪ ɔ:l ri'tɜ:nd frəm hɪm tə ju:] (193, 193) cümlələrində budaq cümlə mürəkkəb tərkibin strukturunda pre- və postpozisiyalarda işlənmişdir. Birinci cümlədə sintaqmlarda zaman parametrinin qiymətləri 190-165 m/san, 194-146 m/san, ikinci cümlədə isə zaman qiymətləri 196-165 m/san və 160-147 m/san-dir. Cümlələrdə terminal sintaqmların sonuna doğru tələffüz sürəti ləngimələrlə müşayiət olunur ki, bu da həmin cümlələrin nəqli xarakterli olması ilə izah oluna bilər (bax: cədvəl 2.1, 2.2).

/Even had he been able to make his lips move / the man would not have understood him// [i:vən həd hi: bi:n eɪbl tə meɪk hɪs lɪpz mu:v /ðə mæn wʊd nɒt həv ʌndə'stʊd hɪm] (196, 214), /Now, wherever you go, /you charm the world// [nəʊ, wɛər'evə ju: gəʊ / ju: tʃɑ:m ðə wɜ:ld] (199, 17) və /If she got no money from her brother-in-law, she got what was as good as money-credit// [ɪf ʃi: gɒt nəʊ mʌni frəm hɜ: 'brʌðə-ɪn-lɔ:, ʃi: gɒt wɔ:t wɛz əz gʊd əz mʌni-'kredɪt] (197, 593) cümlələrində zaman parametri sintaqmlar üzrə aşağıdakı kimi paylanmışdır: 1-ci cümlədə 110-132 m/san, 76-93 m/san; 2-ci cümlədə 196 m/san, 176-145 m/san, 106-96 m/san, 3-cü cümlədə 86-128 m/san, 90-76 m/san (bax: cədvəl 2.2., qrafik 2.13).

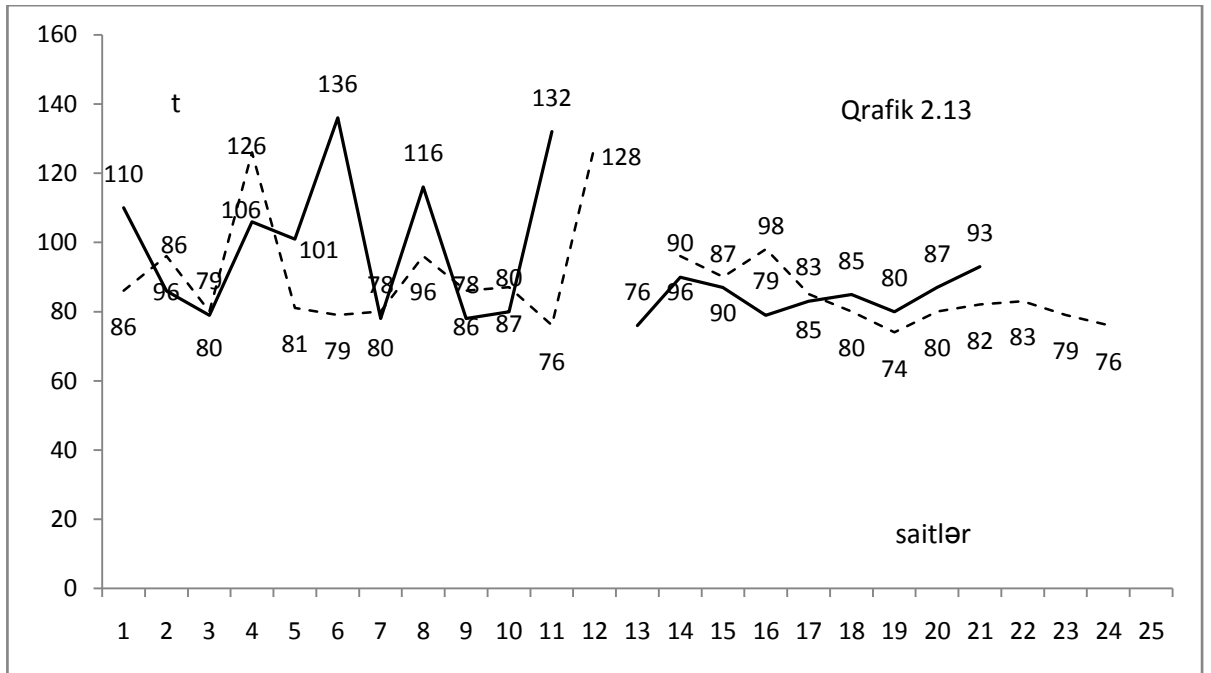
Əlavə etmək istərdik ki, eksperimentin nəticələri çoxsintaqmlı mürəkkəb konstruksiyalarda terminal sintaqmlarda tələffüz tempinin nisbətən zəiflədiyini üzə çıxarır. Terminal sintaqm sonunda ton və intensivliyin maksimum zəiflədiyi, tempin

ləngiməsi, ondan sonra terminal fasilənin yarandığı, bitkinlik intonasiyasının reallaşdığı yeganə sintaqmdır (bax: cədvəl 2.2., qrafik 2.13).

Qrafik 2.13

[ˈi:vən hæd hi: bi:n eɪbl tə meɪk his lɪpz mu:v / ðə mæn wɒd nɒt hæv ˌʌndəˈstɒd hɪm] (196, 214) və [ɪf ʃi: gɒt nəʊs mʌni frəm hɜ: ˈbrʌðə-ɪn-lɔ: / ʃi: gɒt wɔ:t wəz æz gʊd æz mʌni-ˈkredit] (197, 593) cümlələrinin temporal göstəriciləri

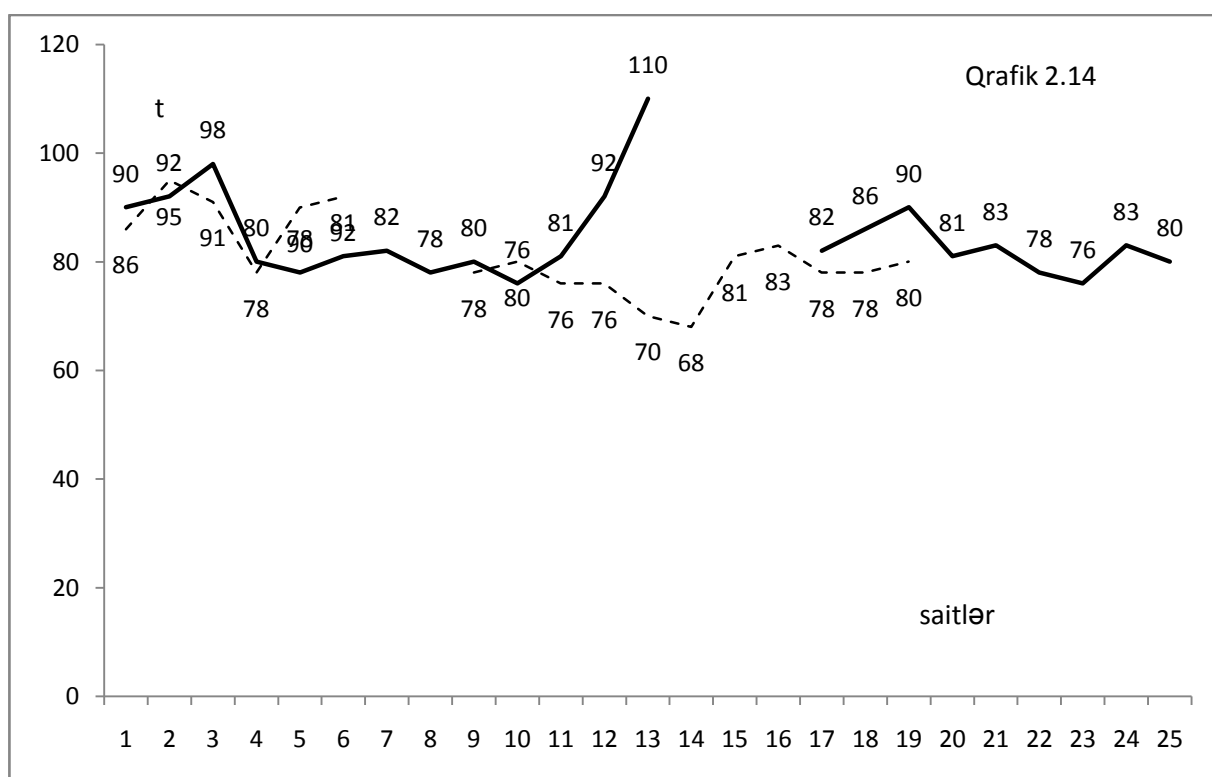
Analoji mənzərə ilə Azərbaycan dilindəki /Uşaqlar nə qədər xahiş etdilərse də / Həsən dayı razı olmadı//, /Dünya dağılsa da / mən o şərti qəbul etməyəcəyəm//, /Qarşılıqlı sevgilər bir gün sönsə də / qarşılıqsız sevgilər sönməyən vulkan kimi daima alovlanır// (210, 56) və /Onlar yeni bir şey axtarsalar da özləri köhnə olaraq qalmışdılar// (204, 20) cümlələrinin zaman parametrlərində rastlaşırıq. 1-ci cümlədə sintaqmlar üzrə zaman sərfi 99-110 m/san, 82-80 m/san, 2-ci cümlədə 86-92 m/san, 78-76 m/san, 3-cü cümlədə 91-98 m/san, 90-82 m/san, 4-cü cümlədə isə 93-105 m/san, 91-86 m/san nisbətindədir (bax: cədvəl 2.5., qrafik 2.14).

/Uşaqlar nə qədər xahiş etdilərse də / Həsən dayı razı olmadı//, /Dünya dağılsa da / mən o şərti qəbul etməyəcəyəm// (210, 56) cümlələrinin terminal sintaqmlarında tələffüz tempində nisbətən zəifləmə sonuncu hecadakı saitin qiymətində öz əksini

tapır. Eksperimentin nəticələrinə əsasən söyləmək olar ki, terminal sintaqmların intonasiya strukturunda bitkinlik intonasiya konturları reallaşmışdır. Bundan fərqli olaraq proqrediyent sintaqmların sonunda iki intonasiya konturu: bitkinlik, qeyri-bitkinlik (davamedici) reallaşmışdır (bax: qrafik 2.14).

Qrafik 2.14

/Uşaqlar nə qədər xahiş etdilərse də / Həsən dayı razı olmadı//, /Dünya dağılsa da /mən o şərti qəbul etməyəcəyəm// (210, 56) cümlələrinin temporal göstəriciləri

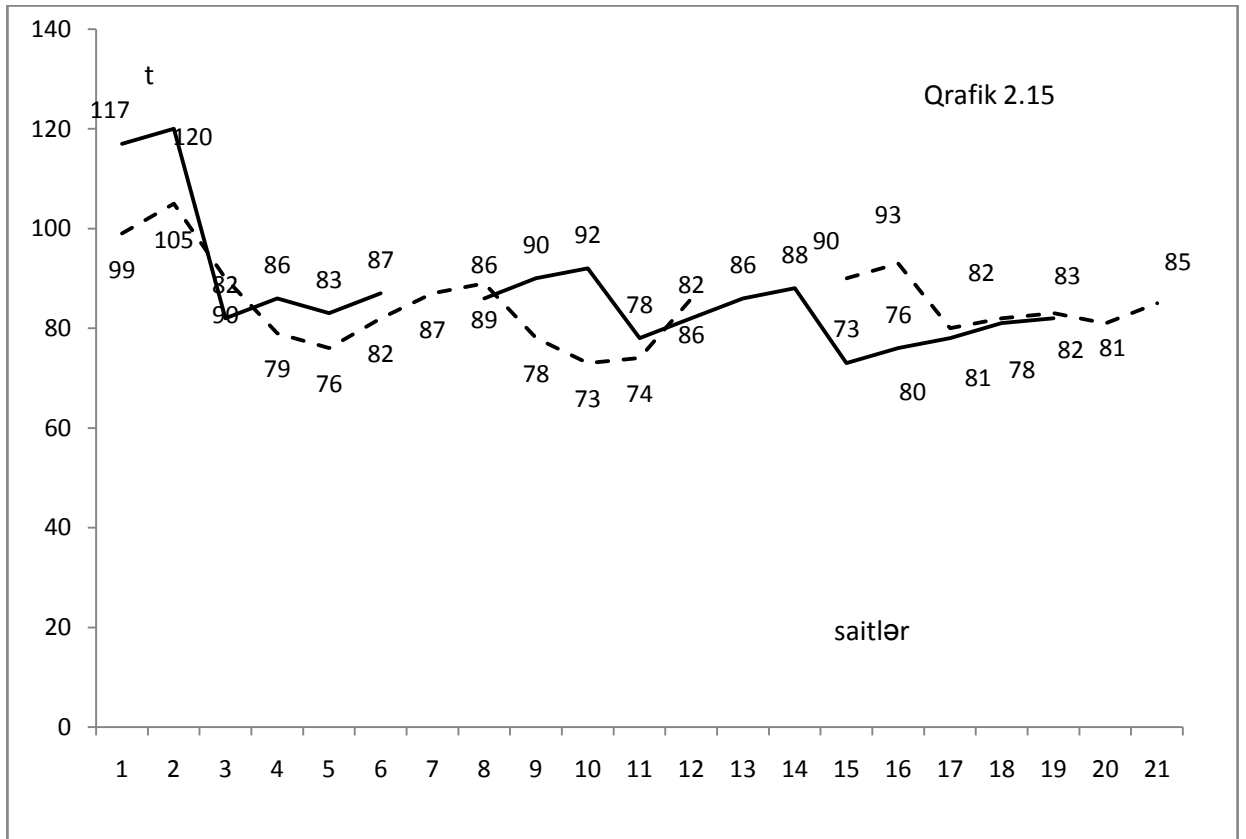
/Bu tərəflərdə tez-tez olmasına baxmayaraq / xaraba kilsədə bir dəfə də olsun gecələməmişdi// (204, 21) və /Kurs rəhbəri olmağına baxmayaraq / özünü heç zaman rəhbər kimi göstərmirdi// (210, 11) cümlələrində sintaqmların sərhədi baş və budaq cümlələrlə üst-üstə düşür. Birinci cümlədə zaman parametri sintaqmlar üzrə aşağıdakı göstəricilərdə qeydə alınmışdır: 76-98 m/san, 82-86 m/san, ikinci cümlədə 72-92 m/san, 86-85 m/san. Eksperimentin nəticələrinə istinadən demək olar ki, sintaqmların əvvəlində danışıq tempinin artması proqrediyent sintaqmlar üçün səciyyəvi

xüsusiyyətidir. Cümlələrin sonunda sintaqmlarda danışığ tempinin ləngiməsi terminal sintaqmlar üçün səciyyəvi xüsusiyyətidir (bax: cədvəl 2.5).

Azərbaycan dilindən ossilloqrafik təhlil edilən /Hara gedir-getsin / məndən yaxşısını tapa bilməyəcək// - /Məndən yaxşısını tapa bilməyəcək/hara gedirsə-getsin// (201, 78) və /Nə plan qurursa qursun / başda Nigarla olmaq vardı// - /Başda Nigarla olmaq vardı/nə plan qurursa-qursun// (210, 112) tabeli mürəkkəb cümlələrində sintaqmlar baş və budaq cümlələrlə üst-üstə düşür. Təhlil olunan cümlələrdə proqrediyent sintaqmlarda tələffüz tempi 117-87 m/sam, 99-86 m/san, 98-102 m/san, 81-102 m/san; terminal sintaqmlarda isə bu göstərici 86-82 m/san, 90-85 m/san, 86-80 m/san, 86-83 m/san həddində variativliyə uğrayır (bax: cədvəl 2.4., 2.5., qrafik 2.15).

Qrafik 2.15

/Hara gedir-getsin / məndən yaxşısını tapa bilməyəcək// - /Məndən yaxşısını tapa bilməyəcək /hara gedirsə-getsin// (201, 78) cümlələrinin temporal göstəriciləri

Analoji mənzərə ilə Azərbaycan dilindəki /Hərgah meydanda tək qalsam / genə düşməndən əl çəkməyəcəyəm// - /Genə düşməndən əl çəkməyəcəyəm / hərgah meydanda tək qalsam da// (212, 28) və /Heç olmasa sevgisinə hörmətlə yanaşın/ onu sevməsəniz də// - /Onu sevməsəniz də / heç olmasa sevgisinə hörmətlə yanaşın// (210, 74) - cümlələrinin temporal qiymətlərinin təhlilində də rastlaşırıq. Təhlil olunan cümlələrdə proqrediyent sintaqmlarda zaman sərfi 120-105 m/san, 87- 80 m/san, 102-78 m/san, 96-90 m/san diapazonunda, terminal sintaqmlarda isə 95-82 m/san, 83-106 m/san, 81-90 db, 82-80 m/san diapazonunda variativliyə məruz qalır (bax: cədvəl 2.4, 2.5).

İngilis dilindəki /Although it is very late / I still want to go home// [ɔ:l'ðəu it ɪz veri leit, aɪ stil 'wɔ:nt tə gou hɒm] və /I still want to go home / although it is very late// [aɪ stil wɔ:nt tə gou hɒm, ɔ:l'ðəu it ɪz veri leit] (195, 83) cümlələrində baş və budaq cümlələrin pre- və post pozisiyalarda işlənməsi mürəkkəb sintaktik bütövün ümumi temporal xüsusiyyətlərinə ciddi təsir etmir. [ɔ:l'ðəu it ɪz veri leit, aɪ stil 'wɔ:nt tə gou hɒm] (195, 83) cümləsində zaman parametri sintaqmlar üzrə 117-139 m/san və 130-133 m/san-dir. [aɪ stil wɔ:nt tə gou hɒm, ɔ:l'ðəu it ɪz veri leit] cümləsində isə bu göstəricilər 158-164 m/san və 119-157 m/san-dir (bax: cədvəl 2.1, 2.2).

İngilis dilindən ossilloqrafik təhlilə cəlb edilən /While some countries did agree to NATO intervention, others were strongly against it// [waɪl sʌm 'kʌntriz dɪd ə'gri: tə nətəʊ ,ɪntə'venʃən, ʌðəs wɜ: 'strɔŋli ə'genst ɪt] (188, 26)və /My sister was quiet and shy in her childhood (main clause), while I was lively and talkative// [maɪ sɪstə wəz 'kwaɪət ænd 'ʃaɪ ɪn hɜ: 'tʃaɪldhʊd, waɪl aɪ wəz 'laɪvli ænd 'tɔ:kətɪv] cümlələrində zaman parametrinin diapazonu proqrediyent sintaqmlarda 153-80 m/san və 168-156 m/san, terminal sintaqmlarda isə 90-76 m/san və 173-90 m/san-dir (bax: cədvəl, 2.1., 2.2).

Azərbaycan dilindəki /Yer üzündə hər bir insan nə iş görürsə görsün / dünya tarixində mühüm rol oynayır// - /Yer üzündə hər bir insan dünya tarixində mühüm rol oynayır / nə iş görürsə görsün// (204, 165) cümlələrində zaman parametri proqrediyent sintaqmlarda 103-96 m/san və 87-75 m/san, terminal sintaqmlarda isə 98-82 m/san və 80-73 m/san; /Hərçənd ay işığı yox idi / amma hava o qədər də

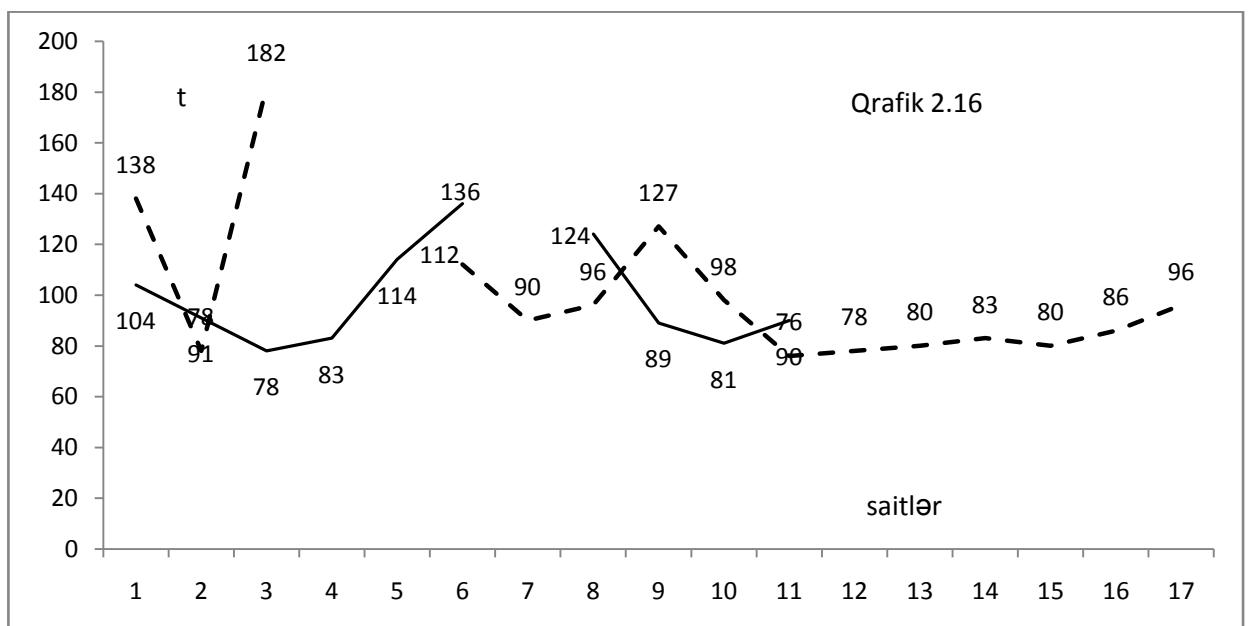
qaranlıq deyildi// -/Hava o qədər də qaranlıq deyildi / hərçənd ay işığı yox idi// (200, 54) cümlələrində proqrediyent sintaqmlarda 112-83 m/san və 92-83 m/san, terminal sintaqmlarda isə 96-80 m/san və 80-73 m/san göstəricilərində qeydə alınmışdır (bax: cədvəl 2.4, 2.5).

İngilis dilindəki ossilloqrafik təhlil olunan /Even if he were here, he couldn't help us// ['i:vən ɪf he wɜ: hɪə / hi: kʊdnt help ʌz] (196, 258) cümləsində budaq cümlə komponenti baş cümlə komponentinə nəzərən prepozisiyada yerləşdiyindən, proqrediyent sintaqm kimi çıxış edir. Cümlədə zaman sərfi sintaqmlar üzrə aşağıdakı göstəricilərdə ifadə olunmuşdur: 1-ci cümlədə 104-136 m/san, 124-90 m/san-dir.

Budaq cümlə komponenti postpozisiyada çıxış edən /They will go /even if/even though you prohibit them to// [ðei wɪl ɡəʊ/ 'i:vən ɪf/'i:vən ðəʊ ju: prə'hɪbɪt ðem tə] (192,76) və /Why, I wouldn't say anything about it,/ even if I fell off the top of the house// [waɪ, aɪ wʊdnt seɪ 'eniθɪŋ ə'baʊt ɪt / 'i:vən ɪf aɪ fel ɔ:f ðə tɒp əv ðə haʊs] (193, 3) cümlələrində zaman parametri sintaqmlar üzrə aşağıdakı göstəricilərlə ifadə olunmuşdur: birinci cümlədə 138-182 m/san və 112-96 m/san, ikinci cümlədə isə 180-85 m/san və 110-168 m/san-dir (bax: cədvəl 2.1, 2.2; qrafik 2.16).

Qrafik 2.16

['i:vən ɪf he wɜ: hɪə / hi: kʊdnt help ʌz] (196, 258) və [ðei wɪl ɡəʊ/ 'i:vən ɪf/'i:vən ðəʊ ju: prə'hɪbɪt ðem tə] (192,76) cümlələrinin temporal göstəriciləri

/Although she had all the necessary qualifications / Jane wasn't accepted to the job as an accountant// [ɔ:l'ðəu ʃi: hæd ɔ:l ðə 'nesəsəri ,kwɒlɪfɪkeɪʃənz / dʒeɪn wəz nɒt tə ðə dʒɒb æz æn ə'kaʊntənt] və /He could not steer the boat out of the storm /although he tried every means possible// [hi: 'kʊdnt stiə ðə bɔʊt aʊt əv ðə 'stɔ:m / ɔ:l'ðəu hi: traɪd 'evri mi:nz 'pɒsɪbəl] (197, 526) cümlələrində melodiklik sintaqmlar üzrə aşağıdakı göstəricilərlə ifadə olunmuşdur:

1-ci cümlədə 110-86 m/san, 176-72 m/san, 2-ci cümlədə isə 96-140 m/san, 158-95 m/san-dir.

Eksperimentə cəlb olunan hər iki dilə aid digər cümlələrin melodik səciyyəsinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, bu cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərində elə də kəskin fərqlər müşahidə edilmir. Bu fikirdən çıxış edərək, onların hər üç parametrini aşağıdakı cədvəllərdə təqdim edirik (bax: qrafik 2.8 – 2.16).

Danışıq tempinin ləngiməsi iki və üçsintaqmlı nəqli cümlələr üçün səciyyəvi haldır. Saitlərin sintaqm daxilindəki yerləşməsinə əsaslanan sintaqmatik təhlildən məlum olur ki, terminal sintaqmlarda tempin ləngiməsi nəqli cümlələrin kommunikativ təyinatına tam uyğundur.

İki və daha artıq sintaqmlı cümlələrin temporal təhlili proqrediyent sintaqmların sonu ilə müqayisədə terminal sintaqmların sonunda səslərin tələffüz tempi xeyli ləngiyir. Terminal sintaqmların sonunda saitlərin orta tələffüz sürəti proqrediyent sintaqmların orta tələffüz tempindən yüksəkdir (bax: qr.2.8 – 2.16).

Beləliklə, təhlil edilmiş ingilis və Azərbaycan dillərinə aid güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiyasının zaman parametrinin təhlili göstərir ki, intonasiyanın zaman parametri də bir sıra variativ xüsusiyyətlərə malikdir.

Zaman parametrinin sonda orta səviyyədə olması, cümlədə rema mərkəzinin üzərində ciddi şəkildə artması, terminal sintaqmın sonunda isə tədricən zəifləməsilə xarakterizə olunur.

3.4. İngilis və Azərbaycan dillərində iki və daha artıq sintaqlı güzəşt budaq cümlələrinin dinamik variativliyinin müqayisəli təhlili

Cümlənin intonasiya strukturunun təhlilində intonasiyanın əsas komponentlərini – melodik, dinamik və temporal ayrılıqda nəzərdən keçirtmək lazımdır. F.Veysəllinin qeyd etdiyi kimi, intonasiyanın hər bir komponenti cümlənin sintaktik strukturunun bu və ya digər xüsusiyyətləri ilə bağlıdır (37; 61).

İntensivlik dil səslərini bir-birindən fərqləndirən akustik parametrlərindən biridir. L.R.Zinderin qeydinə görə, “intensivliyin əsas funksiyası kimi söyləmin hər hansı bir hissəsinin fərqləndirilməsindən ibarətdir, baxmayaraq bu zaman melodika əsas rol oynayır” (81, 275). L.R.Zinderə görə, “saitin intensivliyi bütövlükdə danışığın intensivliyindən, həmçinin onun söz və ya söyləm vurğusuna münasibətdə tutduğu mövqedən asılıdır. Dinamik səciyyəli vurğuda vurğulu sait vurğusuz saitdən intensiv olacaqdır və ya əksinə” (81, 84). F.Y.Veysəlliyyə görə, “Rəqsin amplitudları böyüdükcə səsə intensivliyi də artır. ... cümlənin intonasiyası təkcə tonun qalxıb-ənməsi və zaman dəyişiklikləri müşahidə olunan deyil, həm də həmin cümlənin ayrı-ayrı elementlərinin tələffüzünə sərf olunan gücün paylanmasıdır” (40, 182).

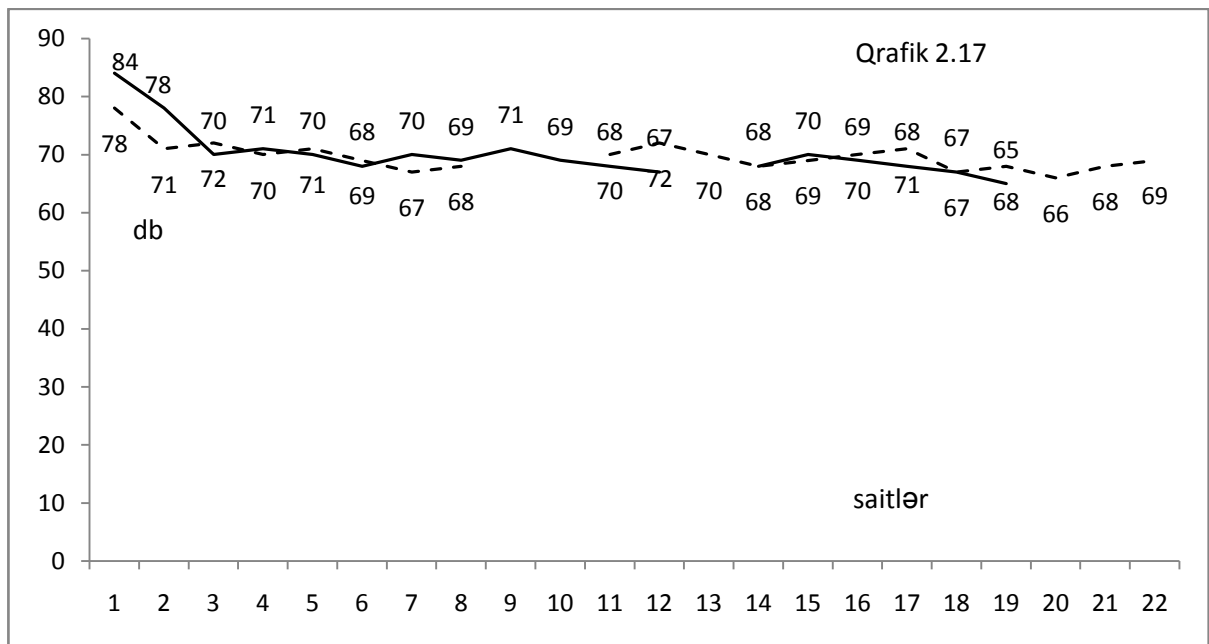
Mürəkkəb cümlələrin sintaktik özünəməxsusluğu həm də onların intonasiya konturunda, o cümlədən dinamik strukturunda öz əksini tapır.

İngilis dilindəki /*Though war and danger were in store / war and danger might not befall for months to come*// [ðəu 'wɔ: ænd 'deɪndʒə wɜ: ɪn stɔ:, 'wɔ: ænd 'deɪndʒə maɪt nɒt bɪ'fɔ:l fɔ: mʌnθs tə kʌm] (197, 256) cümləsinin intensivlik qiymətlərinin təhlili həmin cümlənin iki sintaqlıdan təşkil olunduğunu göstərir. Budaq cümlədə (proqrediyent sintaqlı) intensivlik sintaqlının sonuna doğru zəifləyir: 84-67 db, terminal sintaqlı kimi çıxış edən baş cümlə komponentində isə 68-65 db-dir. Hər iki sintaqlıda dinamiklik zirvəsi başlanğıc fəzədə qeydə alınmışdır: birinci sintaqlıda dinamiklik zirvəsi 84-78 db, ikinci sintaqlıda isə 70-69 db-dir (bax: qr. 2.17, cədvəl 2.1, 2.2).

/War and danger might not befall for months to come /though war and danger were in store// [^ˈwɔ: ænd ^ˈdeɪndʒə maɪt nɒt biˈfɔ:l fɔ: mʌnθs tə kʌm, ðəu ^ˈwɔ: ænd ^ˈdeɪndʒə wɜ: ɪn stɔ:] (197, 256) cümləsində proqrediyyət sintaqmda intensivlik 78-68 db, terminal sintaqmda isə 70-69 db-dir. Terminal sintaqmda intensivliyin orta qiyməti 70 db-dir. Başlangıç sintaqmda orta intensivlik qiyməti 68 db-dir (bax: qr. 2.17, cədvəl 2.1, 2.2).

Qrafik 2.17

[ðəu ^ˈwɔ: ænd ^ˈdeɪndʒə wɜ: ɪn stɔ:, ^ˈwɔ: ænd ^ˈdeɪndʒə maɪt nɒt biˈfɔ:l fɔ: mʌnθs tə kʌm] və [^ˈwɔ: ænd ^ˈdeɪndʒə maɪt nɒt biˈfɔ:l fɔ: mʌnθs tə kʌm, ðəu ^ˈwɔ: ænd ^ˈdeɪndʒə wɜ: ɪn stɔ:] cümlələrinin dinamik göstəriciləri

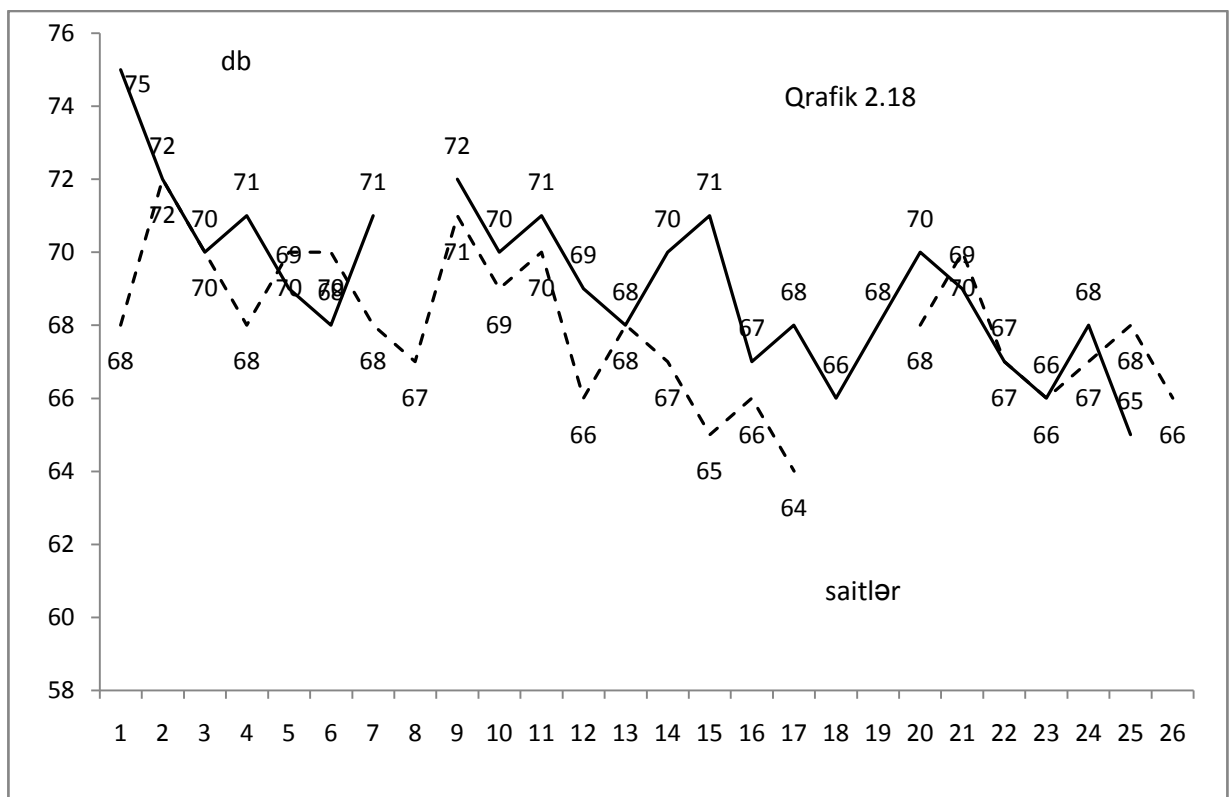
Azərbaycan dilindəki /İndi boz ay olsa da / adamların üzü bahar səması kimi açıq idi// və /Adamların üzü bahar səması kimi açıq idi / indi boz ay olsa da// (201, 56) cümlələri ikisintaqmlıdır. 1-ci cümlədə budaq cümlə prepozisiyada, ikinci halda isə postpozisiyada reallaşmışdır. 1-ci cümlədə amplitudların sıfır xəttindən uzaqlaşması sintaqmlarda 75-71 db və 72-65 db, 2-ci cümlədə isə bu göstəricilər 68-64 db, 68-66 db nisbətindədir. Təhlil olunan cümlələrdə intensivlik zirvəsi

sintaqların balanğıc hecalarında qeydə alınmışdır. Proqrediyeñt sintaqlarda bu zirvə 75-72 db, terminal sintaqlarda isə 72-71 db-dir (bax: qr. 2.18, cədvəl 2.4, 2.5).

Qrafik 2.18

/İndi boz ay olsa da / adamların üzü bahar səması kimi açıq idi// və /Adamların üzü bahar səması kimi açıq idi / indi boz ay olsa da// (201, 56) cümlələrinin dinamik göstəriciləri

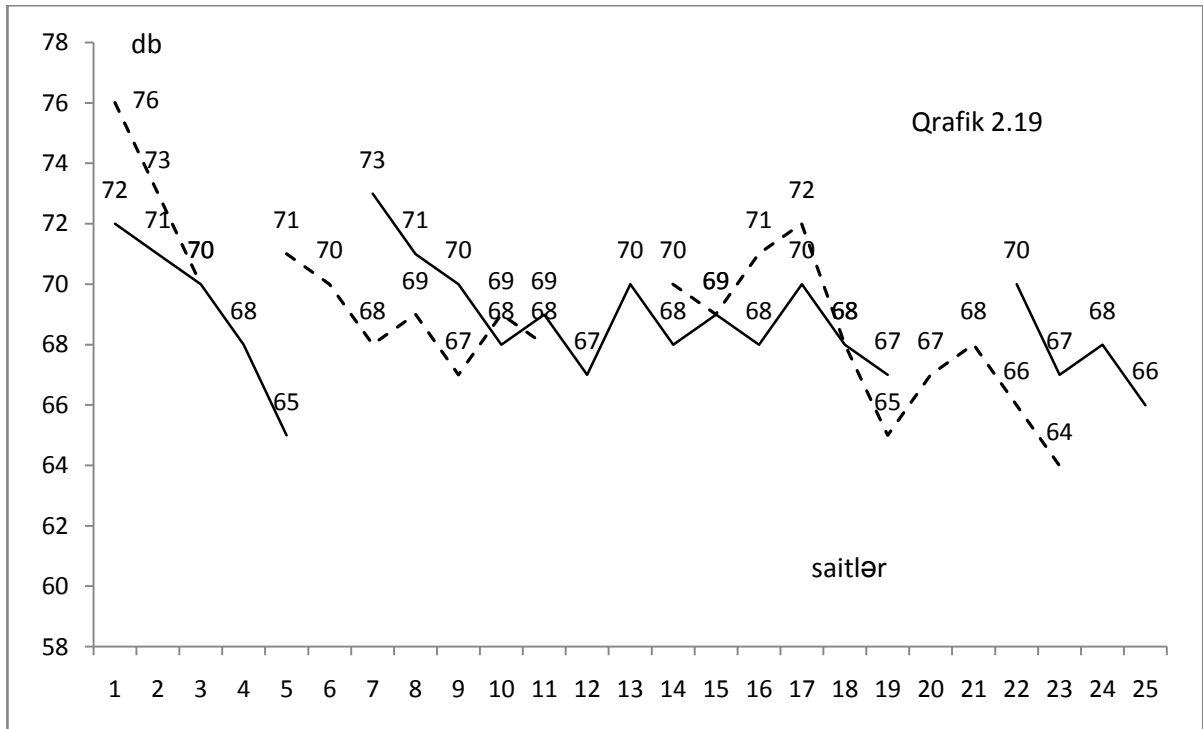
Əlavə edək ki, əvvəlki parametrlərdə olduğu kimi ikisintaqlı mürəkkəb sintaktik bütövün intensivlik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində vacib amil sintaqların melodik ayrılıqlarının bir-birinə olan münasibətidir. Eksperimentə cəlb edilmiş hər iki dilə xas olan nəqli intonasional cümlələrdə pro-qrediyeñt sintaqlarda dinamiklik əksər hallarda enir (bəzən isə davamedici intonasiya da reallaşa bilər), terminal sintaqlarda isə intensivlik maksimum həddə zəifləyir ki, bu da həmin sintaqlarda bitkinlik intonasiyasının reallaşması ilə əlaqəlidir.

İngilis dilindəki /Lydia, my love, /though you are the youngest / I dare say Mr. Bingley will dance with you at the next ball// [lɪdɪə, maɪ lʌv, ðəʊ ju: ə: ðə jʌŋəst, aɪ deə seɪ mɪstə bɪŋl wɪl da:ns wɪð ju: æt ðə nekst bɔ:l] və ɪOh! said Lydia stoutly, “I am not afraid; /for though I am the youngest/ I am the tallest// [ət! Sed lɪdɪə stautli, aɪ æm nɒt əˈfreɪd; fɔ: ðəʊ aɪ æm ðə jʌŋəst, aɪ æm ðə tɔ:ləst] (189, 172) mürəkkəb cümlələrində budaq cümlə orta mövqedə işləndiyindən həmin cümlələr üç sintaqma üzvlənmişlər ki, bu da onların dinamiklik xüsusiyyətlərində öz əksini tapmışdır. Birinci cümlədə sintaqmlar üzrə intensivlik 74-72 db, 73-68 db (budaq cümlə), 72-66 db (terminal sintaqm), ikinci cümlədə isə intensivlik sintaqmlar üzrə 71-68 db, 70-67 db (budaq cümlə), 68-65 db ölçüsündə reallaşmışdır (bax: cədvəl 2.3).

/We enjoyed our trip, /although the weather was very windy and rainy/ to the mountain// [wi: ɪnˈdʒɔɪd auə trɪp, ə:lˈðəʊ ðə ˈweðə wəz veri wɪndɪ ænd reɪni, tə ðə ˈmauntən]; (215) /I think, you, while I admire your courage, ought not to go on this dangerous trip// [aɪ θɪŋk, ju: waɪl aɪ ədˈmaɪə jɔ: ˈkʌrɪdʒ, ˈɔ:t nɒt tə gəʊ ɔn ðɪs ˈdeɪndʒərəs trɪp]; (193, 56) /“It would be of very little use without my shoulders”, “... /and even if my head would go through”, thought poor Alice// [ɪt wəd bi: veri ˈlɪtl ju:s wɪðˈaʊt maɪ ˈʃəʊldəz, .../ænd ˈi:vən ɪf maɪ hed wəd gəʊ θru: /θɔ:t pʊə əˈlɪs] (193, 7) cümlələrində üç sintaqm qeydə alınmışdır. Hər üç cümlədə minimum intensivlik terminal sintaqmın sonuna düşür: 66 – 64 - 62 db. Sintaqmlar üzrə intensivlik aşağıdakı diapazonda variativləşməyə məruz qalmışdır: 1-ci cümlə 72-65 db, 73-67 db, 70-66 db; 2-ci cümlədə 76-70 db, 71-68 db, 70-64 db; 3-cü cümlədə 70-69 db, 68-66 db, 65-62 db-dir (bax: cədvəl 2.3; qr. 2.19).

Qrafik 2.19

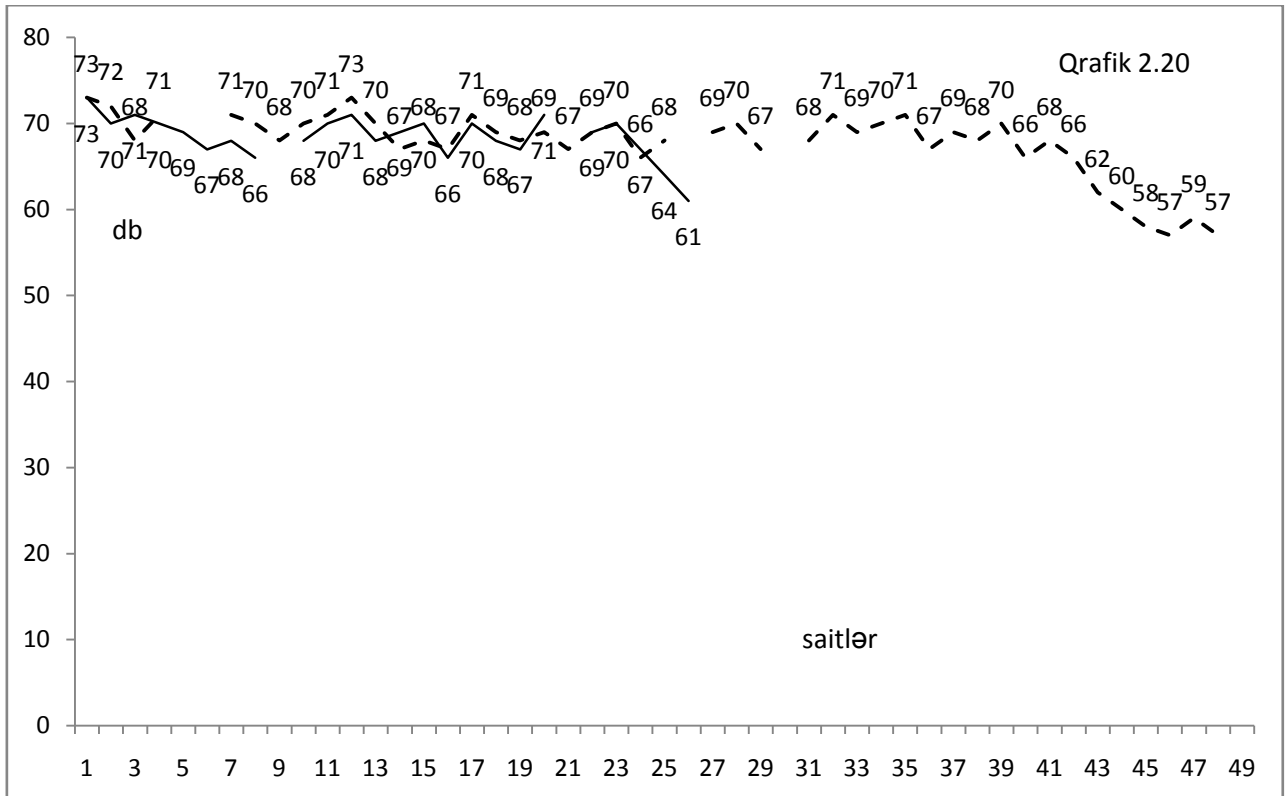
[wi: ɪnˈdʒɔɪd auə trɪp / ə:lˈðəʊ ðə ˈweðə wəz veri wɪndɪ ænd reɪni / tə ðə ˈmauntən] (215) və [aɪ θɪŋk, ju: / waɪl aɪ ədˈmaɪə jɔ: ˈkʌrɪdʒ / ˈɔ:t nɒt tə gəʊ ɔn ðɪs ˈdeɪndʒərəs trɪp] (193, 56) cümlələrinin dinamik göstəriciləri

/Lakin gənc işdən çıxmadı, çünki satıcı deyingən olsa da / düz adam idi / və sözünün üstündə dururdu// (204, 62) və /Görürsünüz / Cəsuru nə qədər özünüzdən uzaq tutmaq istəsəniz də / ya özü / ya da onu xatırladacaq insanlar qarşınıza çıxır// (210, 73) çoxsinqramlı cümlələrinə isə, ingilis dilindən fərqli olaraq, budaq cümlədən təşkil olunmuş sinqram ortada reallaşır. İntensivlik qiymətlərinin ossilloqrafik təhlili cümlələrdəki sinqramlarda amplitudların sıfır xəttindən uzaqlaşmasının aşağıdakı göstəricilərlə ifadə olunduğunu göstərir: birinci cümlədə 73-66 db, 68-71 db, 69-61 db; ikinci cümlədə 73-71 db, 71-68 db, 69-67 db, 68-57 db. Təhlil olunan hər iki cümlədə minimum intensivlik sonuncu sinqramların axırncı hecalarında qeydə alınmışdır – 61 db və 57 db (bax: cədvəl 2.6, qr. 2.20).

Qrafik 2.20

/Lakin gənc işdən çıxmadı, çünki satıcı deyingən olsa da / düz adam idi// (204, 62) və /Görürsünüz / Cəsuru nə qədər özünüzdən uzaq tutmaq istəsəniz də / ya özü / ya da onu xatırladacaq insanlar qarşınıza çıxır// (210, 73) cümlələrinin dinamik göstəriciləri

/I tried hard /though it seemed impossible/ to complete the task// [aɪ traɪd ha:d, ðəʊ ɪt si:məd ɪm'pɒsəbl, tə kəm'pli:t ðə ta:sk] cümləsi üçsintaqmlı, /Though it seemed impossible / I tried hard to complete the task// [ðəʊ ɪt si:məd ɪm'pɒsəbl / aɪ traɪd ha:d tə kəm'pli:t ðə ta:sk] (213) cümləsi iki sintaqmdan təşkil olunmuşdur. Bu onların dinamik qiymətlərində də öz əksini tapmışdır. Birinci cümlənin başlanğıc sintaqmda 72-69 db, budaq cümlədən təşkil olunmuş sintaqmda 72-67 db, terminal sintaqmda isə 63-66 db-dir. [ðəʊ ɪt si:məd ɪm'pɒsəbl / aɪ traɪd ha:d tə kəm'pli:t ðə ta:sk] cümləsində isə orta intensivlik qiyməti sintaqmlar üzrə aşağıdakı kimi paylanmışdır: 73-68 db və 72-68 db (bax: cədvəl 2.2, 2.3).

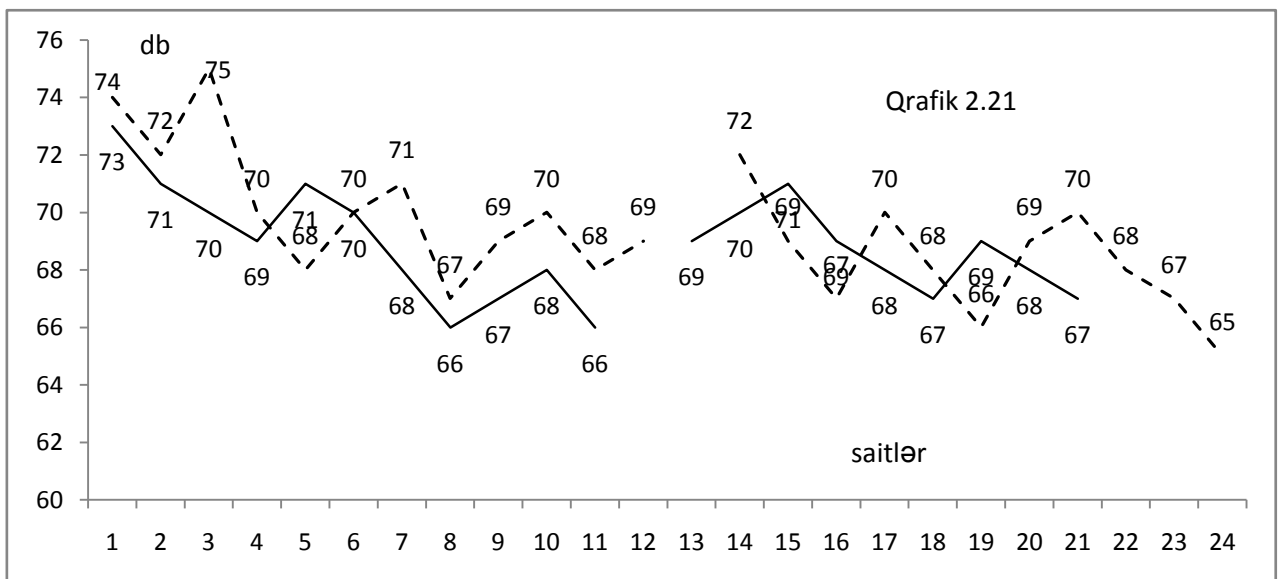
İngilis dilindəki /They all returned from him to you / though they were mine before// [ðeɪ ə:l rɪ'tʊ:nd frəm hɪm tə ju:, ðəʊ ðeɪ wɜ: maɪn bɪ'fɔ:] və /Though they were mine before / they all returned from him to you// [ðəʊ ðeɪ wɜ: maɪn bɪ'fɔ:, ðeɪ ə:l rɪ'tʊ:nd frəm hɪm tə ju:] (193, 193) cümlələrində budaq cümlə mürəkkəb tərkibin strukturunda pre- və postpozisiyalarda işlənmişdir. Birinci cümlədə sintaqmlarda intensivlik 72-70 db, 70-67 db, ikinci cümlədə isə 75-71db və 69-66 db-dir. Cümlələrdə amplitudların maksimum göstəriciləri proqrediyent sintaqmların başlanğıcına düşür -75 db və 72 db-dir (bax: cədvəl 2.1, 2.2). Hər iki cümlədə proqrediyent

sintaqlarda dinamiklik orta registrdən başlamış, ortaya doğru nisbətən yüksəlmiş və sonda enən istiqamətdə hərəkət etmişdir. Lakin proqrediyent sintaqların sonunda intensivliyin zəifləməsi terminal sintaqlardakı səviyyəyə düşür. Təhlil olunan bu mürəkkəb cümlələrdə minimum intensivlik terminal sintaqlarda qeydə alınmışdır – 67-66 db (bax: cədvəl 2.1, 2.2).

İngilis dilindəki /Even had he been able to make his lips move /the man would not have understood him// [ˈi:vən hæd hi: bi:n eɪbl tə meɪk his lɪpz mu:v /ðə mæn wʊd nɒt hæv ˌʌndəˈstʊd hɪm] (196, 214), /Now, wherever you go, /you charm the world// [nəʊ, weərˈevə ju: gəʊ / ju: tʃɑ:m ðə wɜ:ld] (199, 17) və /If she got no money from her brother-in-law, / she got what was as good as money-credit// [ɪf ʃi: gɒt nəʊ mʌni frəm hɜ: ˈbrʌðə-in-lɔ:, ʃi: gɒt wɔ:t wəz æz gʊd æz mʌni-ˈkredit] (197, 593) cümlələrində intensivlik sintaqlar üzrə aşağıdakı kimi paylanmışdır: 1-ci cümlədə 73-66 db, 69-67 db; ikinci cümlədə 73 db, 70-72 db, 69-66 db, 3-cü cümlədə 74-69 db, 72-65 db (bax: cədvəl 2.1, 2.2, 2.3, qr. 2.21). Hər üç cümlədə amplitudların maksimum zəifləməsi son sintaqların sonunda qeydə alınmışdır - 67-66-65 db (bax: cədvəl 2.1, 2.2, 2.3, qr. 2.21)

Qrafik 2.21

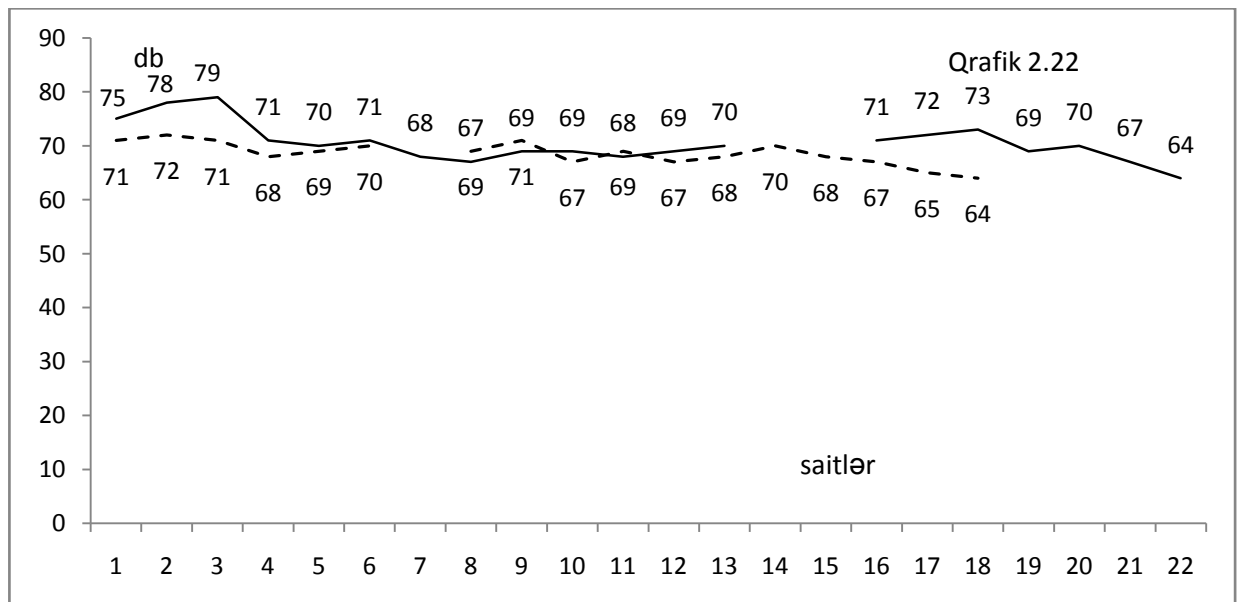
[ˈi:vən hæd hi: bi:n eɪbl tə meɪk his lɪpz mu:v / ðə mæn wʊd nɒt hæv ˌʌndəˈstʊd hɪm] və [ɪf ʃi: gɒt nəʊ mʌni frəm hɜ: ˈbrʌðə-in-lɔ: / ʃi: gɒt wɔ:t wəz æz gʊd æz mʌni-ˈkredit] (197,593) cümlələrinin dinamik göstəriciləri

Analoji mənzərə ilə Azərbaycan dilindəki /Uşaqlar nə qədər xahiş etdilərə də / Həsən dayı razı olmadı//, /Dünya dağılsa da / mən o şərti qəbul etməyəcəyəm//, /Qarşılıqlı sevgilər bir gün sönsə də / qarşılıqsız sevgilər sönməyən vulkan kimi daima alovlanır// (210, 56) və /Onlar yeni bir şey axtarsalar da/ özləri köhnə olaraq qalmışdılar// (204, 20) cümlələrinin intensivlik parametrlərinin təhlilində də rastlaşırıq. Birinci cümlədə sintaqmlar üzrə intensivlik 75-70 db, 71-64 db, ikinci cümlədə 71-70 db, 69-61 db, üçüncü cümlədə 73-70 db, 72-68 db, dördüncü cümlədə isə 73-71 db, 70-63 db nisbətində ifadə olunmuşdur (bax: cədvəl 2.5, qr. 2.22). Maksimum intensivlik göstəriciləri sintaqmların başlanğıc fazasında qeydə alınmışdır. Müvafiq olaraq həmin göstəriciləri aşağıdakı ardıcılıqda vermək olar: 75-71-73-73 db. Təhlil olunan hər dörd cümlədə intensivliyin maksimum zəifləməsi terminal sintaqmların sonunda qeydə alınmışdır – 64 – 61 – 68 – 63 db (bax: cədvəl 2.5, qr. 2.22).

Qrafik 2.22

/Uşaqlar nə qədər xahiş etdilərə də/Həsən dayı razı olmadı//, /Dünya dağılsa da/mən o şərti qəbul etməyəcəyəm// (210, 56) cümlələrinin dinamik göstəriciləri

/Bu tərəflərdə tez-tez olmasına baxmayaraq / xaraba kilsədə bir dəfə də olsun gecələməmişdi// (204, 21) və /Kurs rəhbəri olmağına baxmayaraq / özünü heç zaman rəhbər kimi göstərmirdi// (210, 11) cümlələrində intensivlik sintaqmlar üzrə aşağıdakı

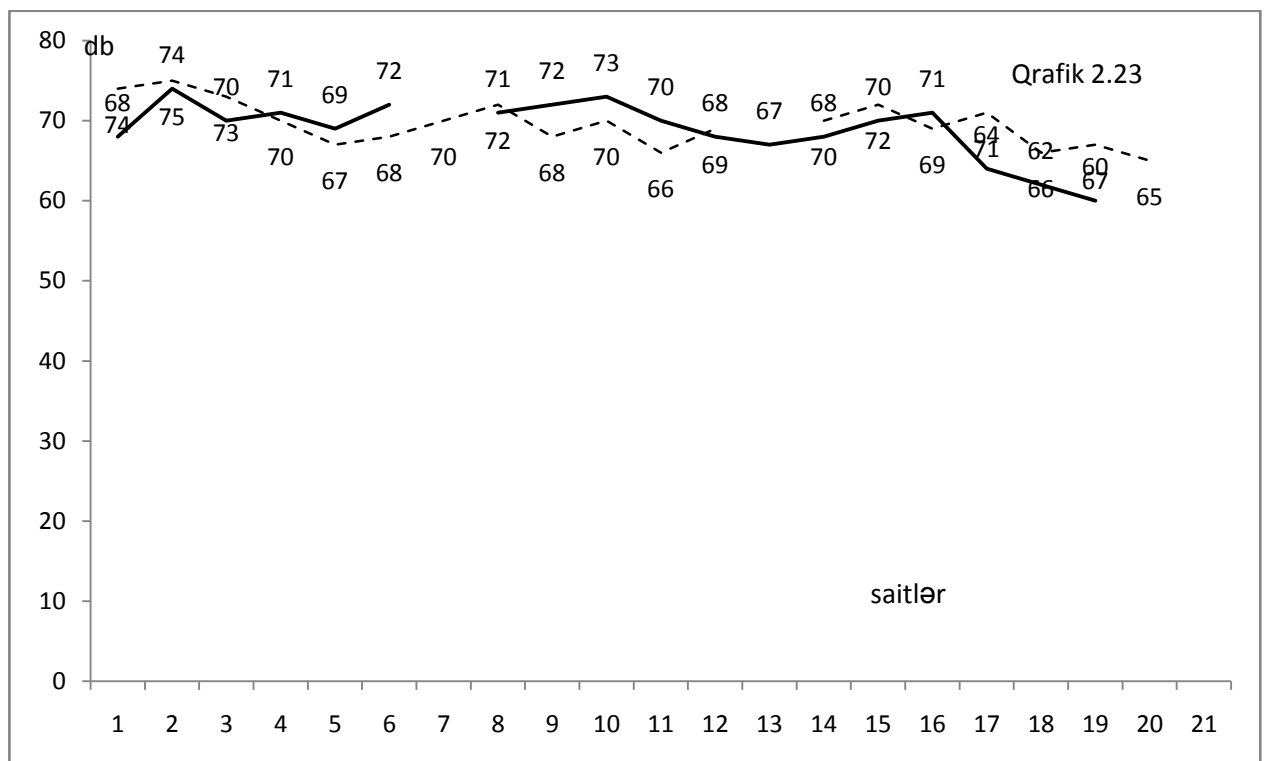
göstəricilərdə qeydə alınmışdır: başlanğıc sintaqlarda 69-70 db, 74-71 db, terminal sintaqlarda: 73-62 db və 72-63 db.

/Hara gedir-getsin / məndən yaxşısını tapa bilməyəcək// - /Məndən yaxşısını tapa bilməyəcək / hara gedirsə-getsin// (201, 78) cümlələrində intensivlik sintaqlar üzrə aşağıdakı diapazonda variativliyə məruz qalır: terminal sintaqlarda 68-72 db və 74-69 db, terminal sintaqlarda isə 71-60 db və 70-65 db.

/Nə plan qurursa qursun / başda Nigarla olmaq vardı// - /Başda Nigarla olmaq vardı / nə plan qurursa-qursun// (210, 112) tabeli mürəkkəb cümlələrində sintaqlar intensivlik qiymətləri belədir: proqrediyent sintaqlarda 75-70 db və 70-68 db, terminal sintaqlarda isə 70-63 db və 69-67 db. Terminal və proqrediyent sintaqların sonundakı intensivlik qiymətlərinin tutuşdurulmasından aydın olur ki, terminal sintaqların sonunda intensivlik maksimum həddə zəifləyir. Proqrediyent sintaqların sonunda intensivlik terminal sintaqların başlanğıcına nisbətə yüksək və ya aşağı göstəricili, yəni dəyişkən səciyyəlidir (bax: qr. 2.23).

Qrafik 2.23

/Hara gedir-getsin / məndən yaxşısını tapa bilməyəcək// - /Məndən yaxşısını tapa bilməyəcək / hara gedirsə-getsin// (201, 78) cümlələrinin dinamik göstəriciləri

/Hərgah meydanda tək qalsam / genə düşməndən əl çəkməyəcəyəm// - /Genə düşməndən əl çəkməyəcəyəm / hərgah meydanda tək qalsam da// (212, 28) və /Heç olmasa sevgisinə hörmətlə yanaşın, onu sevməsəniz də// - /Onu sevməsəniz də / heç olmasa sevgisinə hörmətlə yanaşın// (210, 74) - cümlələrinin intensivliyi proqrediyent sintaqmlarda 76-69 db, 71-65 db, 74-66 db, 74-71 db diapazonunda, terminal sintaqmlarda isə 70-60 db , 70-67 db, 71-63 db, 71-68 db diapazonunda variativliyə məruz qalır.

İngilis dilindəki /Although it is very late / I still want to go home// [ɔ:l'dəu it ɪz veri leit, aɪ stil 'wɔ:nt tə gou hɒm] (195, 83) cümləsində intensivlik sintaqmlar üzrə qiymətlərində reallaşmışdır: terminal sintaqmda 74-71 db, terminal sintaqmda isə 69-66 db. /I still want to go home / although it is very late// [aɪ stil wɔ:nt tə gou hɒm, ɔ:l'dəu it ɪz veri leit] (195, 83) cümləsində isə bu göstəricilər 71-68 db və 70-63 db-dir (bax: cədvəl 2.1, 2.2).

/While some countries did agree to NATO intervention, others were strongly against it// [waɪl sʌm 'kʌntriz dɪd ə'gri: tə nətətʊ ɪntə'venʃən, ʌðəs wɜ: 'strɒŋli ə'genst ɪt] (188, 26) və /My sister was quiet and shy in her childhood (main clause), while I was lively and talkative// [maɪ sistə wəz 'kwaɪət ænd 'ʃaɪ ɪn hɜ: 'tʃaɪldhʊd, waɪl aɪ wəz 'laɪvli ænd 'tɔ:kətɪv] cümlələrində intensivlik proqrediyent sintaqmlarda 75-65 db və 74-68 db, terminal sintaqmlarda isə 73-65 db və 70-67 db-dir (2.1, 2.2).

/Yer üzündə hər bir insan nə iş görürsə görsün / dünya tarixində mühüm rol oynayır// -/Yer üzündə hər bir insan dünya tarixində mühüm rol oynayır / nə iş görürsə görsün// (204, 165) cümlələrində başlanğıc sintaqmlarda intensivlik 74-71 db, 73-69 db diapazonunda, terminal sintaqmlarda isə 73-65 db, 67-69 db diapazonunda qeydə alınmışdır (bax: 2.4., 2.5). /Hərçənd ay işığı yox idi / amma hava o qədər də qaranlıq deyildi// -/Hava o qədər də qaranlıq deyildi/hərçənd ay işığı yox idi// (200, 54) cümlələrində başlanğıc sintaqmlarda intensivlik 69-67 db və 76-71 db, terminal sintaqmlarda isə 70-63 db və 70-67 db diapazonunda qeydə alınmışdır (bax: cədvəl 2.4., 2.5).

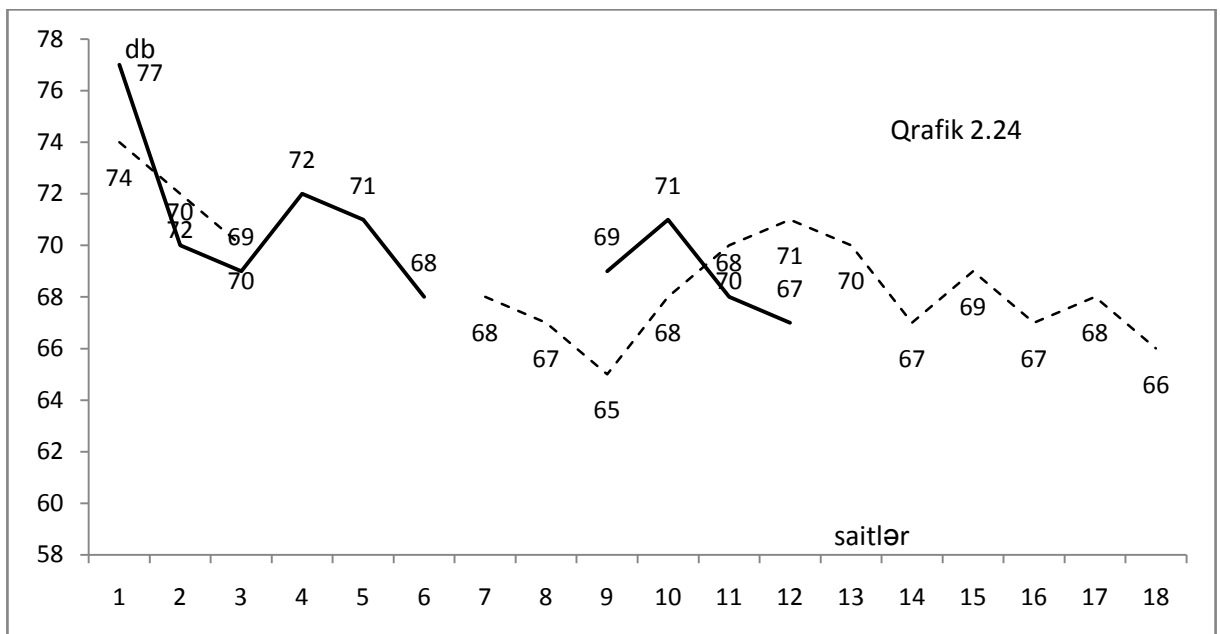
/Even if he were here, he couldn't help us// ['i:vən ɪf he wɜ: hɪə / hi: kʊdnt help ʌz] (196, 258) cümləsində proqrediyent sintaqmda intensivlik sintaqmlar üzrə

aşağıdakı göstəricilərdə ifadə olunmuşdur: 77-68 db, 69-67 db. /They will go /even if/even though you prohibit them to// [ðeɪ wɪl ɡəʊ/ 'i:vən ɪf/'i:vən ðəʊ ju: prə'hɪbɪt ðem tə] (192,76) və /Why, I wouldn't say anything about it,/ even if I fell off the top of the house// [waɪ, aɪ wəʊdn̩t seɪ 'eniθɪŋ ə'baʊt ɪt / 'i:vən ɪf aɪ fel ɔ:f ðə tɒp əv ðə haʊs] (193, 3) cümlələrində intensivlik sintaqmlar üzrə aşağıdakı qiymətlərlə ifadə olunmuşdur: 1-ci cümlədə 74-70 db və 68-66 db, 2-ci cümlədə isə 74-64 db, 68-66 db-dir (bax: 2.1., 2.2, qr. 2.24).

Qrafik 2.24

['i:vən ɪf he wɜ: hɪə / hi: kəʊdn̩t help ʌz] (196, 258) və [ðeɪ wɪl ɡəʊ/ 'i:vən ɪf/'i:vən ðəʊ ju: prə'hɪbɪt ðem tə] (192,76) cümlələrinin dinamik göstəriciləri

/Although she had all the necessary qualifications / Jane wasn't accepted to the job as an accountant// [ɔ:l'ðəʊ ʃi: həd ɔ:l ðə 'nesəsəri ,kwɒlɪfɪkeɪʃənz / dʒeɪn wəz nɒt tə ðə dʒɔb æz æn ə'kaʊntənt] və /He could not steer the boat out of the storm /although he tried every means possible// [hi: 'kəʊdn̩t stiə ðə bəʊt aʊt əv ðə 'stɔ:m / ɔ:l'ðəʊ hi: traɪd 'evri mi:nz 'pɒsɪbəl] (197, 526) cümlələrində intensivlik sintaqmlar üzrə aşağıdakı göstəricilərlə ifadə olunmuşdur: 1-ci cümlədə 73-69 db, 70-61 db, 2-ci cümlədə isə 70-72 db, 71-64 db-dir (bax: cədvəl 2.1., 2.2).

Hər iki dildə iki və daha artıq sintaqmlı güzəşt budaq cümlələrinin dinamik variativliyini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, terminal sintaqmın dinamik strukturunun təhlili ümumilikdə intensivliyi sonda enən istiqamətli olmasını əks etdirir. İntensivlik zirvəsi təhlil olunan cümlə tiplərindəki proqrediyent və terminal sintaqmların başlanğıcında qeydə alınmışdır (bax: qr. 2.17 – 2.24).

NƏTİCƏ

İngilis və Azərbaycan dilçiliyində iki və daha artıq sintaqmlı güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin öyrənilməsinə dair nəzəri mənbələrin öyrənilməsi, onların intonasiya xüsusiyyətlərinin eksperimental-fonetik təhlili bizə aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1) həm germanistikada, həm də Azərbaycan dilçiliyində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında müxtəlif aspektlərdən araşdırılması uzun tədqiqat yolu keçməsinə baxmayaraq, onların müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında müqayisəli tədqiqinə həsr edilmiş eksperimental-fonetik tədqiqat işləri yox dərəcəsinədir;

2) ingilis dilində güzəşt konstruksiyaları bizə matriks (əsas) və budaq cümlələr arasında olan zidd mənanı ifadə etmək imkanı verir. İnversiya edilmiş güzəşt konstruksiyaların qismən əsas cümlə xüsusiyyəti daşmasına baxmayaraq, özünəxas quruluş xüsusiyyətinə malikdir və bu xüsusiyyətləri qrammatik konstruksiyalardakı xüsusiyyətlərə istinad edərək proqnozlaşdırmaq mümkün olmur;

3) bağlayıcılardan savayı bir sıra bağlayıcı elementlər də güzəşt budaq cümləsini baş cümləyə bağlamağa qadirdir və onlar da cümləyə ziddiyyət və ya güzəşt mənası verir. İki ideyanı cümlə daxilində birləşdirmək üçün bağlayıcı zərf və bağlayıcı əvəzlilərdən də istifadə etmək mümkündür. Güzəşt budaq cümləsini baş cümləyə bağlayarkən istifadə edilən bağlayıcı vasitələr arasında variativlik hadisəsinə geniş rast gəlinir. Güzəşt budaq cümləsini baş cümləyə birləşdirdikdə istifadə edilən bütün bağlayıcı vasitələr arasında variativlik hadisəsinə misallar vasitəsilə və həmin misalların Azərbaycan dilində mümkün tərcümə variantları ilə təsvir etmək mümkün olmuşdur;

Güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərinin eksperimental-fonetik təhlilinin nəticələri aşağıdakı ümumiləşdirmələri irəli sürməyə imkan verir:

4) müxtəlif dil sistemlərinə aid olan dillərin müqayisəsi onlar arasında qrammatik cəhətdən əhəmiyyətli fərqləri üzə çıxarmış olur. İngilis dilində söz sırası relevant əlamətdirsə, Azərbaycan dilində bu xüsusiyyət ingilis dilindəki qədər ciddi

xarakter daşımır. Hər iki dildə mürəkkəb konstruksiyalarda budaq cümlə daha sərbəstdir, yəni o, baş cümləyə münasibətdə pre- və postpozisiyalarda reallaşa bilər. Cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsi intonasiya komponentlərinin - əsas ton tezliyi, intensivlik, zaman, fasilə və s. vasitəsilə həyata keçirilir. Hər iki dildə güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibindəki sintaqmların daxilində onların kommunikativ əhəmiyyətini, müstəqillik dərəcəsini və bitkinliyini səciyyələndirən oxşar intonasiya konturunun reallaşdığı məlum olur;

5) tədqiqat işində cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri onların semantik-sintaktik strukturu ilə qarşılıqlı əlaqədə şərh edilməlidir. Müqayisə olunan dillərdə iki və daha artıq sintaqmlı güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərini oxşar və fərqli əlamətlərinin müəyyən edilməsində onların semantik-sintaktik quruluşla yanaşı, üslubi xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Bundan başqa, cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində onların sintaqm tərkibi, sintaqmın pre- və ya postpozisiyada yerləşməsi, sintaqmın semantik bitkinliyinə malik olub-olmaması da nəzərə alınmalıdır;

6) cümlələrin akustik parametrlərinin ossilloqrafik təhlili bir daha göstərir ki, güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə intonasiya konturunun təsvir edilməsində, onların sintaqmatik üzvlənməsində əsas ton tezliyi vacib parametr kimi çıxış edir. İngilis və Azərbaycan dillərindəki mürəkkəb konstruksiyaların proqrediyent sintaqmlarında enən və davamedici melodiklik, terminal sintaqmlarda isə enən melodiklik hərəkəti qeydə alınmışdır (bax: qr. 2.1-2.8; cədvəl 2.1-2.6);

7) dil materialının intensivlik parametrinin eksperimental-fonetik təhlilinə istinadən bu parametrin tək cümlənin sintaqmatik üzvlənməsi baxımından deyil, həm də baş cümləyə münasibətdə pre- və postpozisiyalarda reallaşan sintaqmların daxilində intonasiya konturunun səciyyəsini verməkdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bütün cümlələrin terminal sintaqmlarında dinamiklik sona doğru zəifləmələrlə müşayiət olunur. İntensivlik zirvəsi təhlil olunan dil materialında proqrediyent sintaqmların başlanğıc fazasında qeydə alınmışdır. Terminal sintaqmın dinamik strukturunun təhlili ümumilikdə intensivliyin sonda enən istiqamətli olmasını əks etdirir. İntensivlik zirvəsi təhlil olunan mürəkkəb cümlələrdəki proqrediyent və

terminal sintaqmların başlanğıc fazasında qeydə alınmışdır (bax: qr. 2.16-2.24; cədvəl 2.1-2.6).

8) dil materiallarında zaman parametrinin təhlili göstərir ki, bu parametərə görə sintaqmlarda (proqrediyent və terminal) fərqli intonasiya təsvirləri qeydə alınmışdır. Sintaqmlar spesifik göstəricilərə malikdir: başlanğıc sintaqmlarda hecaların səslənmə müddəti artan-azalan, terminal sintaqmlar isə artan göstəricilərlə ifadə olunmuşdur. Eksperimental-fonetik təhlildə güclü modulyasiyalara məruz qalan tələffüz tempi bitkinlik intonasiyasının əsas komponentidir, çünki o, cümlənin ritmik-intonasiya təşkilində və sintaqmatik üzvlənməsində melodikliklə eyni istiqamətdə hərəkət edir. Proqrediyent sintaqmların orta tələffüz sürəti terminal sintaqmların orta tələffüz tempindən yüksəkdir (bax: qr. 2.9-2.18; cədvəl 2.1-2.6).

9) eksperimental-fonetik təhlil güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin melodikliyinə müqayisəsi dillər arasında ümumi və fərqli xüsusiyyətlərin olduğunu üzə çıxarır: müqayisə olunan dillərdə ilk hissənin (proqrediyent sintaqm) əsas ton tezliyinin bitkinlik xüsusiyyətinə malik olmaması onların intonasiya cəhətdən müstəqil olmadığından xəbər verir. Proqrediyent sintaqmlarda melodikliyin zəifləməsi terminal sintaqmlardakı həddə çatmır ki, bu kəsimin intonasiya bitkinliyinə malik olduğunu deməyə əsas versin (bax: qr. 2.1.-2.8, cədvəl 2.1-2.6). Halbuki hər iki dildə terminal sintaqmlar (baş və budaq cümlə olmasından asılı olmayaraq) tədricən enən melodiklik göstəricilərlə xarakterizə edilirlər (bax: qr. 2.1.-2.8; cədvəl 2.1-2.6);

10) terminal sintaqmın sonuna doğru tonun düşməsi relevant əlamətdir. Lakin terminal sintaqmın sonunda da variativlik müşahidə olunur, daha dəqiqi, melodiklik komponenti terminal sintaqmdakı vəziyyəti sabit qalmır və o, cümlədən-cümləyə ciddi variativliyə məruz qalır. Mürəkkəb sintaktik bütövün melodik konturunun variativlik diapazonu cümlələrin sintaqmlara bölünərək tələffüz olunması ilə şərtlənir. Söyləmin (sintaqm) intonasiya konturunun melodiklik komponentində tonun zirvəsi və ən aşağı səviyyəsi onlarda intonasiya mərkəzinin harada yerləşməsi ilə şərtlənir;

11) mürəkkəb bütövün intonasiya müstəqilliyindən məhrum olmuş bu hissəsi ayrılıqda müstəqil cümlə kimi fəaliyyət göstərmək iqtidarında deyil. Mürəkkəb cümlə

yalnız bütövlükdə, komponentləri bir vahiddə birləşdirərək həm intonasiya vəhdətinə, həm də intonasiya müstəqilliyinə malik ola bilər. Hər iki dildə terminal sintaqmların son sözündə əsas ton tezliyinin minimum zəifləməsi müşayiət olunur ki, bu da nəqli intonasiyalı cümlələr üçün relevant əlamət hesab oluna bilər. Hər iki dildəki güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin ümumi intonasiya konturunda izomorfluq müşahidə olunur. İzomorfluq cümlələrdə melodik komponentin sona doğru zəifləməsində, variativlik isə həmin cümlələrdə işlənən sözlərin fonetik strukturu ilə bağlıdır. İngilis dilində vurğu əsasən sözün kök saitinin üzərinə düşdüyündən proklitiklərin zəif ifadəsində və vurğudan əvvəlki mövqe ilə əlaqədirdirsə, Azərbaycan dilində bu söz daxilindəki vurğusuz + vurğulu hecaların ardıcılığı ilə şərh edilə bilər;

12) hər iki dildə terminal sintaqmların başlanğıcı son faza ilə müqayisədə (terminal sintaqmların sonunda intensivlik maksimum dərəcədə zəifləyir (bax: qr. 2.16-2.24) daha yüksək intensivlikli olması ilə səciyyələnir. Proqrediyent sintaqmlarda dinamiklik göstəricilərinin ayrıləri yüksələn və ya yüksələn-enən, terminal sintaqmlarda isə əksər hallarda enən istiqamətli olması ilə diqqəti cəlb edir. Terminal sintaqmların dinamiklik konturunun enən səciyyəli olmasını söyləmin son hecasında bitkinlik intonasiyasının ifadəsində melodikliklə yanaşı, intensivliyin də minimum zəifləməsilə izah etmək mümkündür (bax: qr. 2.1-2.8; 2.16-2.24).

13) hər iki dildəki cümlələrdə əsas ton tezliyinin və intensivliyin zəifləməsi və tələffüz tempinin ləngiməsi terminal sintaqmın sonunda özünü göstərir. Cümlənin sonunda qeydə alınmış akustik göstəricilər ona ümumilikdə bitkinlik və bütövlük effekti verir. Mürəkkəb bütövün sintaktik strukturundan, yəni komponentlərin yerləşməsindən (baş cümləyə nəzərən budaq cümlənin mövqeyi) asılı olmayaraq, intonasiya konturu müstəqildir və nəqli cümlələrinin bitkinlik intonasiyası terminal sintaqmın sonuncu hecasında reallaşır. Hər iki dildə güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə terminal sintaqm sonunda melodiklik və dinamikliyin maksimum zəifləməsi, tempin ləngiməsi bitkinlik intonasiyasının təcəssüm etdiyi sintaqmdır (bax: qr. 2.1-2.24).

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə.S., Seyidov Y.M., Həsənov A.Y. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis), IV hissə, Bakı: Maarif nəşriyyatı. 1972, 476 s.
2. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dili. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif nəşriyyatı. 1985, 468 s.
3. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. 2007, 422 s.
4. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif nəşriyyatı. 1974, 418 s.
5. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif nəşriyyatı. 1999, 282 s.
6. Ağayeva F.M. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı: API nəşriyyatı. 1978, 90 s.
7. Axundov C. Azərbaycan dilində sual cümlələri (eksperimental-fonetik tədqiqat). Bakı: Elm nəşriyyatı. 1999, 229 s.
8. Aslanov F.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində sintaqm problemi və onun eksperimental-fonetik tədqiqi. Filol. elm. dok. ...diss. avtoref. Bakı: 2009, 36 s.
9. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə (morfologiya). Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı. 1960, 334 s.
10. Babayev S.M. Sintaqmın dinamik üsürlərinin fonoloji funksiyaları (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında). S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat, Bakı: Maarif nəşriyyatı. 1975, № 4, 100 s.
11. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı: Maarif nəşriyyatı. 1988, 285s.
12. Hacıyev E.İ. Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, Mütərcim nəşriyyatı. 2006, 268 s.

13. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, morfolojiya, I hissə. Bakı: Maarif nəşriyyatı. 1973, 358 s.
14. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif nəşriyyatı. 1982, 319 s.
15. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfolojiya. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. 2007, 279 s.
16. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə. Bakı: Elm nəşriyyatı. 2007, 280 s.
17. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II hissə. Bakı: Elm nəşriyyatı. 2007, 354 s.
18. Xomski N. Dil və təfəkkür. İngilis dilindən tərcümə edən və giriş məqalənin müəllifi - fil. e.d., prof. A.Y.Məmmədovdur, Bakı: Kitab aləmi. 2006, 152 s.
19. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı. 2010, 400 s.
20. Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş. Alman dilindən tərcüməsi, giriş məqalənin və qeydlərin müəllifi fil. e. d., prof. F.Y.Veysəllidir, Bakı: Mütərcim nəşriyyatı. 2006, 252 s.
21. Qayıbova R. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Azərnəşr. 1958, 92 s.
22. Qəribli İ. Azərbaycan dili. Dərs vəsaiti. Bakı. Qələm. 2009, 408 s.
23. Qurbanov A. Azərbaycan dili. AzEA. Azərbaycan Pedaqoji Universiteti. Bakı: Maarif nəşriyyatı. 1985, 468 s.
24. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif nəşriyyatı. 1980, 315 s.
25. Məmmədova M., Yunusov D. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı. 2011, 450 s.
26. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı. 1990, 375 s.
27. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət. 2007, 587 s.
28. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Morfolojiya. Bakı: Elm nəşriyyatı. 1980, 505 s.

29. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Sintaksis. Bakı: Elm nəşriyyatı. 1981, 442 s.
30. Rəhimov İ.M., Hidayətzadə T. İngilis dilinin praktik qrammatikası. Bakı: Maarif nəşriyyatı. 1966, 334 s.
31. Seyidov Y. Əsərləri. I cild (IV cildə). Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı. 2006, 628 s.
32. Seyidov Y. Azərbaycan dili. Bakı: Maarif nəşriyyatı. 1978, 288 s.
33. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı. 2000, 400 s.
34. Trubeskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. Alman dilindən tərcüməsi, qeydlər və "Son söz" filol. e. d., prof. F.Y.Veysəllinindir. Bakı: Mütərcim nəşriyyatı. 2001, 380 s.
35. Veysəlli F. Dil. Bakı: Təhsil nəşriyyatı. 2007, 298 s.
36. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I. Bakı: Təhsil nəşriyyatı. 2005, 344 s.
37. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica II. Morfemika, sintaqmatika. Bakı: Təhsil nəşriyyatı. 2008, 308 s.
38. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə variativlik. // Bakı, BDU. 2013. s. 5-11.
39. Vəliyeva N.Ç. Dil tipologiyasının aktual problemləri. Actual problems of language typology. Bakı: Elm və Təhsil. 2011, 512 s.
40. Yadigar (Veysəlli) F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif nəşriyyatı. 1993, 192 s.
41. Yadigar (Veysəlli) F. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil nəşriyyatı. 2003, 408 s.
42. Yunusov D. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi. Dokt. diss. avtoreferatı. Bakı: Mütərcim nəşriyyatı. 2007, 34 s.
43. Yunusov D. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. Bakı: E.L. nəşriyyatı. 2008, 164 s.

Rus dilində

44. Антипова А.М. Система английской речевой интонации. Москва: Высшая школа. 1979, 132с.
45. Артемов В.А. Экспериментальная фонетика. Москва: Изд-во МГУ. 1974, 180 с.
46. Бабаев С.М. К вопросу о просодике интеллектуальной речи (на материале английского и азербайджанского языков). Баку: «Уч. записки АГУ» XII, №2, 1976, 141 с.
47. Балашова С.П., Бродович В.В., Бурлакова В.В. Теоретическая грамматика английского языка. Ленинград: Издательство Ленинградского Университета. 1983, 253 с.
48. Бархударов Л.С., Штеллинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва: Высшая школа. 1965, 432 с.
49. Бархударов Л.С., Штеллинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва: Высшая школа. 1973, 423 с.
50. Беляев М.А. Грамматика английского языка. Москва: Высшая школа. 1967, 248 с.
51. Берман И.М. Грамматика английского языка. Москва: Международные отношения. 1965. 175 с.
52. Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Москва: 1963, т. I, 383 с.; т. II, Москва: Издательство Академии Наук СССР. 1963, 391 с.
53. Бондарко А.В. Инварианты и прототипы в системе функциональной грамматики. Проблемы функциональной грамматики: Семантическая инвариантность/вариативность. СПб., Наука. 2003, с. 5-36.
54. Бондарко Л.В. Осциллографический анализ. Ленинград: Издательство Ленинградского Университета. 1965, 46 с.

55. Боушевский А.С. Практическая грамматика английского языка. Москва: 1927, 189 с.
56. Брызгунова Е.А. Звуки и интонация русской речи. Москва: Русский язык. 1977, 279с.
57. Брызгунова Е.А. Практическая фонетика и интонация русского языка. Издательство МГУ. Москва: 1963, 306 с.
58. Брызгунова Е.А. Фонологический метод и интонация. //В кн.: Интонация. Киев: Выща школа, 1978, с. 18-33.
59. Вейсалов (Вейсалли) Ф.Я. Завершающая интонация в современном немецком языке: Автореф. дис.... канд. филол. наук. Ленинград: 1970, 20 с.
60. Вейсалов (Вейсалли) Ф. О возможностях линейного членения интонации. Материалы научной конференции профессорско-преподавательского состава, посвященной итогам научно-исследовательских работ за 1968 г. Баку: АПИЯ им. М.Ф.Ахундова. 1969, с. 64.
61. Вейсалов (Вейсалли) Ф.Я. Мелодический компонент терминальной интонации//Уч. зап. АГУ им Кирова. Сер. языки и лит., Баку: 1970, № 5-6, с. 131-134.
62. Вейсалов (Вейсалли) Ф. Интонационная структура терминальной синтагмы в немецком языке. “Уч. записки АПИЯ им. М.Ф.Ахундова”, серия XII, № 1, 1972, с. 10-20.
63. Вейсалов (Вейсалли) Ф. Еще раз о минимальной единице членения речевого потока. “Уч. записки АПИЯ им. М.Ф.Ахундова”, серия XII, № 1, 1974, с. 9-16.
64. Вейсалов (Вейсалли) Ф. Лингвистические факторы, обуславливающие объединение вариантов в инвариантах//Тезисы докладов республиканской научной конференции на тему: “Актуальные проблемы исследования грамматического строя языка (22-23 мая 1975)”, Баку: 1975, с. 11-13.
65. Вейсалов (Вейсалли) Ф. Проблема варьирования фонем в современной фонологии. “ВЯ”, № 3, 1990, с. 72-80.

66. Вейсалов (Вейсалли) Ф. Проблема вариативности языковых единиц. Segment və supersegment vahidlərin variativliyinin fonetik təsviri. Bakı: 1990, s. 13-17.
67. Вербицкая Л.А. Давайте говорить правильно. Москва: Академия 2001, с. 14-15.
68. Вербицкая Л.А. К вопросу о соотношении нормы и вариантов// В кн.: Звуковой строй русского языка. Москва: Высшая школа. 1979, с. 38-44.
69. Виноградов В. В. О формах слова // Москва: Изв. АН СССР. Сер. ОЛЯ. 1944. Т. 3. Вып. 1. С. 17, 34, 42.
- ..70. Гак В.К. Курс перевода. Москва: Изд. Международные отношения. 2-е. 1972.
71. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. Москва: Изд. ЛКИ. 2008, 496 с
72. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. Ленинград: Изд. Едиториал УРСС. 2009, 240 с.
73. Гордон Е.М. Грамматика английского языка. Москва: Высшая школа. 1986, 429 с.
74. Грамматика английского языка. Ленинград: Просвещение. 1969, 319 с.
75. Грузинская И.А., Черкасская Е.В. Грамматика английского языка. Москва: Учпедгиз. 1953, 255 с.
76. Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный Английский язык. Москва. Изд-во лит. на иностр. яз. 1956, 350 с.
77. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. Москва: Изд-во Московского университета, 2007, 306 с.
78. Зверева Е.Н., Эбер И.Г. Грамматические соответствия английского и русского языков. Ленинград: Изд. Ленинг. Универ. 1962. 299 с.
79. Звучащая русская речь. Хрестоматия по фонетике. Ростов. Ростовский государственный педагогический университет имени А.И.Герцена. СПб., 2003, 102 с.

80. Зеленецкий А.Л. Сравнительная типология основных европейских языков. Москва: Академия, 2004, 252 с.
81. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. Москва: Высшая школа. 1979, 312 с.
82. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. Москва: Высшая школа. 1981, 285 с.
83. Ильиш Б. Современный английский язык. Москва: Издательство Литературы на иностранных языках. 1948, 348 с.
84. Ильиш Б. История английского языка. Москва: Высшая школа, 1968, 420 с.
85. Иофик Л.Л. и др. Хрестоматия по теоретической грамматике английского языка. Ленинград: Просвещение, 1981, 223 с.
86. Иртеньева Н.Ф. Грамматика современного английского языка (теоретический курс). Москва: Учпедгиз, 1956, 190 стр.
87. Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. Москва: Наука. 1988, 309 с.
88. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л. и др. Грамматика английского языка. Ленинград: Просвещение, 1967, 319 с.
89. Киселева Э.П. О грамматической роли интонации в структуре английских сложноподчиненных предложений с придаточными времени. Автореф. канд. дисс., Москва: 1964, 19 с.
90. Кодухов В.И. Общее языкознание. Москва: Высшая школа. 1974, 303 с.
91. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. Москва: 1979, 224 с.
92. Крылова И.П., Крылова Е.В. Английская грамматика для всех. Москва: Высшая школа. 1989, 272 с.
93. Ломтев Т.М. О некоторых вопросах предложения/Филологические науки. 1961, № 4, с. 7-16.
94. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. Москва: Высшая школа. 1987, 272 с.

95. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса (от семантических структур к языковым средствам). Москва: Языки славянской культуры. 2006, 512 с.
96. Новицкая Т.М, Кучин Н.Д. Практическая грамматика английского языка. Москва: Высшая школа. 1971, 432 с.
97. Ноткина Г.И., Цветова З.М. Краткая грамматика английского языка. Москва. Центриздат, тш. им."Коминтерна". 1934, 112 с.
98. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. Москва: Наука.1972, 565с
99. Пешковский А.М. Интонация и грамматика. Избранные труды. Москва: Издательство: "Учпедгиз" 1960, 420 с.
100. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. Москва: АСТ: Восток-Запад, 2007, 314 с.
101. Почепцов Г.Г. Конструктивный анализ структуры предложения. Киев: Вища школа. 1971, 191 с.
102. Расторгуева Т.А. История английского языка. Москва: Высшая школа. 1983, 347 с.
103. Реформатский А.А. Введение в языковедение. Москва: Издательство: РГГУ. 2005, 536 с.
104. Светозарова Н.Д. Ответы на анкету "Об основах теории интонации"//Проблемы фонетики 11. Сборник статей. Москва: 1995, с. 193-196
105. Смирницкий А. И. К вопросу о слове // Труды Института Языкознания АН СССР. 1954. Т. 4. с. 20-25.
106. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. Москва: Иностранная литература, 1957, 286 с.
107. Смирницкий А.И. Очерки по сопоставительной грамматике русского и английского языка. Москва: Высшая школа. 1975, 379 с.
108. Смирницкий А.И. Хрестоматия по истории английского языка. Москва: Изд. лит. на ин. языке. 1953, 288 с.

109. Соколенко А.П., Тучина О. П., Корниенко Т.М. Краткая практическая грамматика английского языка. Москва: Военное издательство. 1985, 120 с.
110. Старшинова Е.К., Васильева М.А., Шилюгина А.И. Практическая грамматика английского языка. Москва: Издательство Московского Университета. 1970, 214 с.
111. Стеблин-Коменский М.И. Спорное в языкознании. Ленинград: Изд.-во Лен.Унв.. 1974, 141 с.
112. Степанов Г.В. К проблеме варьирования языка. Москва: 1979, 328 с.
113. Сепанова М.Д. Вопросы лексико-грамматического тождества: На материале современного немецкого языка //ВЯ., 1967. № 2, с. 83- 92
114. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. Москва: Прогресс. 1977, 292 с .
115. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. Москва: Прогресс. 1977, 695с.
116. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике. Москва: Прогресс. 1990, 260 с.
117. Сусов И.П. История языкознание. Москва: Восток-Запад, 2006, 295с.
118. Сусов И.П. Введение в языкознание. Москва: Восток - Запад, 2006, 382 с.
119. Торсуев Г.П. Вопросы фонетической структуры слова (на материале английского языка). Москва-Ленинград: Изд. АН СССР. 1962, 155 с.
120. Торсуев Г.П. Константность и вариативность в фонетической системе. Москва: Наука, 1977, 125 с.
121. Торсуев Г.П. Фонетические единицы и структуры предложения (и возможности их варьирования в речи) // В кн.: Семантическое и формальное варьирование. Москва: Наука, 1979, с. 348-375
122. Филлмор Ч. Основные проблемы лексической семантики. В кн.: Зарубежная лингвистика. III. Новое в лингвистике. Москва: 1999, с. 303-351.
123. Хаймович Б.С., Роговская Б.И. Теоретическая грамматика английского языка. Москва: Высшая школа. 1967, 297 с.

124. Холодилова Л.Е. Соотношение синонимии и вариативности в синтаксисе разговорной речи//Теория и практика лингвистического описания разговорной речи. Горький: 1968, с. 212- 228.

125. Чейф Л. Уоллес. Значение и структура языка. Москва: Прогресс 1975, 432 с.

126. Шендельс Е.И. Синтаксические варианты./Филологические науки. Москва: 1962, № 1, с. 65-72.

127. Щерба Л.В.Языковая система и речевая деятельность. Ленинград: Наука, 1974, 428 с.

128. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе. Москва-Ленинград: Высшая школа. 1974, 111 с.

129. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии.// В кн.: Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике.. т. 1, Ленинград: Наука, 1958, 188 с.

130. Шубин Э.П., Сытель В.В. Грамматика английского языка. Москва: Просвещение, 1968, 320 с.

131. Ярцева В.Н. Контрастивная грамматика. Москва: Наука, 1981, 111 с.

İngilis dilində

132. A Practical English Grammar. Collier Macmillan International, Inc. New-York. Moscow: Высшая школа. 1978. p. 242.

133. Alexander L.G. Longman English Grammar Practice. Longman. 2002, 374 p.

134. Alice MacLin. Reference Guide to English. Washington: USA. CBS College Publishing.1996, 405 p.

135. Azar B. S. Understanding and Using English Grammar. New-York: Prentice Hall, Inc. 1999, p. 437.

136. Blokh M.Y. A Course in Theoretical English Grammar. Moscow: Высшая школа. 1983, p. 383.

137. Close R.A. A Reference Grammar for Students of English. Moscow: Prosvesheniye, 1979, p. 342.
138. Close R.A. The New English Grammar. Parts I & II, Cambridge: Harvard University Press. 1968, p 159.
139. Close R.A. The New English Grammar. Cambridge: Harvard University Press. 1964, p 184.
140. Close R.A. English as a foreign language. Grammar and Syntax for teachers and advanced students. Cambridge: Harvard University Press. 1963, p 199.
141. Crystal D. English as a global language. Second edition. Cambridge University Press. 2003, 212 p.
142. Curme G.A. A Grammar of the English Language. London: 1931, 215 p.
143. Danes F. Sentence intonation from a functional point of view. Kopenhagen: 1960, 203 s.
144. English Grammar. A Univesity Handbook. VEB. Venzyklopadie Leipzig. The German Democratic Republic: 1984. p. 406.
145. Fries Ch.C. The Structure of English. London: 1964 500 s.
146. Fries Ch.C.. The Structure of English. London: 1965, s. 326
147. Foley M., Hall D. Advanced Learners' Grammar. Longman. England: Pearson Education Limited. 2005, 384 p.
148. Ganshina M.A., Vasilevskaya N. English Grammar. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1958, p. 472.
- ..149. Gleason H. An Introduction to Descriptive Linguistics. A.Holt International Edition. Great Britain: 1970.
150. Gordon E.M., Krylova I.P. A Grammar of Present Day English – Practical Course. Moscow: Higher School Publishing House. 1974. 336 c.
151. Goksadze L., Mamatsashvili N., Gigineishvili M. An Advanced Course in Current English Grammar, volume I. Tbilisi: 1982, 138 p.
152. Greenbaum S. Oxford Enlish Grammar. Great Britain: Oxford University Press. 1996, 652 p.
153. Harris Z.S. Structural Linguistics. Chacago: 1964, 384 s.

154. Halliday M.A.K. A Course in Spoken English: Intonation. London: 1970, 317 s.
155. Huddleston R., Pullum G.K. The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge University Press. 2005, 560 p.
156. Ilyish L.A. The Structure of Modern English. Ленинград: Просвещение. 1971, p. 366.
157. Ilyish L. A. History of the English Language. Ленинград: Просвещение. 1973, p. 351.
158. Jacobs R.A., Rosenbaum P.S. English Transformational Grammar. Waltham, Massachusetts, Toronto: Printed in the USA. 1968. p. 294.
159. Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical principles. Part VI. Morphology. London: George Allen & UNWIN LTD. 1954. p. 570.
160. Jespersen O. A Modern English Grammar. Part VII. Syntax. London: George Allen & UNWIN LTD. 1954/58. p. 683.
161. Kaushanskaya V.L., Kovner R.L., Kozhevnikova O.N, etal. A Grammar of the English Language. Leningrad: 1998, 319 p.
162. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A Course in English Grammar. Moscow: Visshaya Shkola. 1967, p. 298.
163. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.E, etal. An English Grammar-Morphology, Moscow: Просвещение. 1985, 288 p.
164. Labov W. The social stratification of English in New York City. Washington, DC: Center for Applied Linguistics. 1966.
- ..165. Labov W.Principles of linguistic chage: Social factors. Cambridge, Blackwell: 2001.
166. Leech G., Cruickshank B., Ivanic R. An A-Z of English Grammar & Usage. Longman, Pearson Education Limited. 2001, 636 p.
167. Leech G., Cruickshank B., Ivanic R.. Communicative Grammar of English. Moscow: Prosvesheniye. 1983, 304 p.
168. Leiger A. Encyclopedia of English-for Home, School & Office. N-Y: 1959, 703 p.

169. Llewelyn T. M.A. A Higher English Grammar. London: Macmillan. 1964, 368p.
170. Low W.U., Lond M.A. The English Language, its History and Structure. London: Olive. 1901, 255 p.s
171. Marianne C.-M., Diana L.-F. The Grammar Book. Boston: Heinle & Heinle. 1999, 855 p.
172. Martinete A. Elements of General Linguistics. London: 1964, 228 s.
173. Michael S. Practical English Usage. Oxford: 1984, p. 639.
174. Nesfield J.C. Outline of English Grammar. London: MAXMILLAN & CO. 1918, p. 239.
175. Poutsma H. A Grammar of late Modern English. England: 1937, 766 p.
176. Quirk R., Greenbaum S., Leech G. A University Grammar of English. Moscow: Высшая школа. 1982. p. 392.
177. Quirk R., Greenbaum S., Leech G. A Comprehensive Grammar of the English Language. London: Longman. 1987, 793 p.
178. Rodionov A.F. Variants in Current English Grammar. Moscow: Высшая школа. 1981, 216 p.
179. Strong W., Lester M. Writer's Choice. Grammar and Choice – Red. New-York, Ohaio: 1997, 365 p.
180. Strong W., Lester M. Writer's Choice. Grammar and Choice – Blue. New-York, Ohio: 1999, 329 p.
181. Swan M. Grammar. Oxford University Press. 2009, 129 p.
182. Sweet H.A. New English Grammar, Logical and Historical, part I. Oxford: 1892 (photocopies). 225 p.
183. Thomson A.J., Martinet A.V. A Practical English Grammar. Oxford University Press. 1987, 383 p.
184. Ulmann S. Language and meaning. Word. London: 1996, Vol.2. №2, 190 p.
185. Warriner J.E., Whitten M.E., Griffith Francis. English Grammar and Composition. New-York: Library of Congress. 1982, p. 645.

186. Yunusov D. Constancy and variety of complex syntactic units in languages of different systems. İstanbul: Printed in Turkey by İkizler, 2007, 114 p.

..187. Yunusov D. “Practice compound and complex sentences in English”. Baku. 2009.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏLƏR

188. Economics Journal. UK: 2001, 48 p.

189. Austin J. Pride and Prejudice. Part I. 354 p.

190. Austin J. Pride and Prejudice. Part II. 354 p.

191. Cronin A.J. The Citadel. London: Panmacmillan. 2013, 434 p.

192. Galsworthy J, Forsythe saga. In Chancery. Moscow: 1974. 303 pp.

193. Lewis C. Alice in Wonderland. United Kingdom: Julia MacRae edition. 1988, 201 pp.

194. London J. “Martin Eden”. Kiev: Dnipro. 1980, 367 p.

195. Maugham S. Theatre. Moscow: Visshaya Shkola. 1985. 223 p.

196. Sillitoe A. *The Flame of Life*, London: Grafton. 1986, 318 p.

197. Thackeray W.M. Vanity Fair. London: Penguin Classics Press. 2003, 867 p.

198. Voynich E.L. The Gadfly. Moscow: 2012. 206 s.

199. Wilde O. The Picture of Dorian Gray. Penguin Classics. London. 2003, 304 p.

200. Cabbarlı C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çinar-Çap. 2003. 283 s

201. Əfəndiyev İ. “Söyüdlü arx”. Bakı: Uşaqgəncnəşr. 1959, 217s.

202. Gəncəvi N. “Nizaminin hikmət və nəsihətləri”. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. 1966, 152s.

203. Heyli A. "Aeroport". Yazıçı nəşriyyatı. (İngilis dilindən tərcümə edən Z.Ağayev). Bakı: 1988. 339 s.
204. Koelho P. Kimyagər. Bakı: Qanun. 2012, 172 s
205. London C. "Martin İden". Uşaqgəncnəşr. (İngilis dilindən tərcümə edən İ.İbrahimov). Bakı: 1962, 439 s.
206. Mehdi H. "Qara daşlar". Bakı: Azərnəşr. 1959, 471 s.
207. Paşayev M.C. "Dirilən adam". Bakı: Yazıçı. 1978, 412 s.
208. Rəhimov S. "Mehman". Bakı: Azərnəşr. 1988, 309 s.
209. Şahbazov R. Onun həyatında iki qadın var idi. Bakı: Mütərcim. 2014. 249 s.
210. Şahbazov R. Sevginin son nəfəsi. Bakı: Qanun. 2013. 188 s.
211. Taqor Rabindranat. Məhəbbət çələngi. Bakı: Uşaqgəncnəşr. 1961, 304 s.
212. Vəzirov N. "Müsibəti Fəxrəddin". Bakı: Elm. 1985, 95 s.

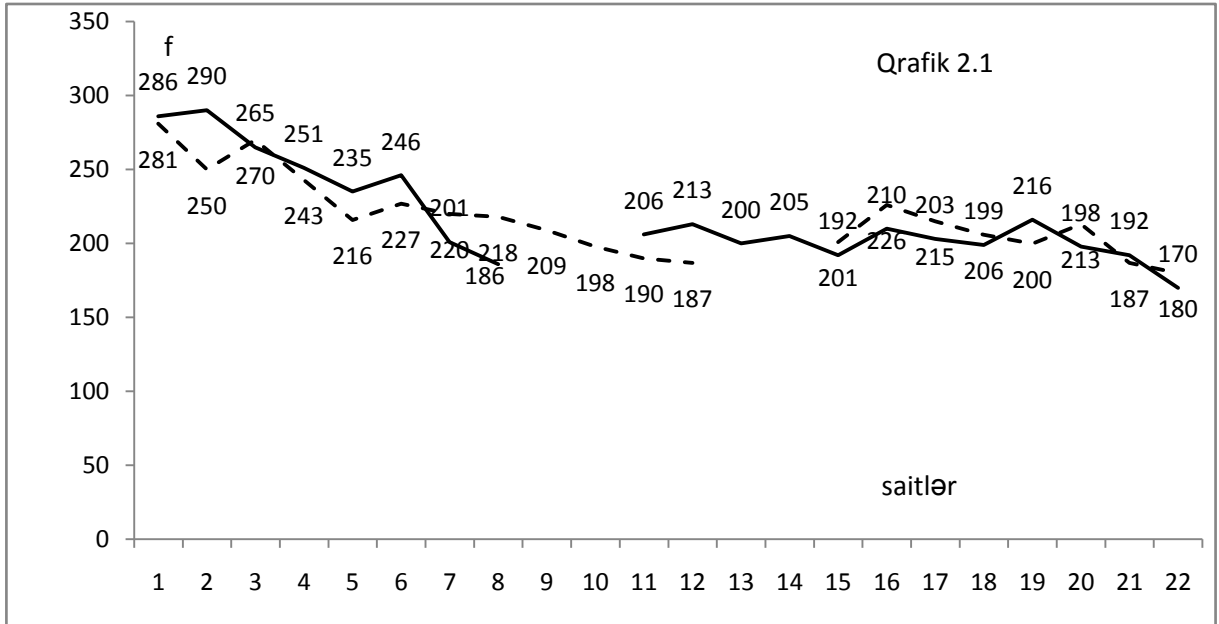
İTERNET SAYTLARI

213. www. Kjellmer, Old as he was: a note on concessiveness and causality. English Studies 4: 337-350.
214. www.variationinlinguistics.com
215. Weekly Event. (Newspaper). Baku. 2010

ƏLAVƏLƏR

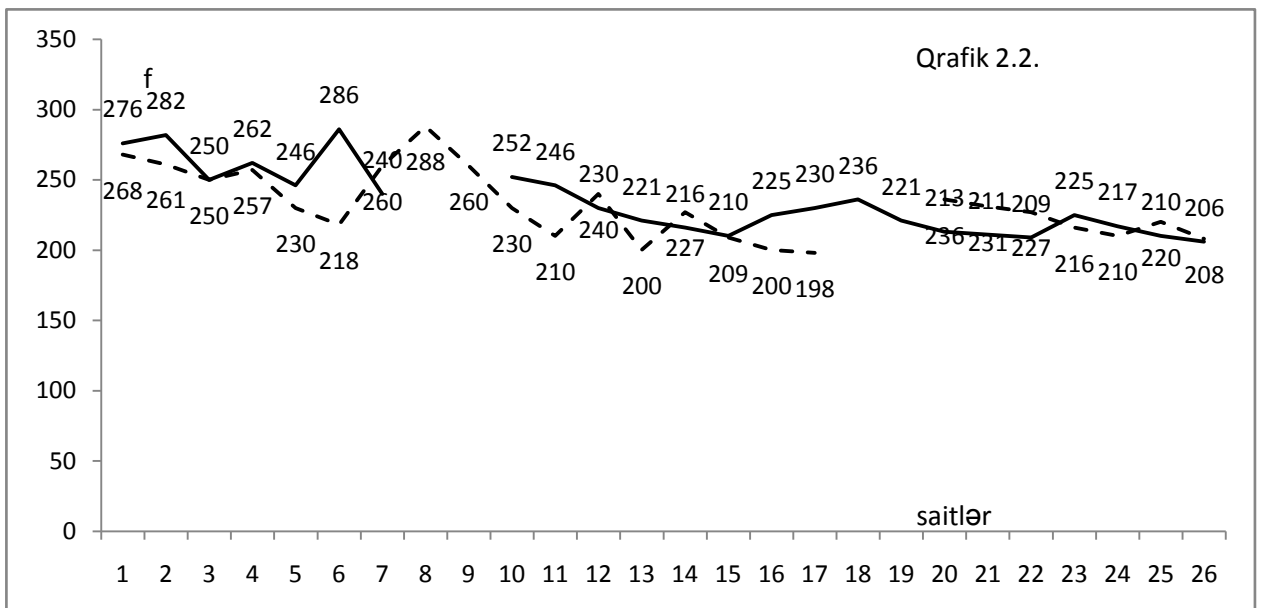
Qrafik 2.1

[ðou 'wə: ænd 'deindzə wə: in stə:, 'wə: ænd 'deindzə maɪt nət bi'fə:l fə: mənθs tə kəm] və [ˈwə: ænd 'deindzə maɪt nət bi'fə:l fə: mənθs tə kəm, ðou 'wə: ænd 'deindzə wə: in stə:]

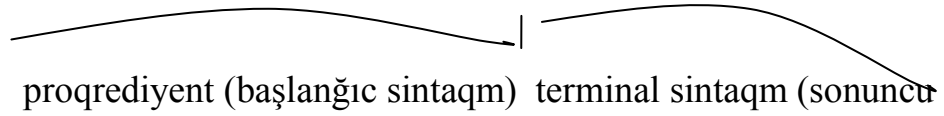
Qrafik 2.2

/İndi boz ay olsa da / adamların üzü bahar səması kimi açıq idi// və /Adamların üzü bahar səması kimi açıq idi / indi boz ay olsa da// (201, 56) cümlələrinin melodiklik göstəriciləri

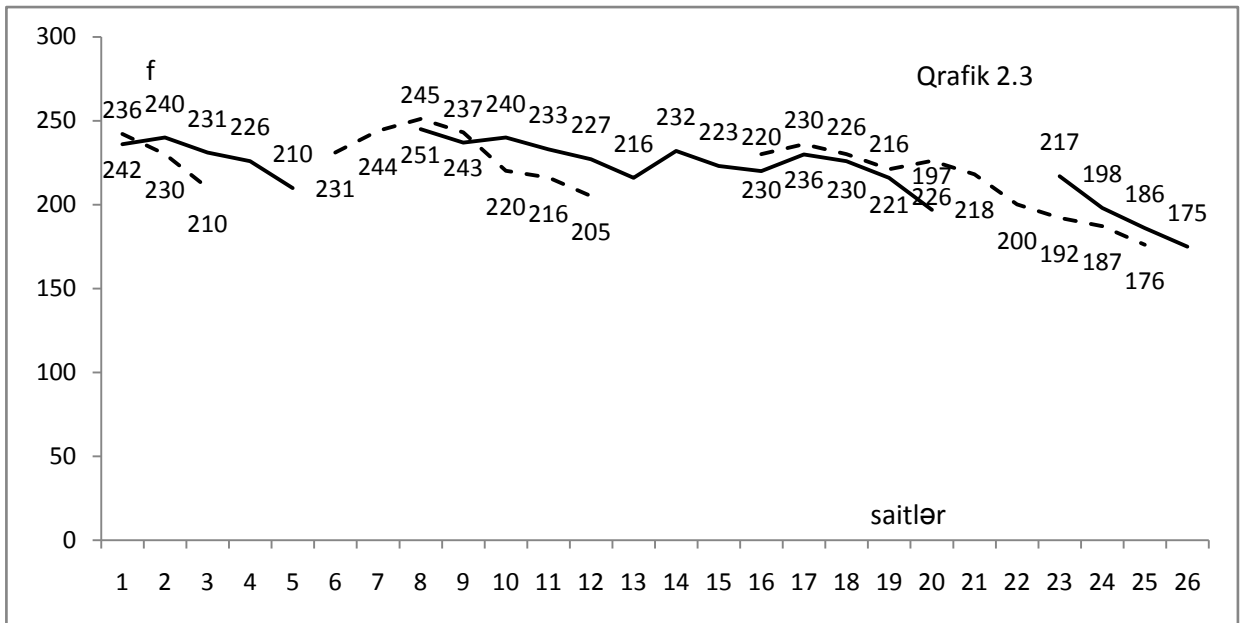
Sxem 2.1.

İkisintaqlı cümlələrdə melodikliyin göstəricilər əsasında tərtib olunmuş intonasiya konturu

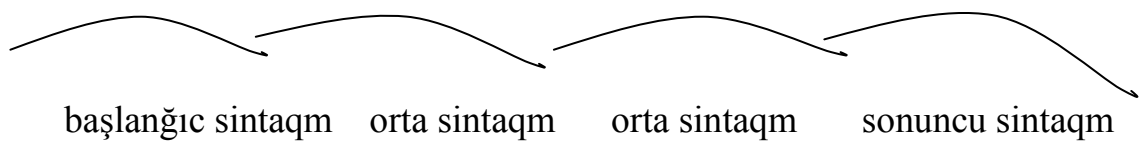
Qrafik 2.3

[wi: m'dʒɔɪd auə tɪp / ɔ:l'dəu ðə 'weðə wəz veri wɪndɪ ænd reɪni / tə ðə 'mauntən] (215) və [aɪ θɪŋk, ju: / waɪl aɪ əd'maɪə jɔ: 'kʌrɪdʒ / 'ɔ:t nɒt tə gəʊ ən ðɪs 'deɪndʒərəs tɪp] (193, 56) cümlələrinin melodiklik göstəriciləri

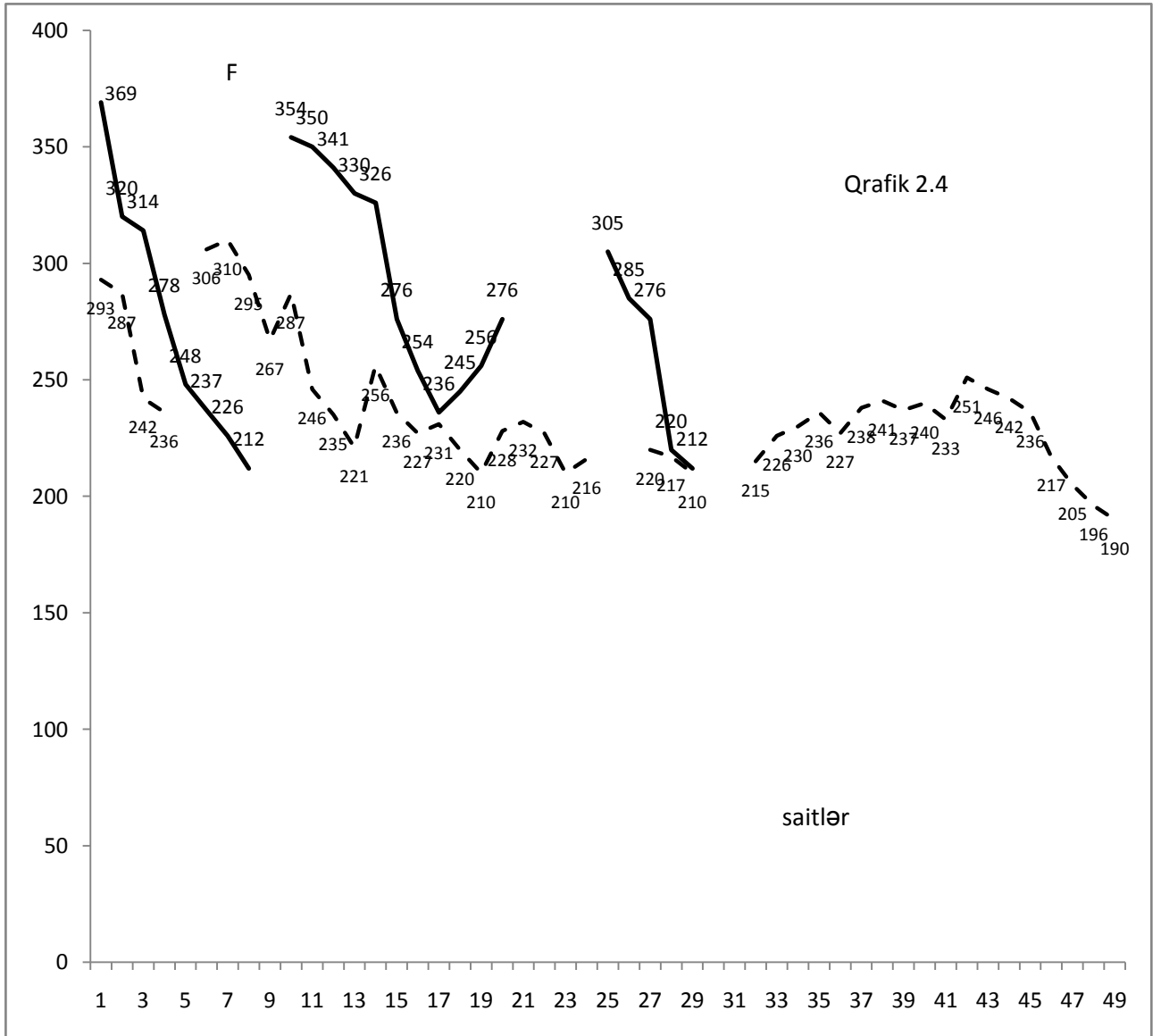
Sxem 2.2

Çoxsintaqlı cümlələrdə melodikliyin göstəricilər əsasında tərtib olunmuş intonasiya konturu

Qrafik 2.4

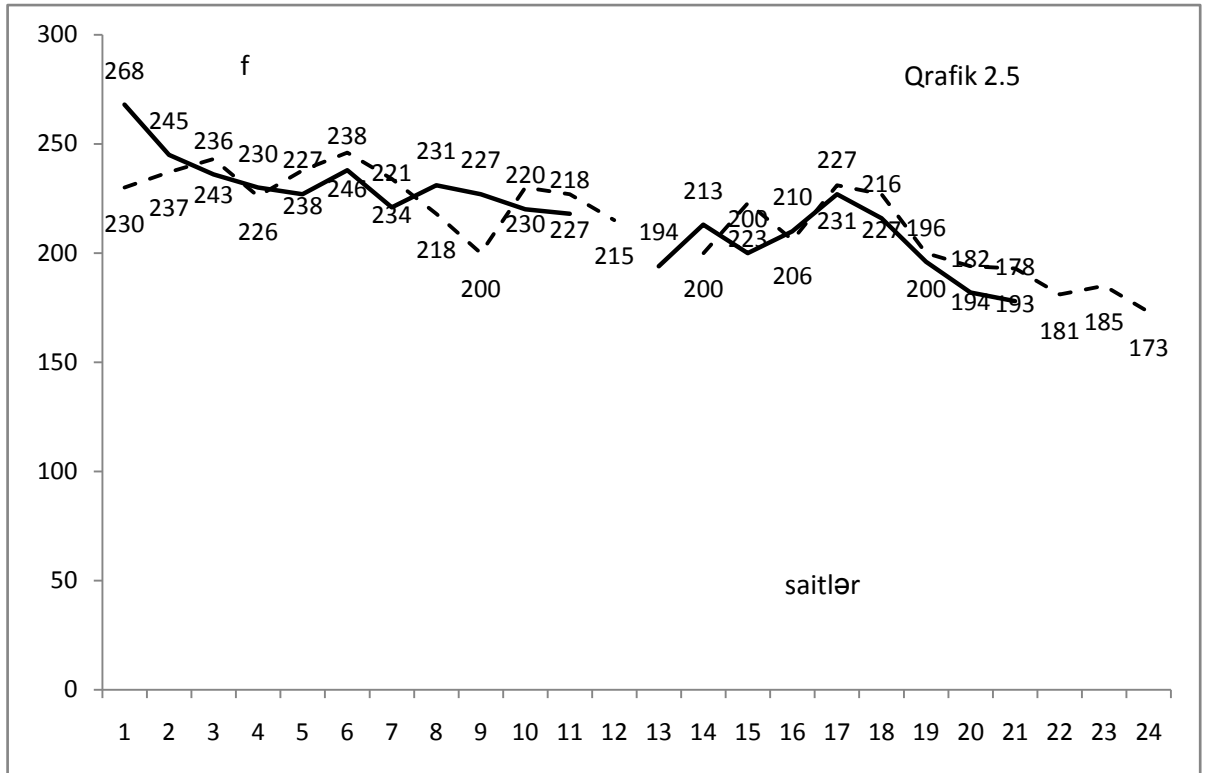
/Lakin gənc işdən çıxmadı, çünki satıcı deyingən olsa da / düz adam idi// (204, 62) və /Görürsünüz / Cəsuru nə qədər özünüzdən uzaq tutmaq istəsəniz də / ya özü / ya da onu xatırladacaq insanlar qarşınıza çıxır// (210, 73) cümlələrinin melodiklik göstəriciləri

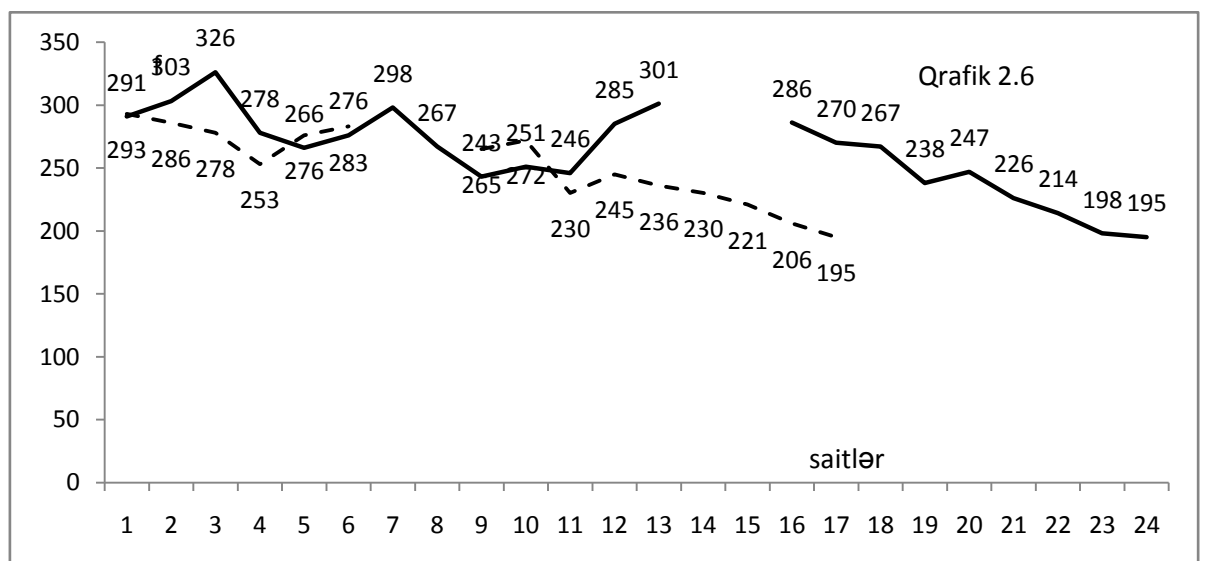
Qrafik 2.5

[ˈi:vən hæd hi: bi:n eɪbl tə meɪk his lɪpz mu:v / ðə mæn wɔ:d nɒt hæv
 ˌʌndəˈstɔ:d hɪm] və [ɪf ʃi: gɒt nəʊ mʌni frəm hɜ: ˈbrʌðə-in-lɔ: / ʃi: gɒt wɔ:t wəz æz gʊd
 æz mʌni-ˈkredit] cümlələrinin melodiklik göstəriciləri

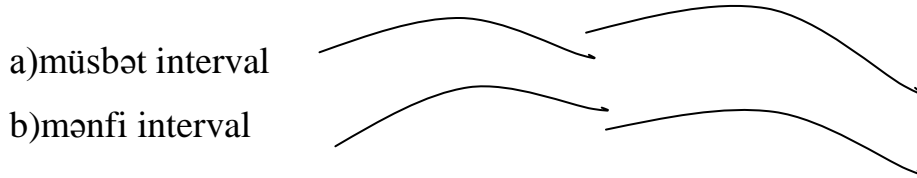

Qrafik 2.6

/Uşaqlar nə qədər xahiş etdilərse də / Həsən dayı razı olmadı//, /Dünya dağılsa
 da /mən o şərti qəbul etməyəcəyəm// cümlələrinin melodiklik göstəriciləri

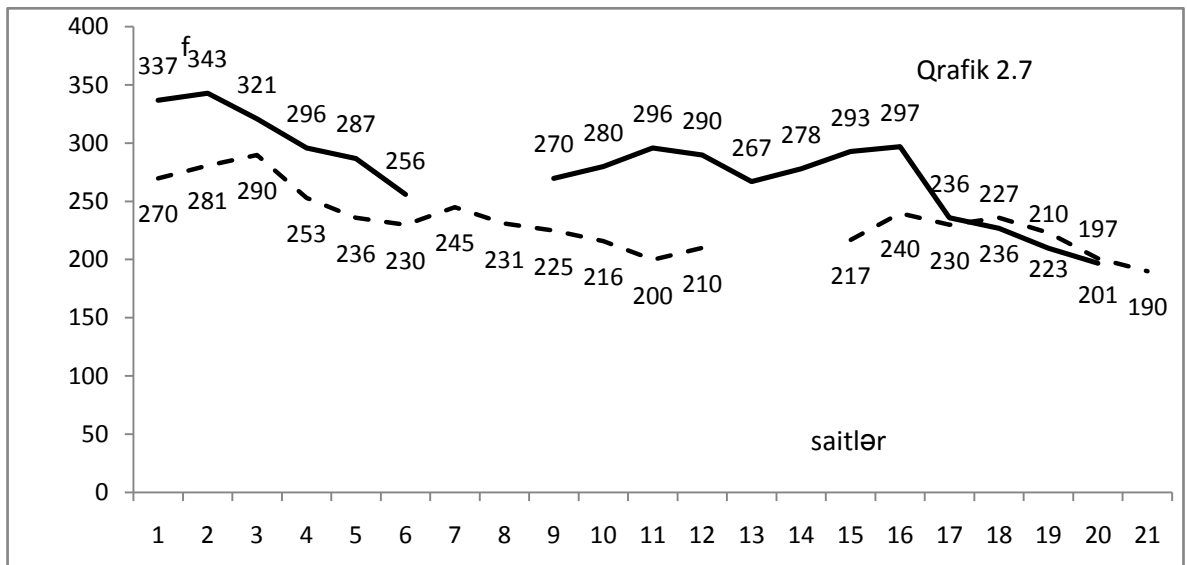

Sxem 2.3 a, b

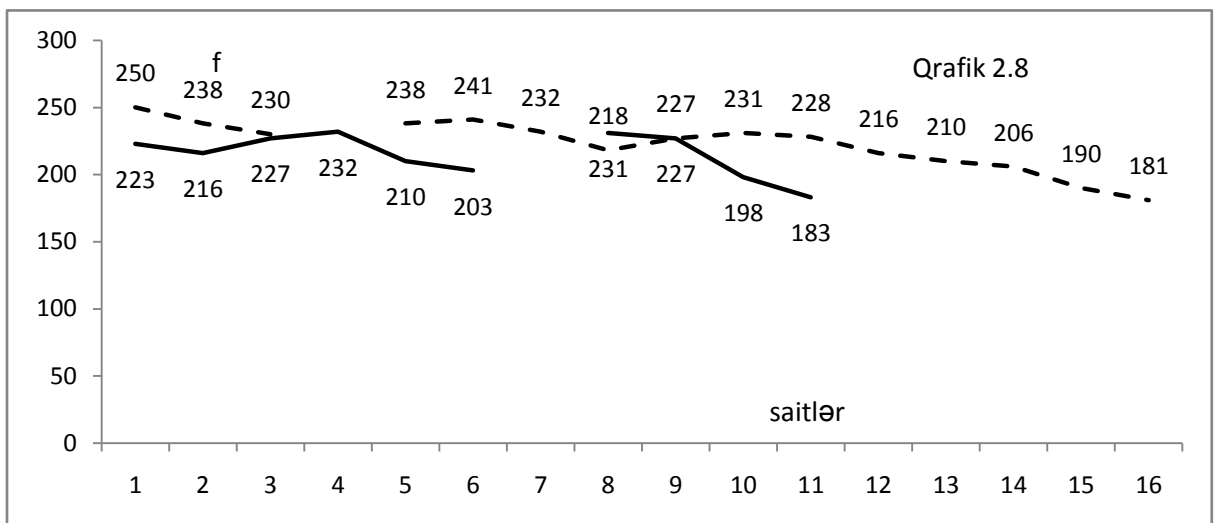
Qrafik 2.7

/Hara gedir-getsin / məndən yaxşısını tapa bilməyəcək// - /Məndən yaxşısını tapa bilməyəcək / hara gedirsə-getsin// (201, 78) cümlələrinin melodiklik göstəriciləri

Qrafik 2.8

['i:vən ɪf he wɜ: hɪə / hi: kɔ:dnɪt help ʌz] (196, 258) və [ðeɪ wɪl gəʊ / 'i:vən ɪf / 'i:vən ðəʊ ju: prə'hibɪt ðem tə] cümlələrinin melodiklik göstəriciləri

Cədvəl 2.1

İngilis dilində postpozisiyada işlənən güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin akustik parametrlərinin - əsas ton tezliyi, zaman və intensivlik göstəriciləri

parametrlər cümlələr	f (hs)		t (m/san)		İ (db)	
	baş cümlə	budaq cümlə	baş cümlə	budaq cümlə	baş cümlə	budaq cümlə
1	281-187	201-180	149-139	241-140	78-68	70-69
2	225-207	210-166	190-165	194-146	72-70	70-67
3	230-198	221-173	91-168	203-98	71-68	71-65
4	221-196	238-177	96-79	196-150	68-64	71-63
5	240-218	226-164	158-164	119-157	71-68	70-63
6	269-197	246-179	96-140	158-95	70-72	71-64
7	250-230	238-181	138-182	112-96	74-70	68-66
8	264-202	228-188	180-85	110-168	74-64	68-66
9	278-196	210-190	90-158	146-126	71-69	69-67
10	227-211	216-184	170-110	126-76	75-70	71-67
11	254-239	240-191	83-137	98-99	72-68	70-60
12	240-197	207-180	144-110	177-86	74-68	74-66
13	290-213	226-186	153-86	182-114	75-70	71-67
14	250-198	256-183	182-163	180-84	74-68	70-67
15	254-192	232-184	168-156	173-90	72-68	71-67
16	230-207	231-183	126-96	156-136	71-69	70-68
17	236-196	226-185	130-153	167-90	72-69	72-67
18	254-195	200-192	146-76	70-86	72-68	67-66
19	225-218	231-228	102-167	90-156	74-68	69-67
20	249-213	226-206	146-86	90-116	73-69	71-69
21	282-230	221-205	126-96	146-96	73-70	70-69
22	236-198	216-174	71-68	70-66	90-74	146-67

1. [ˈwɔ: ænd ˈdeɪndʒə maɪt nɒt bi ˈfɔ:l fə: mʌnθs tə klʌm, ðu ˈwɔ: ænd ˈdeɪndʒə wɜ: ɪn stɔ:]

2. [ðei ɔ:l rɪ'tɜ:nd frɒm hɪm tə ju:, ðou ðei wɜ: maɪn bɪ'fɔ:]
3. [ðə best pɑ:tɪz əv ðɪs 'bɪldɪŋ a: sevn haʊdrɪd ʤiəz əʊld ðou ðeə hæz bi:n 'wɔ:ʃɪp hɪə fɔ: ə gʊd di:l lɔŋə]
4. [hi: da:nsd ɔʊnli fɔ: da:nsɪz, ðou 'dʒentlmən wɜ: skeəd]
5. [aɪ stɪl wɔ:nt tə gou houm, ɔ:l'ðəu ɪt ɪz veri leɪt]
6. [hi: 'kʊdnt stɪə ðə bout aut əv ðə 'stɔ:m / ɔ:l'ðəu hi: traɪd 'evri mi:nz 'pɔsɪbəl]
7. [ðei wɪl gəʊ/ 'i:vən ɪf/ 'i:vən ðəʊ ju: prə'hɪbɪt ðem tə]
8. [waɪ, aɪ wʊdnt sei 'eniθɪŋ ə'baʊt ɪt / 'i:vən ɪf aɪ fel ɔ:f ðə tɔp əv ðə haʊs]
9. [ænd nəʊ du:, wen ju: 'get tə tʌʊn, faɪnd ðem aʊt, weə'revə ðei mei bi:]
10. [nəʊ aɪ kæn du: nəʊ mɔ:, wɔ:t'evə 'hæpɪnɪs]
11. [ɪt ɪz ə bæd saɪn wɪt'evər ɪt wəz]
12. [maɪ mʌðə wɜ:kz æz ə 'seɪlə, weə'rez ʃi: ɪz ə lɔ:ʤə]
13. [vəʊtɪŋ ɪn ðə saʊθ wəz brɪsk, weə'rez ɪn ðə nɔ:θ ɪt gɔt 'ɔ:f tə ə slɔʊ stɑ:t]
14. [aɪ si: maɪ 'kɔtɪdʒ 'neɪbəz 'evri dei. Haʊ'revə, aɪv nevə 'spɔʊkən tə ðem]
15. [maɪ sɪstə wəz 'kwaiət ænd 'ʃaɪ ɪn hɜ: 'tʃaɪldhʊd, waɪl aɪ wəz 'laɪvli ænd 'tɔ:kətɪv]
16. [hi: wɔ:kt nɔ:θ - ɪ:st tə'wɔ:dz ðə mi:dz, traɪŋ tə su:ð hɜ: əʊn æŋ'zaiəti baɪ θɪŋkɪŋ ðæt 'evɪwʌn ʃi: pɑ:st 'nəʊ mætər haʊ ðei lʊkd hæd æŋ'zaiətɪz əv ðeər əʊn]
17. [hi: sed ðæt hi: hæd rɪ'si:vd dʒju:lɪz 'strɪkt 'ɔ:dəz nɔt tə ɪntə'fɪə ɪn enɪ wei, 'nəʊ mætər wɔ:t maɪt hæpn ɔn ðə dek əv ðə ʤɔt]
18. [ðei mei ə'tempt tə breɪk 'əʊpən ðə 'fɔ:trɪs geɪtz ænd teɪk ðem aʊt. ðei wəʊnt sək'si:d, aɪl teɪk keə əv ðæt, ɪf aɪ hæv tə swɪ:p ðem frɒm geɪtz wɪð 'paʊdə ænd ʃɔt]
19. [ðə rent ɪz 'ra:ðə haɪ, 'ʌðəwaɪz ðə haʊs ɪs faɪn]
20. [ðeə wəz nəʊ 'leɪbəl ðɪs taɪm wɪð ðə wɜ:dz drɪŋk mi:, bʌt 'nevəðə'les ʃi: 'ʌn'kɔ:kt ɪt ænd pʊt ɪt tə hɜ: lɪpz]
21. [hi: ɪz tɔ:l waɪl/ weə'rez/ ɔn ði: ʌðə hænd ʃi: ɪs 'ʃɔ:t]
22. [ˈfʊtbɔ:l ɪz 'pɔpju:lə ɪn ɪn'glænd waɪl/jet/ɔn ði: ʌðə hænd ɪn ɔ:'streɪlə ðei prɪ'fɜ: 'krɪkɪt]

Cədvəl 2.2

İngilis dilində prepozisiyada işlənən güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin akustik parametrlərinin - əsas tonun tezliyi, zaman və intensivlik göstəriciləri

parametrlər cümlələr	f (hs)		t (m/san)		İ (db)	
	baş cümlə	budaq cümlə	baş cümlə	budaq cümlə	baş cümlə	budaq cümlə
1	259-195	208-189	268-76	137-132	73-68	72-68
2	286-186	206-170	218-182	175-96	84-67	68-65
3	273-214	216-175	196-165	160-147	75-71	69-66
4	274-205	214-190	117-139	130-133	74-71	69-66
5	236-191	219-183	110-86	176-72	73-69	70-61
6	271-211	221-178	136-92	115-135	77-72	68-66
7	251-221	269-180	232-175	90-105	71-70	68-65
8	251-212	230-197	132-190	90-93	80-75	63-65
9	248-202	231-183	179-93	146-133	70-69	70-67
10	240-182	225-163	103-106	116-73	70-69	116-73
11	145-90	157-216	145-90	157-216	76-64	68-67
12	262-196	211-184	170-141	162-126	74-67	70-67
13	236-226	230-175	157-167	126-186	70-71	70-65
14	268-218	194-178	110-132	76-93	73-66	69-67
15	223-202	231-183	104-136	124-90	77-68	69-67
16	236-202	215-196	176-146	116-96	73-68	70-63
17	283-217	235-182	126-156	120-146	74-69	70-68
18	243-195	233-190	95-116	140-85	73-69	70-63
19	240-193	200-167	160-70	110-88	71-68	69-66
20	269-197	232-146	153-80	90-76	75-65	73-65
21	230-215	200-173	86-128	96-76	74-69	72-65

1. [ðou it sɪ:md ɪm'pɒsɪbl / aɪ traɪd ha:d tə kəm'pli:t ðə ta:sk]

2. [ðou 'wɔ: ænd 'deɪndʒə wɜ: ɪn stɔ:, 'wɔ: ænd 'deɪndʒə maɪt nɒt bɪ'fɔ:l fɔ: mʌnθs tə kʌm]
3. [ðou ðeɪ wɜ: maɪn bɪ'fɔ:, ðeɪ ɔ:l rɪ'tɜ:nd frɒm hɪm tə ju:]
4. [ɔ:l'ðəu ɪt ɪz veri leɪt, aɪ stɪl 'wɔ:nt tə gou houm]
5. [ɔ:l'ðəu ʃi: hæd ɔ:l ðə 'nesəsəri ,kwɒlɪfɪkeɪʃənz / dʒeɪn wəz nɒt tə ðə dʒɒb æz æn ə'kauntənt]
6. [ɔ:l'ðəu hi: traɪd 'evri mi:nz 'pɒsɪbəl / hi: 'kɒdnt stɪə ðə bout aut əv ðə 'stɔ:m]
7. [ðou/ ɔ:l'ðəu hi: wəz ould / hi: kɒd rʌn æz fa:st æz ði: ʌðə men]
8. [æz hi: wəz ould / hi: kɒd rʌn æz fa:st æz ðə jʌŋ]
9. [ˈneɪkɪd æz aɪ wəz / aɪ 'breɪvɪd ðə stɔ:m]
10. ['dʒi:niəs ðou ʃi: wəz / ʃi: wəz kwaɪt ,ʌnə'sju:mɪŋ]
11. ['feɪl ðou aɪ dɪd / aɪ wɒd nɒt ə'bændən maɪ gəʊl]
12. [ˈneɪkɪd ɔ:l'ðəu aɪ wəz / aɪ 'breɪvɪd ðə stɔ:m]
13. [pɒtə æz/ðæt ðeɪ wɜ: / ðeɪ geɪv 'mʌni tə 'tʃærɪti]
14. ['i:vən hæd hi: bi:n eɪbl tə meɪk hɪs lɪpz mu:v / ðə mæn wɒd nɒt hæv ,ʌndə'stɒd hɪm]
15. ['i:vən ɪf he wɜ: hɪə / hi: kɒdnt help ʌz]
16. [...weər'evə ju: gəʊt tɔ: ɔn ði: 'ɪŋɡlɪʃ kəʊst /ju: faɪnd ə nʌmbə əv 'beɪdɪŋ mə'ʃi:nz ɪn ðə si: ...]
17. [hu:'evə lɪvz ðeə / θɔ:t ə'lɪs, ɪt wɪl nevə du: tə kʌm ə'pɒn ðem ðɪs saɪz ...]
18. [wɒt'evə maɪ sə'dʒesʃənz wɜ: / hɔ:l'la:k wɒd lɪsn tə ðem]
19. [hʌs'evə lɪtl 'mɪstə da:rsɪ maɪt hæv laɪkd sʌtʃ æn ə'dres, hi: kən'tendɪd hɪmsɛlf wɪð 'ku:li rɪ'pləɪŋ ðæt hi: pə'sɪ:vɪd nəʊ 'ʌðə ,ɔ:ltə'reɪʃən ðæn hɜ: bi:ɪŋ 'ra:ðə tənd, nəʊ mɪ'rækjʊləs 'kɒnsɪkwəns əv 'trævlɪŋ ɪn ðə sʌmə]
20. [waɪl sʌm 'kʌntrɪz dɪd ə'gri: tə nætəʊ ˈɪntə'venʃən, ʌðəs wɜ: 'strɒŋli ə'genst ɪt]
- 21.[ɪf ʃi: gɒt nəʊ mʌni frɒm hɜ: 'brʌðə-ɪn-lɔ: /ʃi: gɒt wɔ:t wəz æz gʊd æz mʌni-'kredɪt]

Cədvəl 2.3

İngilis dilində ortada işlənən güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin akustik parametrlərinin - əsas tonun tezliyi, zaman və intensivlik göstəriciləri

parametrlər	f (hs)			t (m/san)			İ (db)		
	ön sintaqm	orta sintaqm	son sintaqm	ön sintaqm	orta sintaqm	son sintaqm	ön sintaqm	orta sintaqm	son sintaqm
1	251-200	230-190	24-203	48-196	150-90	86-130	72-69	72-67	63-66
2	221-197	209-192	221-176	242-171	122-85	140-76	71-68	70-67	68-65
3	236-210	245-197	217-175	95-83	147-101	73-76	72-65	73-67	70-66
4	238-194	220-182	213-175	128-60	135-76	126-73	73-68	69-67	69-64
5	222-210	196-183	210-182	78-90	86-90	85-76	70-69	68-66	65-62
6	254-192	232-196	205-184	168-156	173-86	74-90	72-68	71-67	69-62
7	248-188	246-214	216-182	135-120	192-78	170-140	74-72	73-68	72-66
8	223	260-230	209-182	196	176-145	106-96	73	70-72	69-66
9	238-216	203-192	232-174	150-78	80-119	130-86	74-70	69-71	69-61
10	242-210	231-205	230-176	180-126	160-76	110-75	76-70	71-68	70-64

- [aɪ traɪd ha:d, ðou ɪt sɪ:md ɪm'pɒsɪbl, tə kəm'pli:t ðə ta:sk]
- [əʊ! Sed lɪdɪə stautli, aɪ æm nɒt ə'freɪd; fɔ: ðou aɪ æm ðə jʌŋəst, aɪ æm ðə tɔ:ləst]
- [wi: ɪn'dʒɔɪd auə trɪp / ɔ:l'ðəu ðə 'weðə wəz veri wɪndɪ ænd reɪni / tə ðə 'mauntən]
- [dʒeɪn wəz nɒt ək'septɪd / ɔ:l'ðəu ʃi: hæd ɔ:l ðə 'nesəsəri .kwɒlɪfikeɪʃənz / dʒeɪn wəz nɒt tə ðə dʒɒb æz æn ə'kauntənt]
- [ɪt wɒd bi: very 'lɪtl ju:s wɪð'aut maɪ 'ʃəuldəz, ... / ænd 'i:vən ɪf maɪ hed wɒd gəʊ θru: / θɔ:t pʊə ə'ɪs]
- [maɪ sɪstə wəz 'kwɪət ænd 'ʃaɪ, /weər'æz aɪ wəz 'laɪvli ænd 'tɔ:kətɪv / ɪn ðə 'tʃaɪldhəʊd]
- [lɪdɪə, maɪ lʌv, ðou ju: a: ðə jʌŋəst, aɪ deə seɪ mɪstə bɪŋl wɪl da:ns wɪð ju: æt ðə nekst bɔ:l]
- [nəʊ, weər'evə ju: gəʊ / ju: tʃa:m ðə wɜ:lɪd]
- [aɪ 'deə seɪ mɪstə bɪŋləɪ wɪl bi: very glæd tə si: ju: ænd aɪ wɪl send ə fju: laɪnz baɪ ju: tɔ: ə'ʃʊə hɪm əv maɪ ha:tɪ kən'sent tə hɪz 'mæɪnɪŋ /wɪtʃ'evər hɪ: tʃu:zɪz əv ðə gɜ:lz / ðəʊ aɪ mʌst θrəʊ ɪn ə gʊd wɜ:d fɔ: maɪ lɪtl lɪzi]
- [aɪ θɪŋk, ju: /waɪl aɪ əd'maɪə jɔ: 'kʌrɪdʒ / 'ɔ:t nɒt tə gəʊ ɔn ðɪs 'deɪndʒərəs trɪp]

Cədvəl 2.4

Azərbaycan dilində postpozisiyada işlənən güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin akustik parametrlərinin - əsas tonun tezliyi, zaman və intensivlik göstəriciləri

parametrlər cümlələr	f (hs)		t (m/san)		İ (db)	
	baş cümlə	budaq cümlə	baş cümlə	budaq cümlə	baş cümlə	budaq cümlə
1	303-205	256-192	78-86	80-86	71-65	69-60
2	268-198	236-208	109-97	93-106	68-64	68-66
3	280-198	203-165	82-91	87-103	72-68	69-62
4	246-214	228-176	92-83	90-80	76-71	70-67
5	247-226	236-206	87-80	83-106	71-65	70-67
6	296-238	246-198	96-90	82-80	74-71	71-68
7	236-210	217-190	87-75	80-73	73-69	67-69
8	270-216	246-212	99-86	90-85	74-69	70-65
9	276-207	216-210	82-102	86-83	70-68	69-67
10	326-230	246-185	85-106	81-78	72-69	71-64

1. /Həsən dayı razı olmadı / uşaqlar nə qədər xahiş etdilərse də//
2. /Adamların üzü bahar səması kimi açıq idi / indi boz ay olsa da//
3. /Qarşılıqsız sevgilər sönməyən vulkan kimi daima alovlanır / qarşılıqlı sevgilər bir gün sönsə də//
4. /Hava o qədər də qaranlıq deyildi / hərçənd ay işığı yox idi//
5. /Genə düşməndən əl çəkməyəcəyəm / hərgah meydanda tək qalsam da//
6. /Onu sevməsəniz də / heç olmasa sevgisinə hörmətlə yanaşın//
7. /Yer üzündə hər bir insan dünya tarixində mühüm rol oynayır /nə iş görürsə görsün//
8. /Məndən yaxşısını tapa bilməyəcək / hara gedirsə-getsin//
9. Başda Nigarla olmaq vardı / nə plan qurursa-qursun//
10. /Biz nə qədər möhkəm iradəyə malik olsaq da / dərdimizi heç olmasa bir nəfərin bilməsini istəyirik//

Cədvəl 2.5

Azərbaycan dilində prepozisiyada işlənən güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin akustik parametrlərinin - tonun tezliyi, zaman və intensivlik göstəriciləri

parametrlər cümlələr	f (hs)		t (m/san)		İ (db)	
	budaq cümlə	baş cümlə	budaq cümlə	baş cümlə	budaq cümlə	baş cümlə
1	320-298	266-183	76-98	82-86	69-70	73-62
2	315-290	232-173	72-92	86-85	74-71	72-63
3	321-230	241-211	105-90	82-78	72-69	71-67
4	276-240	252-206	86-96	80-76	75-71	72-65
5	297-255	291-192	79-90	87-93	70-68	70-66
6	230-235	220-190	76-86	74-83	74-71	69-63
7	220-316	210-187	78-90	80-76	70-73	69-61
8	230-216	200-175	75-82	70-80	71-69	68-62
9	291-301	286-195	90-110	82-80	75-70	71-64
10	293-283	265-197	86-92	78-76	71-70	69-61
11	271-242	212-193	76-87	80-88	70-65	67-62
12	302-214	260-190	80-85	82-79	74-71	73-66
13	300-284	287-198	81-95	87-80	69-72	71-65
14	265-243	268-206	72-86	100-83	70-71	70-68
15	242-256	252-187	82-126	86-95	72-69	71-62
16	340-311	286-190	90-118	73-90	75-73	70-61
17	256-316	306-187	91-98	90-82	73-70	72-68
18	363-259	274-183	96-110	76-70	71-67	68-61
19	276-301	271-209	93-105	91-86	73-71	70-63
20	349-225	281-210	117-86	79-88	80-67	69-60
21	321-230	246-195	112-83	96-80	69-67	70-63
22	300-236	265-187	110-80	118-90	72-68	69-61
23	305-220	230-206	80-92	96-100	71-63	68-65
24	392-298	254-183	76-90	85-80	73-69	71-64
25	282-315	318-207	114-128	90-86	74-71	72-62
26	353-249	240-218	94-116	69-90	72-73	68-65
27	286-215	220-180	96-90	78-85	74-69	72-63
28	350-216	214-193	120-105	95-82	76-69	70-60
29	278-201	241-175	102-78	81-90	74-66	71-63
30	309-276	226-203	90-116	82-95	71-73	68-66
31	327-270	256-181	93-102	90-68	75-69	69-60
32	316-295	277-190	103-96	98-82	74-71	73-65
33	337-256	270-197	117-87	86-82	68-72	71-60
34	391-313	284-196	98-102	86-80	75-70	72-62
35	285-296	245-204	84-93	81-76	73-76	70-63

1. /Bu tərəflərdə tez-tez olmasına baxmayaraq / xaraba kilsədə bir dəfə də olsun gecələməmişdi//
2. /Kurs rəhbəri olmağına baxmayaraq / özünü heç zaman rəhbər kimi göstərmirdi//
3. /Kamil bir palançı olsa da insan / yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan//
4. /İndi boz ay olsa da / adamların üzü bahar səması kimi açıq idi//
5. Mənim dişlərimi qurd yemiş olsa da / bir yağlı kabab yeməyə hazırım//
6. /İndi nəyin bahasına olursa-olsun / geri qayıtmaq istəyirdi//
7. /Hətta çağırıldı da / amma yenə getmədin//
8. /Hətta universitetin bufetində tələbə qızlardan biri çayı onun üstünə töksə də / əsəbiləşməmiş/ yenə deyib-gülməyində olmuşdu//
9. /Uşaqlar nə qədər xahiş etdilərse də / Həsən dayı razı olmadı//
10. /Dünya dağılsa da / mən o şərti qəbul etməyəcəyəm//
11. /Mən onların üzünü aydın seçməsəm də / kim olduqlarını tanıdım//
12. /Zeynal anasını bu fikirdən daşındırmaq istəmişdisə də / onunla açıq danışmağa utanmışdı//
13. /Züleyxa özünü nə qədər ciddi aparsa da / Mehman işi başa düşdü//
14. /İstanbul uğrunda çox müharibələr baş versə də / axırda türklərin oldu//
15. /Turqay maşından düşüb onu çağırırsa da / heç bir reaksiya görmədi / və oradaca gözləməyə başladı//
16. /Bu beş ildə sənə həsrət qalsam da / yenə də səni sevdiyimə heç vaxt peşman olmamışam//
17. /Qarşılıqlı sevgilər bir gün sönsə də / qarşılıqsız sevgilər sönməyən vulkan kimi daima alovlanır//
18. /Sən mənim qəlbimi fəth edə bilməsən də / mən sənə qəlbini oğurlaya bildim//
19. /Onlar yeni bir şey axtarsalar da / özləri köhnə olaraq qalmışdılar//
20. /Qədir hərçənd rəncbər idi / işini bilən rəncbər idi//
21. /Hərçənd ay işığı yox idi / amma hava o qədər də qaranlıq deyildi//
22. /Hərçənd siz bu işi görübsünüz / amma mən razı deyiləm//
23. /Qüdrət yoldaşı köməkçisindən nə qədər xahiş etdimsə / sözümə baxmadı//
24. /Nə qədər fikirləşirdimsə / ürəyimi bu fikrə isnişdirə bilmirdim//
25. /İnsanın dərdi nə qədər böyük olsa / yenə yavaş-yavaş unudulur//
26. /Nə qədər ağlayırdımsa / ürəyim boşalmırdı//
27. /Öz yolunda nə qədər uzağa getsən / bu yol sənə həyatını daha çox müəyyənləşdirəcək//
28. /Hərgah meydanda tək qalsam / genə düşməndən əl çəkməyəcəyəm//
29. /Heç olmasa sevgisinə hörmətlə yanaşın, onu sevməsəniz də//
30. /Mehman əyləşdiyi yerdən tərpsənsə də belə / içəridən onun dikəldiyi duyulurdu//
31. /Əgər mən sizi sevsəydim belə / ondan ayrılıb mənimlə evlənməyinizə razı olmazdım//

32. /Yer üzündə hər bir insan nə görürsə görsün / dünya tarixində mühüm rol oynayır//
33. /Hara gedir-getsin / məndən yaxşısını tapa bilməyəcək//
34. /Nə plan qurursa qursun / başda Nigarla olmaq vardı//
35. /Günü günə calasan da, keçən günə gün çatmaz//

Cədvəl 2.6

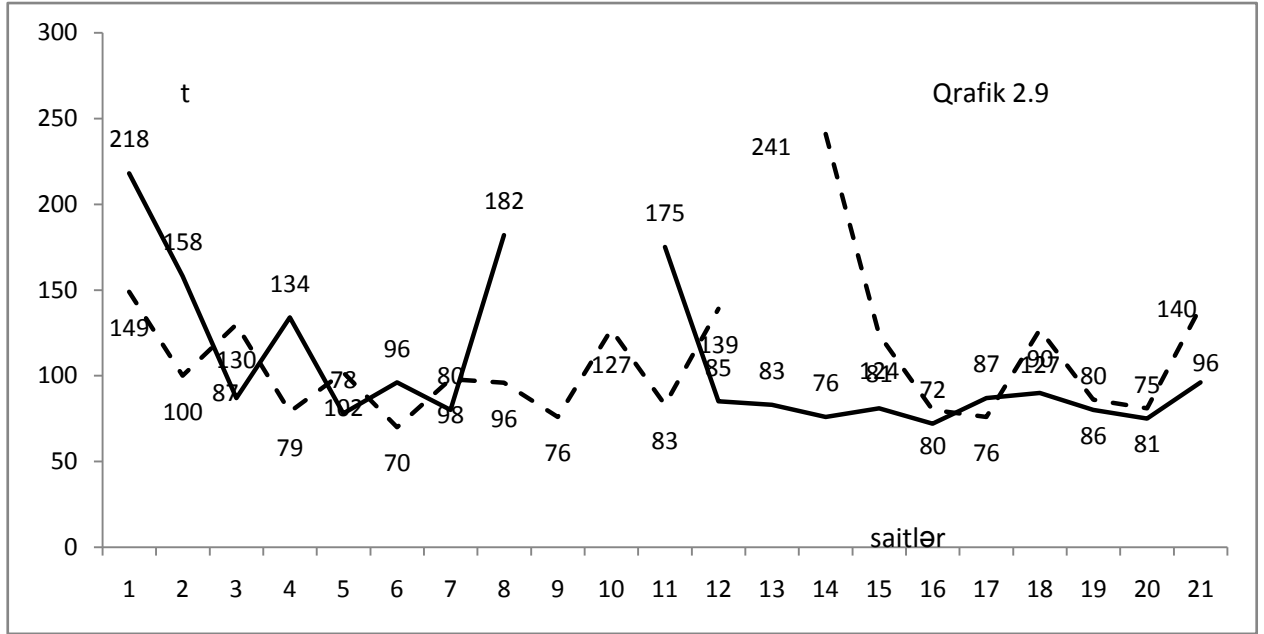
Azərbaycan dilində ortada işlənən güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin akustik parametrlərinin - əsas tonun tezliyi, zaman və intensivlik göstəriciləri

parametrlər	f (hs)			t (m/san)			İ (db)		
	ön sintaqm	orta sintaqm (budaq cümlə)	son sintaqm	ön sintaqm	orta sintaqm (budaq cümlə)	son sintaqm	ön sintaqm	orta sintaqm (budaq cümlə)	son sintaqm
cümlələr									
1	247-256	248-220	210-185	86-90	83-87	80-78	71-73	70-65	67-57
2	369-212	354-276	231-168	106-78	76-84	82-68	73-66	68-71	69-61
3	208-217	216-198	221-185; 197-176	87-102	90-96	86-83; 87-81	73-71	71-68	69-67; 68-57
4	327-286	297-276	215-186	93-102	67-96	80-76	74-70	71-73	68-63
5	253-264	318-216	206-191	78-83	86-92	80-76	69-71	73-69	67-61

1. /İstər Nigar / istərsə də Nigarın atasının ona münasibəti necə olursa olsun/ burada qalib gözləyəcəkdi//
2. /Lakin gənc işdən çıxmadı, çünki satıcı deyingən olsa da / düz adam idi//
3. /Görürsünüz / Cəsuru nə qədər özünüzdən uzaq tutmaq istəsəniz də / ya özü / ya da onu xatırladacaq insanlar qarşınıza çıxır//
4. /Lakin sonunda, bütün dünyanı gəzib dolaşsa da / insanı küləyə çevirə bilmədiyini etiraf etdi//
5. /Məncə / başqa sahələrdə çalışan adamlar hissə qapılısalar da / neftçilərin buna qətiyyətlə haqları yoxdur//

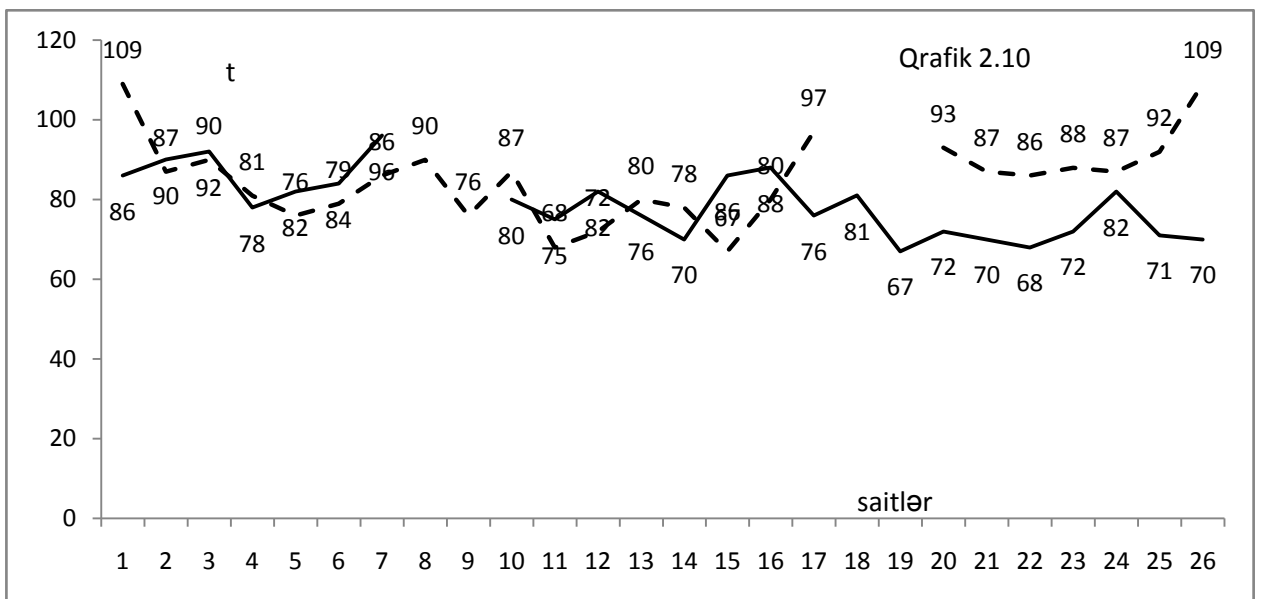
Qrafik 2.9

[ðou ʻwə: ænd ʻdeindzə wə: in stə:, ʻwə: ænd ʻdeindzə mait nət biʻfə:l fə: mʌnθs tə kʌm] və [ʻwə: ænd ʻdeindzə mait nət biʻfə:l fə: mʌnθs tə kʌm, ðou ʻwə: ænd ʻdeindzə wə: in stə:] cümlələrinin temporal göstəriciləri

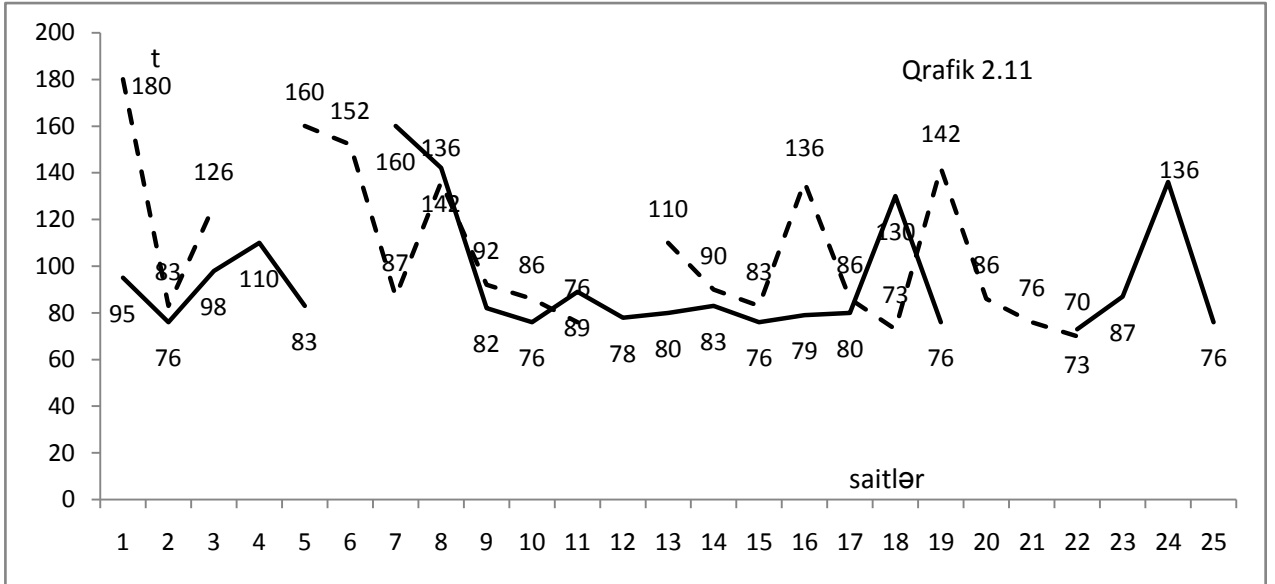
Qrafik 2.10

/İndi boz ay olsa da /adamların üzü bahar səması kimi açıq idi// və /Adamların üzü bahar səması kimi açıq idi /indi boz ay olsa da// (201, 56) cümlələrinin temporal göstəriciləri

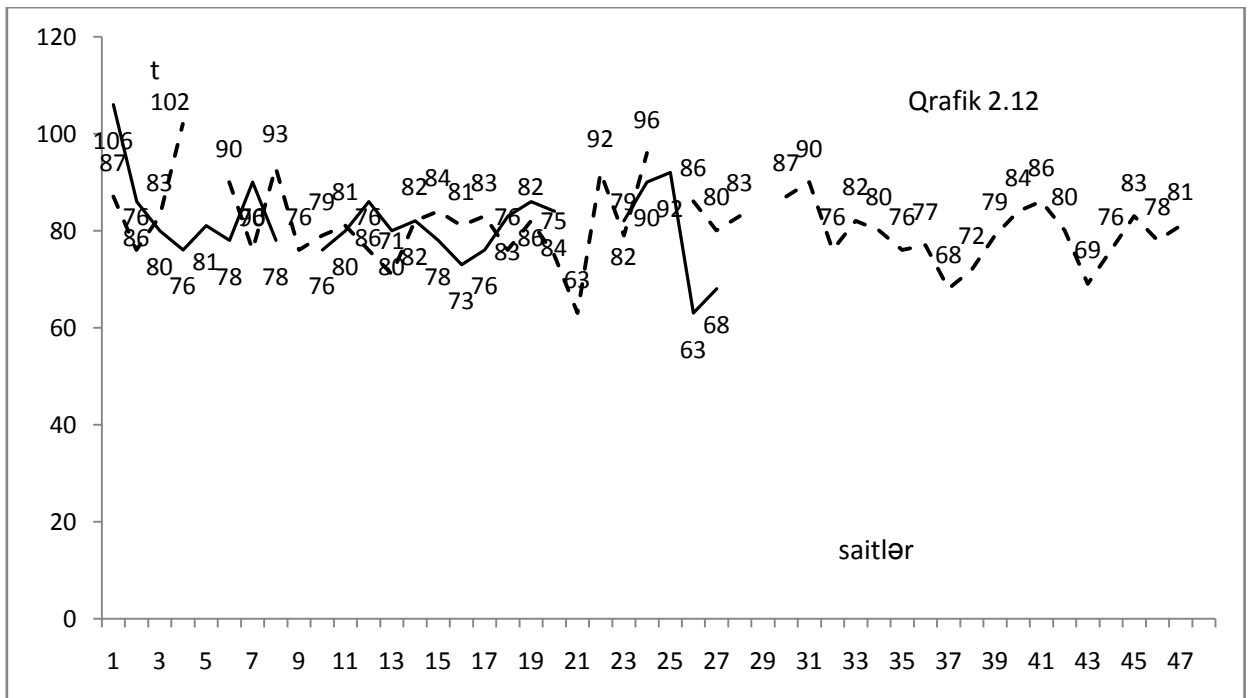
Qrafik 2.11

[wi: ɪn'dʒɔɪd auə tɪp /ɔ:l'dəu ðə 'wɛðə wəz vɛri wɪndɪ ænd reɪni /tə ðə 'mauntən]
 (215) və [aɪ θɪŋk, ju: /waɪl aɪ əd'maɪə jɔ: 'kɑɪɪdʒ /ɔ:t nɒt tə gəʊ ɔn ðɪs 'deɪndʒərəs
 tɪp] cümlələrinin temporal göstəriciləri

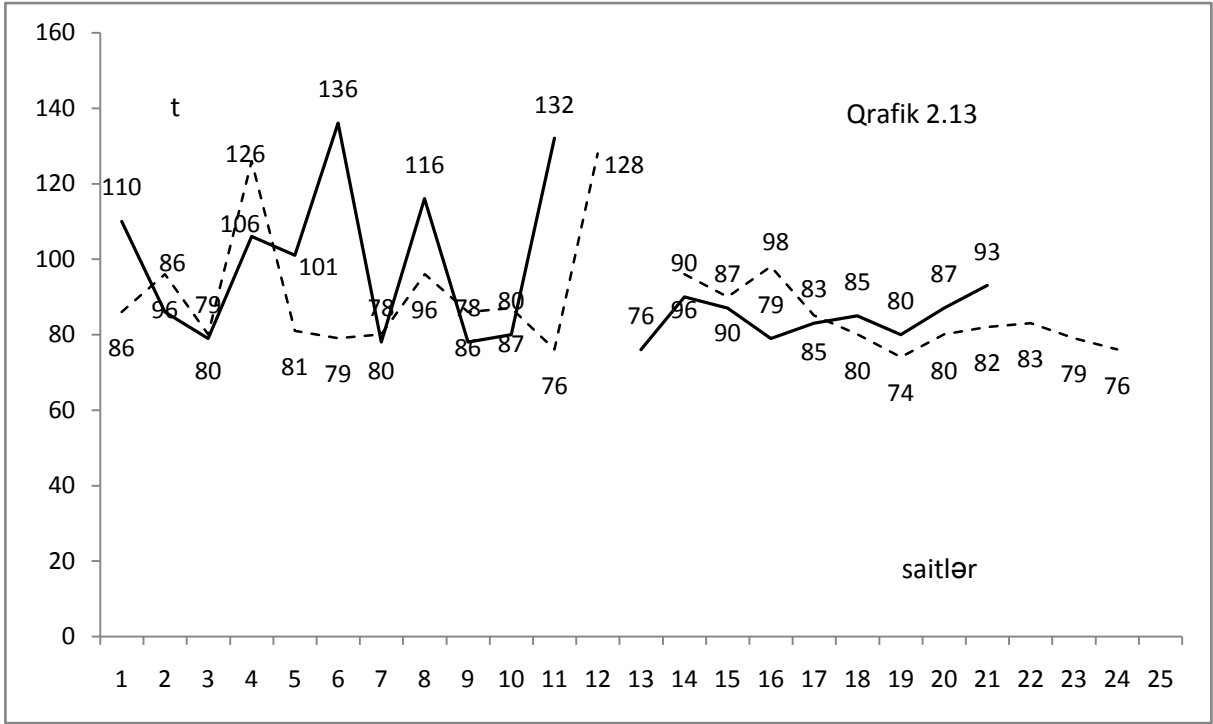
Qrafik 2.12

/Lakin gənc işdən çıxmadı, çünki satıcı deyینگən olsa da / düz adam idi//
 (204, 62) və /Görürsünüz / Cəsuru nə qədər özünüzdən uzaq tutmaq istəsəniz də / ya
 özü / ya da onu xatırladacaq insanlar qarşınıza çıxır// (210, 73) cümlələrinin temporal
 göstəriciləri

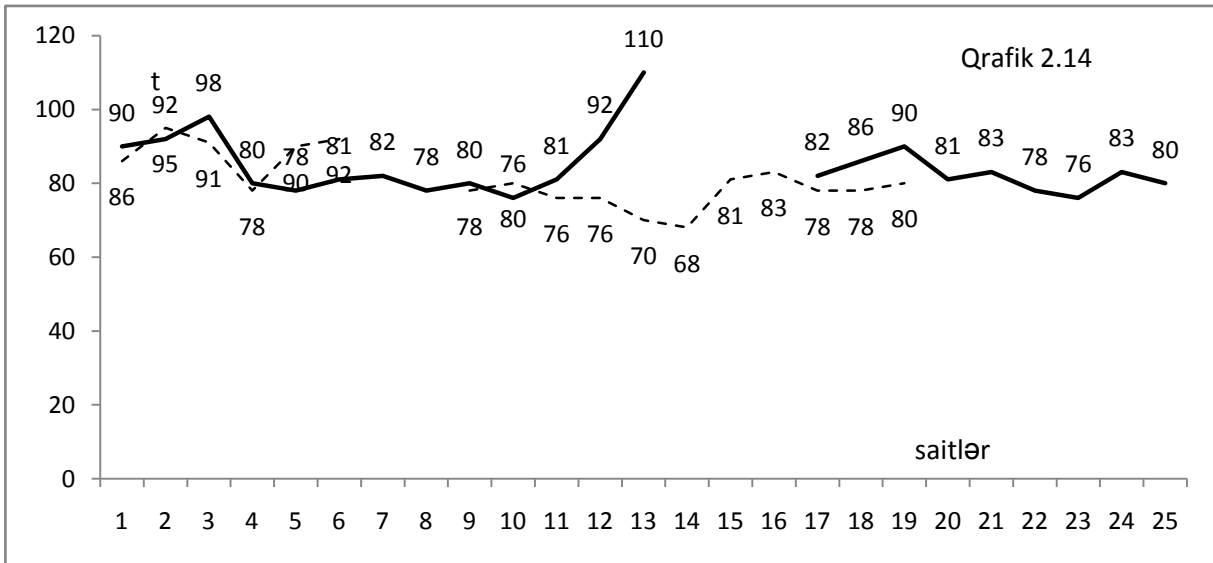
Qrafik 2.13

[ˈi:vən hæd hi: bi:n eɪbl tə meɪk his lɪpz mu:v / ðə mæn wɔd nɒt hæv
 ˌʌndəˈstɔd hɪm] və [ɪf ʃi: gɒt nəʊ mʌni frəm hɜ: ˈbrʌðə-ɪn-lɔ: / ʃi: gɒt wɔ:t wəz æz gʊd
 æz mʌni-ˈkredɪt] cümlələrinin temporal göstəriciləri

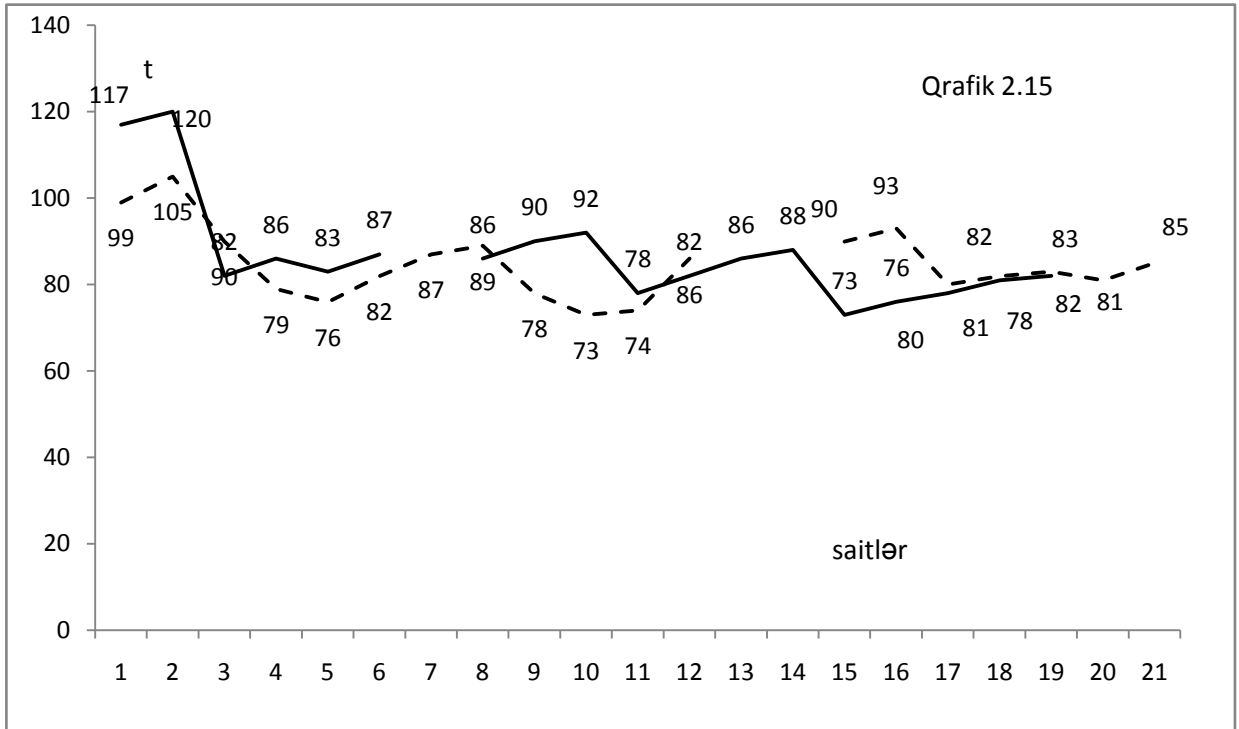
Qrafik 2.14

/Uşaqlar nə qədər xahiş etdilərse də / Həsən dayı razı olmadı//, /Dünya dağılsa
 da /mən o şərti qəbul etməyəcəyəm// cümlələrinin temporal göstəriciləri

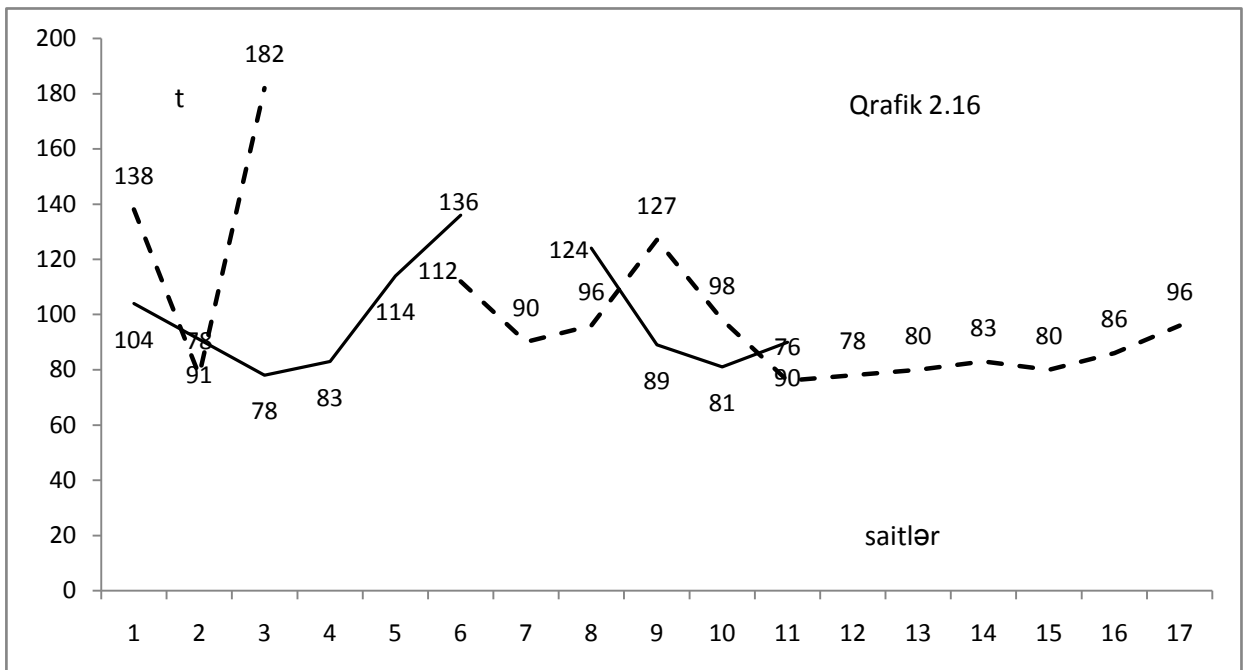
Qrafik 2.15

/Hara gedir-getsin / məndən yaxşısını tapa bilməyəcək// - /Məndən yaxşısını
tapa bilməyəcək / hara gedirsə-getsin// (201, 78) cümlələrinin temporal göstəriciləri

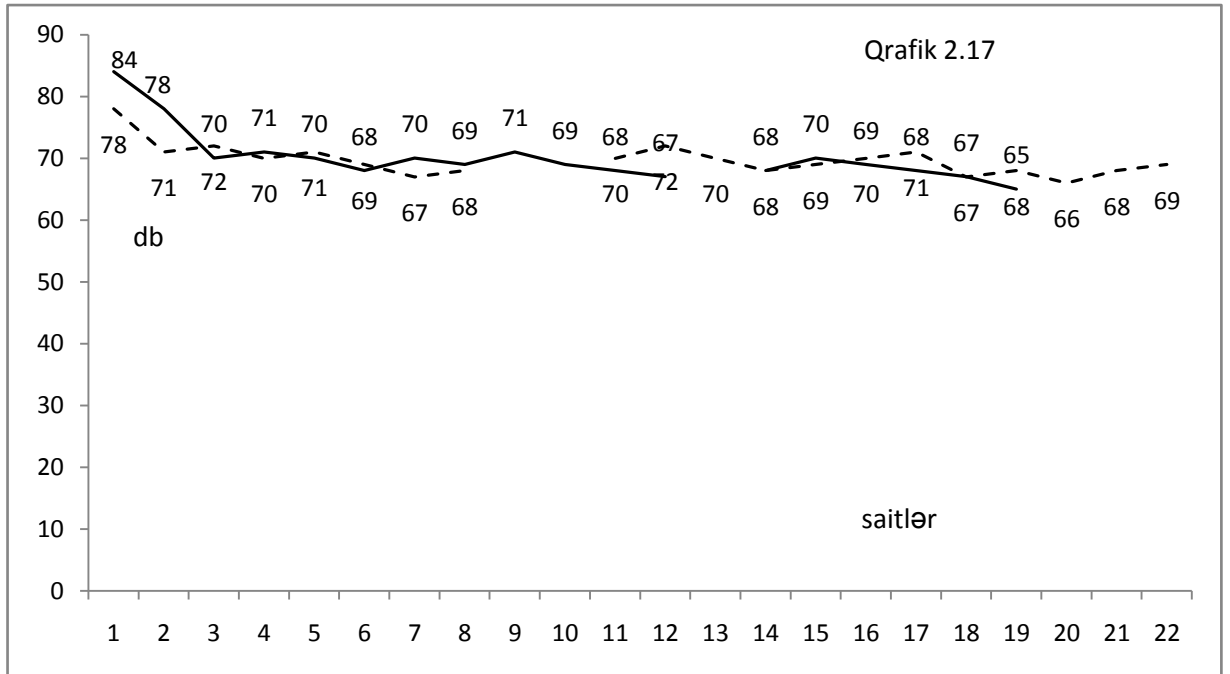
Qrafik 2.16

['i:vən ɪf he wɜ: hɪə / hi: kʊdnt help ʌz] (196, 258) və [ðeɪ wɪl gəʊ / 'i:vən
ɪf / 'i:vən ðəʊ ju: prə'hɪbɪt ðem tə] cümlələrinin temporal göstəriciləri

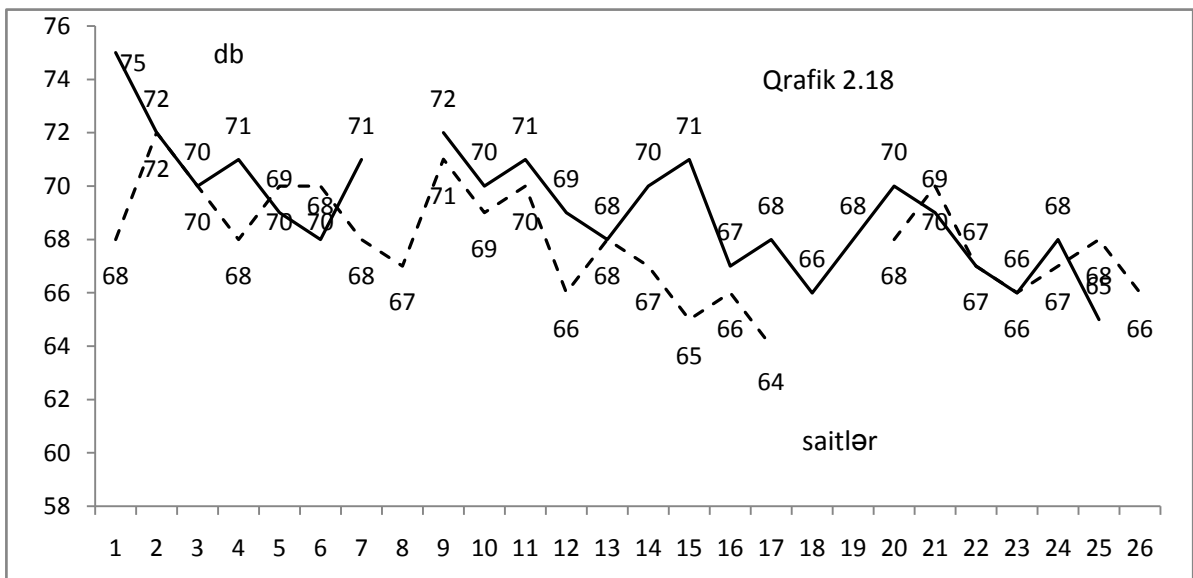
Qrafik 2.17

[ðou ʻwə: ænd ʻdeindzə wɜ: ɪn stə:, ʻwə: ænd ʻdeindzə maɪt nɒt bɪ ʻfɔ:l fə: mʌnθs tə kʌm] və [ʻwə: ænd ʻdeindzə maɪt nɒt bɪ ʻfɔ:l fə: mʌnθs tə kʌm, ðou ʻwə: ænd ʻdeindzə wɜ: ɪn stə:] cümlələrinin dinamik göstəriciləri

Qrafik 2.18

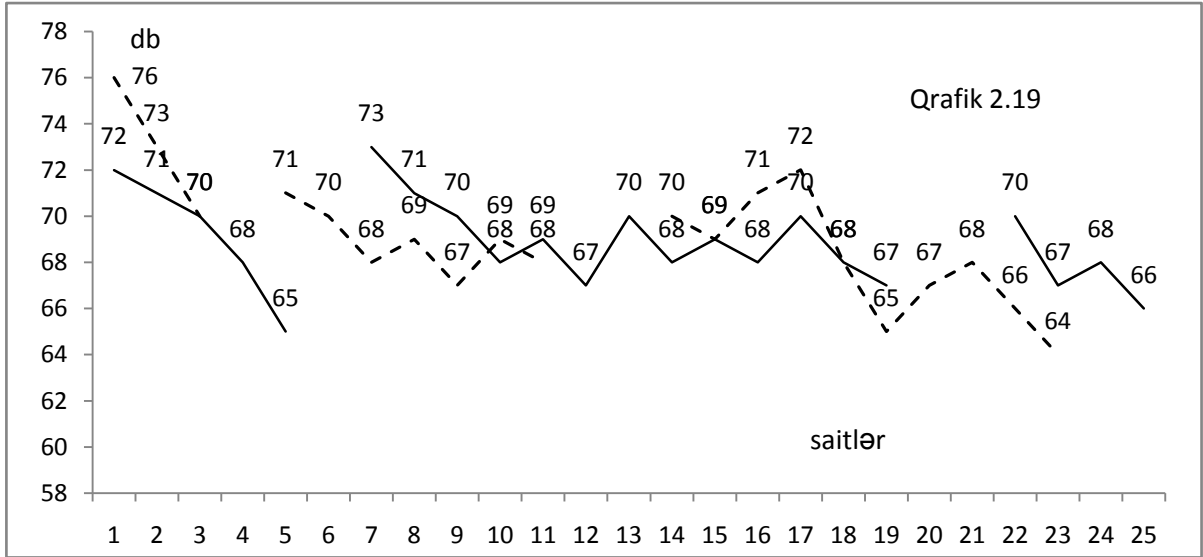
/İndi boz ay olsa da / adamların üzü bahar səması kimi açıq idi// və /Adamların üzü bahar səması kimi açıq idi / indi boz ay olsa da// (201, 56) cümlələrinin dinamik göstəriciləri

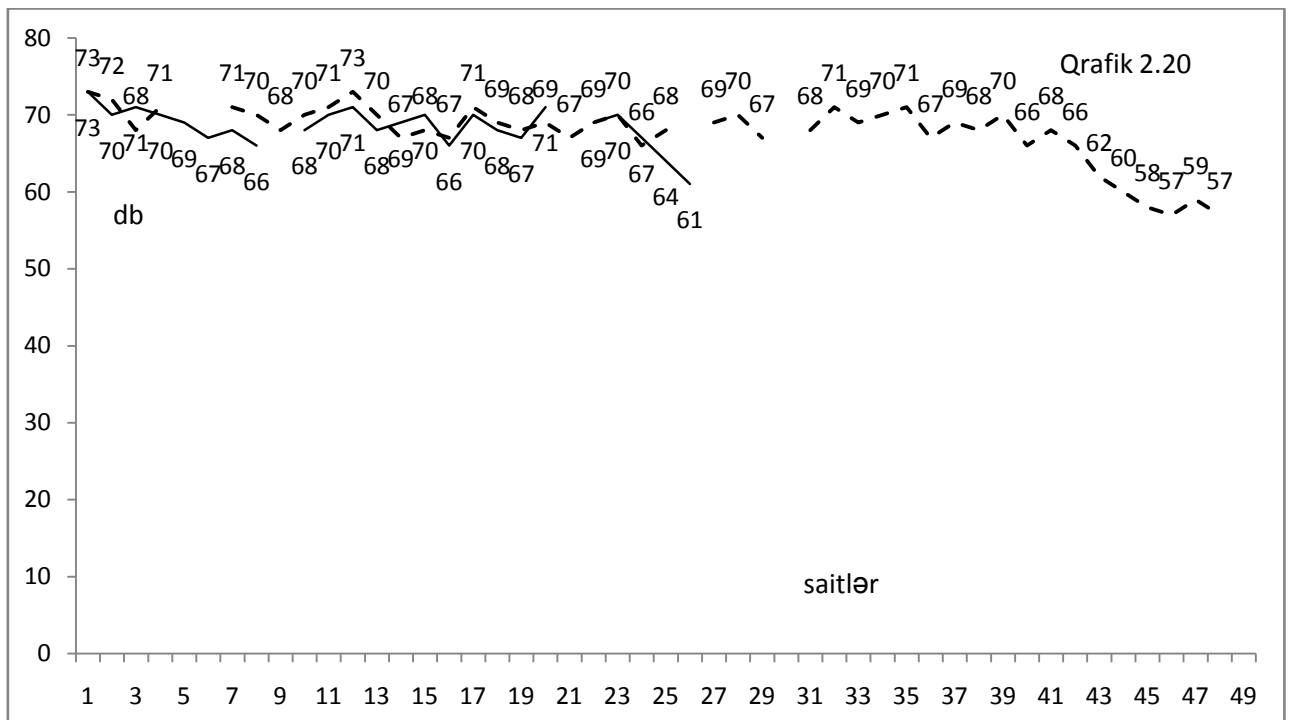
Qrafik 2.19

[wi: in'dʒɔɪd auə trɪp / ɔ:l'dəu ðə 'weðə wəz veri windi ænd reɪni / tə ðə 'mauntən] (215) və [aɪ θɪŋk, ju: / wail aɪ əd'maɪə jɔ: 'kʌrɪdʒ / 'ɔ:t nɒt tə gəʊs ɒn ðis 'deɪndʒərəs trɪp] (193, 56) cümlələrinin dinamik göstəriciləri

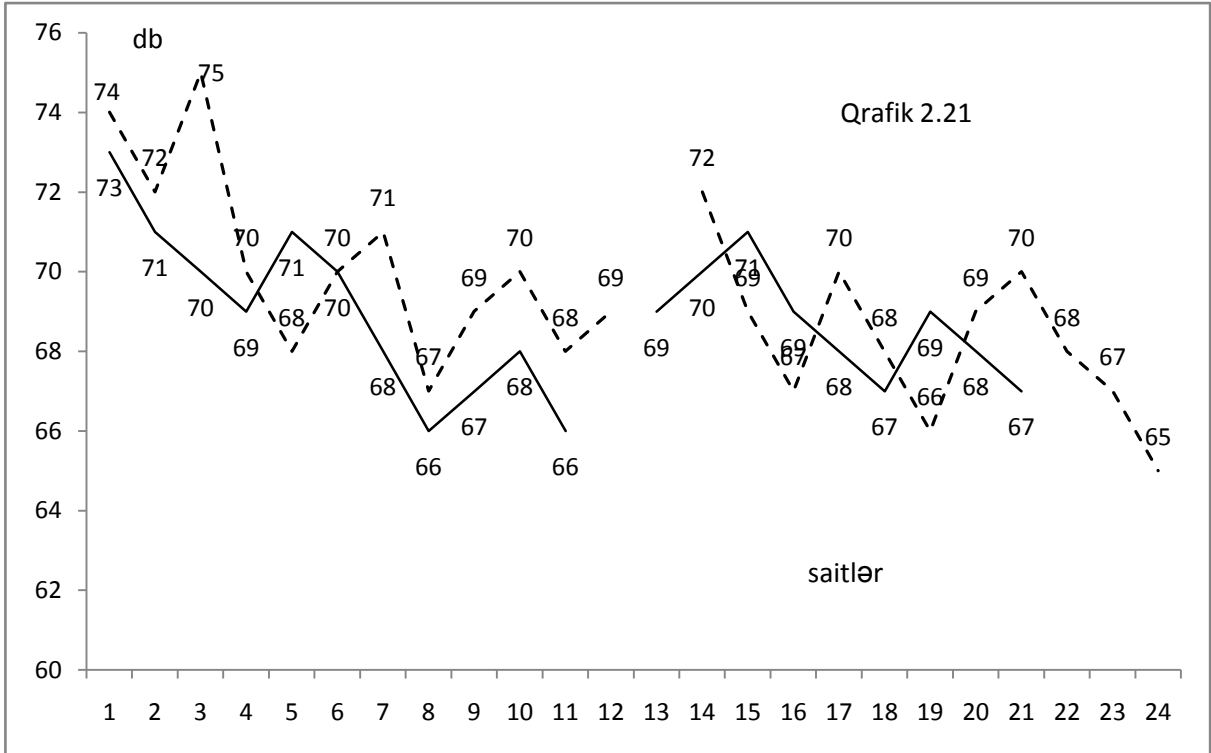
Qrafik 2.20

/Lakin gənc işdən çıxmadı, çünki satıcı deyingən olsa da / düz adam idi// (204, 62) və /Görürsünüz / Cəsuru nə qədər özünüzdən uzaq tutmaq istəsəniz də / ya özü / ya da onu xatırladacaq insanlar qarşınıza çıxır// (210, 73) cümlələrinin dinamik göstəriciləri

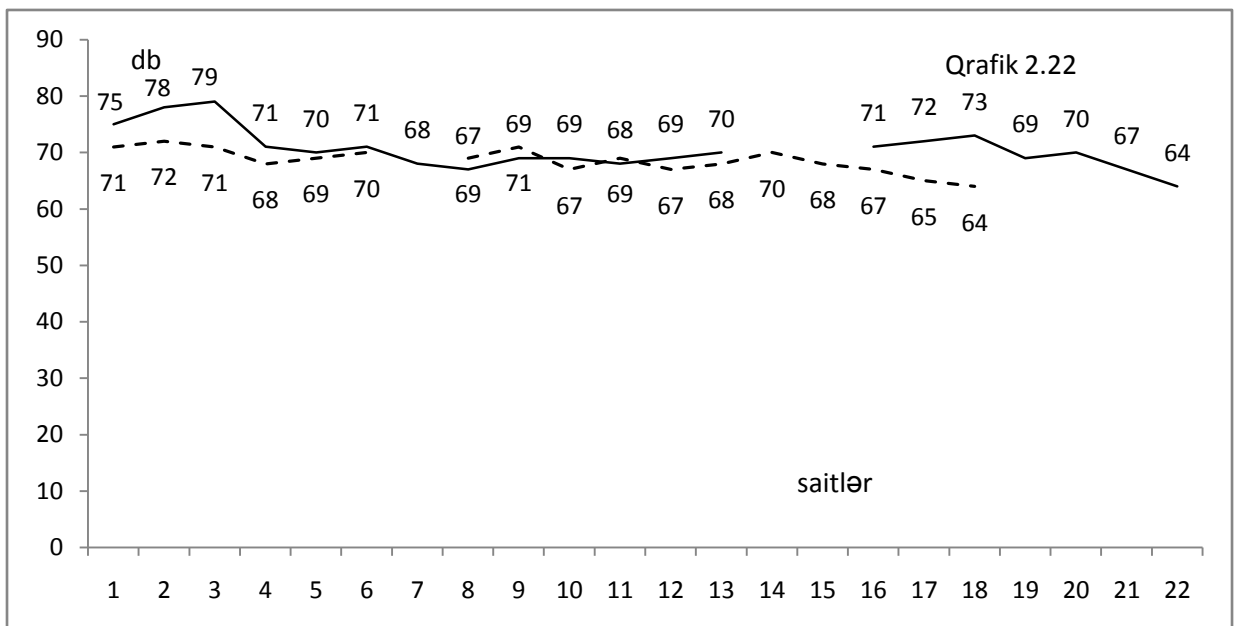
Qrafik 2.21

[ˈi:vən hæd hi: bi:n eɪbl tə meɪk his lɪpz mu:v / ðə mæn wɒd nɒt hæv
ˌʌndəˈstɒd hɪm] və [ɪf ʃi: gɒt nəʊ mʌni frəm hɜ: ˈbrʌðə-ɪn-lɔ: / ʃi: gɒt wɔ:t wəz æz gʊd
æz mʌni-ˈkredɪt] cümlələrinin dinamik göstəriciləri

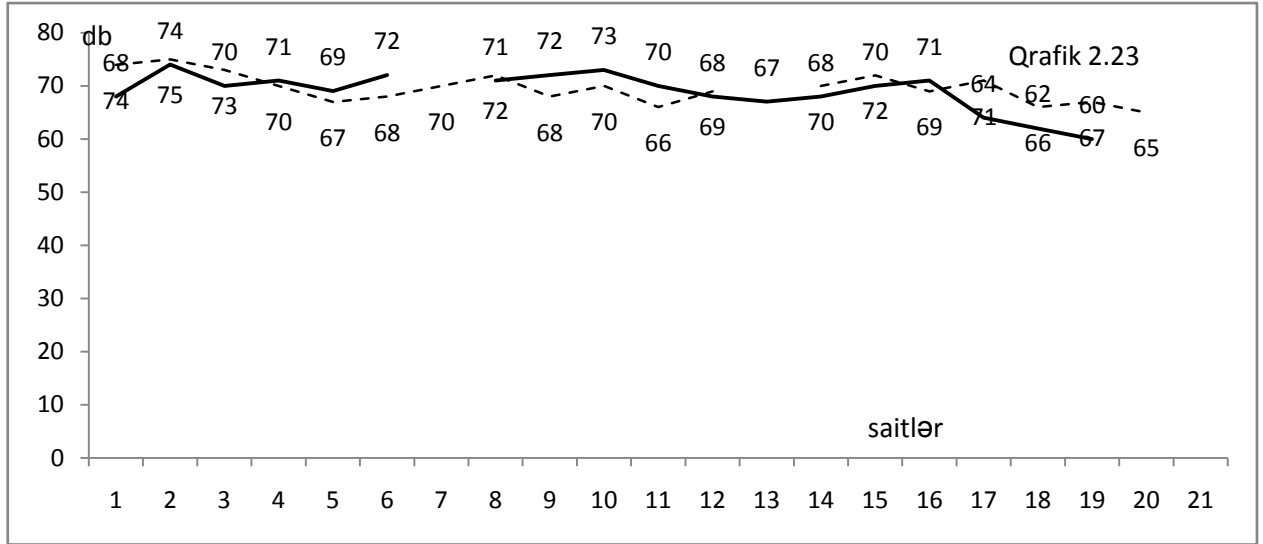
Qrafik 2.22

/Uşaqlar nə qədər xahiş etdilərə də / Həsən dayı razı olmadı//, /Dünya dağılsa
da /mən o şərti qəbul etməyəcəyəm// cümlələrinin dinamik göstəriciləri

Qrafik 2.23

/Hara gedir-getsin/məndən yaxşısını tapa bilməyəcək// - /Məndən yaxşısını tapa bilməyəcək /hara gedirsə-getsin// (201, 78) cümlələrinin dinamik göstəriciləri

Qrafik 2.24

['i:vən ɪf he wɜ: hɪə / hi: kɒdnt help ʌz] (196, 258) və [ðei wɪl gəʊ / 'i:vən ɪf / 'i:vən ðəʊ ju: prə'hɪbɪt ðem tə] cümlələrinin dinamik göstəriciləri

